

KELETKUTATÁS

A Kőrösi Csoma Társaság folyóirata

2017. ősz

Szerkeszti

DÁVID GÉZA, FODOR PÁL ÉS PÉRI BENEDEK

BIRTALAN ÁGNES, CZENTNÁR ANDRÁS ÉS IVÁNYI TAMÁS

közreműködésével

BUDAPEST

A borítón:

Török pasa

Stockholm, Kungliga biblioteket, Rålambska dräktboken,
Turkiska klädedrägter, 28.

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült.

Kiadja a Kőrösi Csoma Társaság, Budapest

Felelős kiadó: Iványi Tamás

Műszaki szerkesztés: Terjék Edina

Készült a Rocket Stúdióban

ISSN 0133-4778

Tartalom

TANULMÁNYOK

<i>Iványi Tamás</i> : Nők a szúfi és a sī'ita iszlám szertartásain	5
<i>Tóth Hajnalka</i> : Vár, sánc vagy őrház? – Miket építettek az erdélyi–temesközi határvidék Habsburg-oldalán a karlócai békekötés után?	33
<i>Dávid Géza</i> : Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban: kiből lehetett szandzsákbég?	49
<i>Kovács Máté Gergő</i> : Adalékok Ercsi palánkvár helyének azonosításához	73

MISCELLANEA

<i>Pálosfalvi Tamás</i> : Ki volt „Fekete Mihály”, Hunyadi alvezére?	93
<i>Kápolnás Olivér</i> : Egy mongol nyelvű buddhista áldozat Jiaqing császárhoz	103

SZEMLE

KÖNYVEK

Egy elfeledett ostrom emlékezete – Szigetvár, 1556 (<i>Pázmándi Ágnes</i>)	123
---	-----

KRÓNIKA

Megemlékező konferencia Kőrösi Csoma Sándor halálának 175. évfordulója alkalmából (<i>Szegedi Mónika</i>)	129
--	-----

Contents

STUDIES

<i>Tamás Iványi</i> : Women in the rituals of the Sufi and Shi'ite Islam	5
<i>Hajnalka Tóth</i> : Castle, rampart or guardhouse? – What kind of structures were erected on the Habsburg side of the border in Transylvania and the Temesköz region after the peace treaty of Karlowitz?	33
<i>Géza Dávid</i> : Career possibilities in the Ottoman Empire: who could be appointed to the post of a sancakbegi?.....	49
<i>Máté Gergő Kovács</i> : Data on the localisation of the palisade of Ercsi	73

MISCELLANEA

<i>Tamás Pálosfalvi</i> : Who was “Mihály Fekete (Black)”, Hunyadi's lieutenant?	93
<i>Olivér Kápolnás</i> : A Mongolian incense offering to Emperor Jiaqing	103

REVIEW

BOOKS

Egy elfeledett ostrom emlékezete – Szigetvár, 1556 (<i>Ágnes Pázmándi</i>).....	123
---	-----

CHRONICLE

Commemoration conference on the 175th death anniversary of Alexander Csoma de Kőrös (<i>Mónika Szegedi</i>)	129
---	-----

TANULMÁNYOK

Iványi Tamás

Nők a szúfi és a šī'ita iszlám szertartásain¹

1. Szúfi szertartások

(1) Nők a szúfi szertartásokon

A szúfi szót a napjainkban szokásos, átfogó értelemben használom, az iszlám valamennyi misztikus irányzatát értve alatta. A szúfi szertartásokról elsősorban a 13. századot követően kialakult szúfi utak, európai szóhasználatban szúfi rendek (1–3. kép) (*tarīqa/turuq*) összejövetelei viszonylatában beszélek. A szúfi szertartások mindig sokkal kötetlenebbek voltak, mint az ortodox iszlám előírásai, és a szúfi rendek vezetői elnézőbben kezelték a nők részvételét, akár aktívan, a férfiakkal elvegyülve, akár mint csendes nézőkét, a férfiak körein kívül. A szigorú vallástudósok azonban már a középkorban is éles kritikával illették ezt a lazaságot, a 20. században pedig számos iszlám országban különösen sok megrovásban részesültek a rendek emiatt az engedékenységgel.

A nők részvételéről a vallási rituálékban a középkorban és az újkor elején nincs sok adatunk, kivéve az elítélő vallási döntéseket, amelyek jelzik ennek a gyakoriságát. Ezek közül is kiemelkednek Ibn al-Ĥāǧǧ leírásai, amelyekben megbotránkozik a laza női erkölcsökön, amelyeket nemhogy a férfiak, de még a vallástudósok sem ítélnék el.

A mamlúk korban nőket is be lehetett avatni olyan szúfi rendekbe, amelyek élén női sejkek álltak. Előfordult, hogy egy ilyen női sejk megkívánta az asszonyoktól a szúfi köpeny viselését, és azt, hogy szabaduljanak meg a házassági kötelékektől. Mindezt Ibn al-Ĥāǧǧ az isteni törvénnyel ellentétesnek tartotta, és azt követelte, hogy fenyítsék meg és követeljék meg, hogy hagyjon fel ezekkel a törvényteleniségekkel. Így ír: „De sajnós, számos tiszteletreméltó vallástudós is csak az erényeit emlegeti, dicsőítik, és meghívják, hogy végezze el a megemlékezés-szertartást (*dīkr*) az ő gyülekezetükben, sőt, meglátogatják a házában.

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.5>

¹ Jelen tanulmány bizonyos értelemben folytatása a Keletkutatás 2017. tavaszi számában „Nők a szunnita iszlám szertartásain” címen közöltnek, ezért egyes hivatkozásokat itt nem ismételünk meg.

1. kép 8. századi szúfi szent asszony
Rābi'a al-'Adawiya

3. kép Szúfi női zenész magánház udvarán

2. kép Szúfi asszony
ünnepi ruhában
(karakalpak *kijmesek*)

Ami pedig azokat a női sejkeket illeti, akik nem viselnek szúfi köpenyt, ők olyan sok bűnös szokást követnek, hogy nincs itt hely a felsorolásukra és megemlékezésükre.”²

Máskor a *mawlid*okon a női szúfik női sejkjeik vezetésével Koránt recitáltak, és elvégezték a megemlékezés-szertartást közösen, férfi szúfi csoportok előtt. Más esetekben ugyanahhoz a szúfi rendhez tartozó férfiak és nők testvéri köteleket létesítettek egymás között. Ibn al-Hāǧǧ erről így ír: „Ezek [a népszerű] rendek testvériségi kapcsolatokat létesítenek [idegen] férfiak és nők között, és még csak nem is szégyellik vagy titkolják. Odáig mennek el, hogy eltűrik, a nők egészen közel üljenek a férfiakhoz, azt állítva, hogy sejkjük szellemi gyermekei lettek, és miután a férfiak szellemi nővérei lettek, nem szükséges, hogy fátylat viseljenek a jelenlétükben.”³

² Ibn al-Hāǧǧ, *Al-Madhal ilā tanmiyat al-a'māl bi-taḥsīn an-niyyāt*. II. Al-Qāhira, é. n., 141. Ld. még Huda Lutfi, *Manners and Customs of Fourteenth-Century Cairene Women. Female Anarchy versus Male Shar'i Order in Muslim Prescriptive Treatises*. In: *Women in Middle Eastern History. Shifting Boundaries in Sexual and Gender*. Ed. by Nikkie Keddie-Beth Baron. New Haven, 1991, 99–121.

³ Al-Hāǧǧ, *i. m.*, III. 200.

A népiesebb jellegű szúfi rendek megemlékezés-szertartásain a különböző *mawlid* ünnepek során a szokásosnál is lazábbak voltak a szexuális erkölcsök. A nők sokkal szabadabban viselkedtek a szúfi férfiak között, ledobták fátylaikat, amikor szent emberekkel voltak körülveve. Amikor a szúfi rendek csoportjai ilyen ünnepeken ellátogattak egy-egy negyedbe, akkor felszabadult közösségi szellem lett úrrá a lakosokon. A nők örömkialtásokat hallattak, levetették fátylaikat, üdvözölték Isten barátait, a szúfi szent embereket, ingyen ételt és szállást kínálva nekik. Este pedig a negyed férfi és női lakossága összegyűlt és a szúfi énektől és kántálástól megihletve közös spirituális táncba kezdett. Ibn al-Ĥāǧǧ, aki mindezeket leírta, természetesen mélyen elítélte ezeket az erkölcstelenségeket.⁴

A közép- és felsőosztálybeli nők számára az volt az élvezeteknek legközönségesebb és gyakoribb, hogy faráccsal borított ablakaik (*mašrabiyya*) mögül (4. kép) vagy a háztetőkről nézték az utcán zajló vallási ünnepségeket és felvonulásokat (5. kép). Ibn al-Ĥāǧǧ leírásai közül számtalan van, amelyik elítéli az

4. kép A női lakosztályok ablakait borító farács, a *mašrabiyya*, amely mögül kikukucsálnak a nők

5. kép Utcarészlet a 19. századi francia Eugène Delacroix, Tangeri fanatikusok című képén. Látszanak a háztetőn leleselkedő nők, akik nézik az utcai szertartást

⁴ Uo.

ilyen női kihágásokat. A nők, mondja, akik legszebb ruháikban az ablakrácsaik mögött ülnek, még így is magukhoz vonzzák a bűnös férfitekinteteket. Ugyanakkor a nők a rejtékhelyeikről izgatottan lesik a szúfi eseményeket, hallgatják a vonzó hangú szúfi énekeseket, elcsábítja őket a férfi szépség, és ez veszélybe sodorja a házassági kapcsolatokat.

A 19. századból azonban már utazók és kutatók feljegyzései, valamint Egyiptomból állami döntések is fennmaradtak, ezért tudjuk, hogy a rendek tevékenysége általában nyitva állt a nők számára is. Ez elsősorban a sírok meglátogatását jelentette, de egyben a megemlékezés-szertartásokon való részvételt is, amely tevékenységeket azonban a vallási elit már a 14. század óta rosszállóan szemlélt és elítélt.⁵ A források alapján tudjuk, hogy a nők a férfiakkal együtt részt vettek a rendek rituáléiban és tevékenységében, úgyhogy joggal feltételezhetjük, részei voltak azoknak a társadalmi kötelekeknek, részesültek azokból a javadalmakból és a szolidaritásból is, amelyek a rendekhez való tartozással együtt jártak. Az asszonyok lelkes résztvevői voltak azoknak a népi ünnepségeknek, amelyeket a szent emberek születésnapja (*mawlid*, *mūlid*) alkalmából rendeztek.⁶

Az egyiptomi állam azonban a 19. század végére megpróbált erőteljesen beavatkozni a szúfi rendek sok szempontból veszélyesnek tartott tevékenységébe. Létrehozták a szúfi rendek tanácsát, amelynek vezetője, al-Bakrī sejk, 1881-ben kiadott egy körlevelet a szúfi sejkek számára, szertartásaik követendő rendjéről. Ebből kiderül, hogy a nők részvétele a rendek szertartásain és felvonulásain különösen zavarta a vallási vezetőket. A körlevél utasította a temetők őreit, hogy tiltsák meg a férfiak és a nők ottani tatalálkozását a szokásos pénteki látogatások során, és jelöljenek ki eltérő időpontokat a férfiak és a nők számára. Továbbá megtiltották a rendeknek a dobolást olyan megemlékezés-szertartásokon, amelyeken nők is részt vesznek. Azonban a jog, a szokások és a múltból öröklött önkormányzat révén ezek a népi intézmények, ahogy a szúfi rendeket nevezhetjük, viszonylag könnyen ellen tudtak állni a hivatalos utasításoknak és állami akaratnak. Ezért az állami közbeavatkozás a 19. században még nem tudta alapvetően megváltoztatni és befolyásolni a nők részvételét a szúfi szertartásokon és rendezvényeken.⁷

Egyes rendek például megengedték a nőknek, hogy a rend kapcsolt tagjai legyenek, néha pedig a dervis (*faqīr*) címet is elnyerhették.⁸ Sok rend befogadta vallásgyakorlásra a nőket is, akikkel formailag vallási intézmények nem sokat törődtek – csak negatív módon, tiltásokkal. Egyes helyeken külön női köröket szerveztek a szúfik, amelyeknek a vezetői is nők voltak. A legtöbb nő a helyi szent pénteki meglátogatására összpontosította misztikus vallási tevékenység-

⁵ Judith E. Tucker, *Women in Nineteenth Century Egypt*. Cambridge, 2002, 114.

⁶ Tucker, *i. m.*, 115.

⁷ Tucker, *i. m.*, 106.

⁸ John Spencer Trimingham, *The Sufi Orders in Islam*. Oxford, 1971, 176.

gét.⁹ A *darqāwiyya* például olyan rend volt, amelyik teret engedett a nőknek is, és 1942-ben azt írták, hogy nyolc helyi részleget (*dā'ira*) vezetett női előljáró (*muqaddam*).¹⁰

(2) Szúfi szertartások nyilvános térben

Germanus Gyula így ír a szudáni megemlékezés-szertartásokról: „Szudánban a zikreket faluhelyen a mecsetben vagy a mecsetek előtti téren tartották. A mecsetbe a nők nem mehetnek be, de a szabadtéri istentiszteletet a nők is végignézhették. Ilyen szabadtéri istentiszteletet rendszeren éjjel folytattak. A teret fáklyákkal világították meg. A kíváncsiak tömege feszült figyelemmel és rokonszenvvel szemlélte az ájtatos gyakorlatot végző hívőket. A gyakorlat így olvasva megdöbbenőnek és embertelennek tűnik, de végignézve, még az európai racionális szemmel néző embert is megragadta és magával sodorta az ekstázis. ... Az asszonyok hangos, szinte ijesztő trillázással kísérték a táncosok görcsös zuhanását, és kéjjel süvítettek bele a férfiak mély hangú ordításába. Ez az »istentisztelet« gyakran a hajnali órákig is eltartott, amikor a zenészek és a közönség, amelyet a táncdüh szintén magával ragadott, kimerültek, és a helyszínen mély álomba merültek. Azok a nők, akik az ilyen zikreken részt vettek, fátyol nélkül jártak, s rendszeren a dervis rendház közelében laktak. A dervisekkel szoros kapcsolatban álltak, és azok tartották el őket. A zikreket szenvedélyes orgiák követik, mert a tánc által felizgatott idegek tovább tobzódnak erotikus kirobbanásokban, amelyeknek csak a teljes szellemi és testi letörés vethet véget. A tánc, a szerelem és a vallás bűvös triásza szemünk előtt vált valósággá a Szudán rajongó istentiszteletein. ... Az ilyen megvadult rajongó csoport gyakran a végletekig ment révületében. Mikor az asszonyok éles hangon elkezdtek trillázni és a férfiak már javában lóbálták fejüket és szemük kidagadt, egyik váratlanul beugrott a körbe, ledobott magáról minden ruhát, csak egy piszkos vászonnadrág feszül a csípőjén. ... Reusch német misszionárius, aki hosszú éveken át élt Szudánban, egy borzalmas zikrnek volt tanúja:¹¹ »Éjjeli sötétség borult a homokkal behintett térre – írja –, amelynek közepén drótállványokon apró lámpások és gyertyák égtek. Ezek fénye kísértetiesen lobogott a körben ugráló és üvöltő férfiak felé. 'Alláhuhuhu, Alláhihihi' hangozott fel szüntelenül. Egy csomó asszony réveteg szemmel nézte őket, és egyszerre felharsant sikoltó trillázásuk. A közelben ülő zenészek fadobokon és üstökön pokoli lármát csaptak. ... Hirtelen az egyik [férfi] hosszú kést tartva kezében, a középkeletre rohant,

⁹ Trimmingham, *i. m.*, 232.

¹⁰ Trimmingham, *i. m.*, 114.

¹¹ Rev. Dr. Richard Gustavovich Reusch (1891–1975) kaukázusi cserkesz dervisnek álcázva utazta be Szudánt, Egyiptomot és Arábiát 1929-ben.

és vadul hadonászott vele. ... Egyszerre csak csattanás hangzott, és a nadrágon egy véres folt jelentkezett. Majd újból egy csattanás és megint egy csattanás, és mindegyiket követte egy újabb véres csík a nadrágon. Az asszonyok kéjesen sikoltoztak fel minden csattanás hallatára, és a táncolók még szilajabban rángatóztak és üvöltöttek: 'Alláhu-hu-hi-hi.' »¹²

(3) Szúfi szertartások zárt térben – mecsetben

Mecsetben általában csak férfiak vehettek részt a szúfi szertartásokon. A mam-lúk kori leírások azonban azt is megemlítik, hogy voltak szúfi sejkek, akik alkalmanként kifejezetten nőket invitáltak a mecsetbe. Így például Aḥmad ibn Muḥammad ibn Sulaymān, az-Zāhid ('az aszkéta', megh. 1416) a Kairó határán kívül eső al-Maqt negyedben lévő mecsetjében, amelyet ő maga épített és a nevét viselte, rendszeresen összehívta a nőket, és csak nekik tartott prédikációkat a vallás törvényeiről, a férjükkel szembeni kötelességükről és más hasonlókról. Azt szokta volt mondani, hogy az asszonyokat senki nem tanítja, sem a vallási emberek, sem a férjeik, ezért van ezekre a prédikációkra szükség.¹³ Egy másik szúfi prédikátor, Ibn al-Ḥamawī hallgatóságában is voltak nők. Egyszer kemény szavakkal megdorgálta őket, amiért a túl divatos *miqra* 'nevű fejkendő ('aṣā'ib) viselik, amit szerinte a Próféta megtiltott. Ezen ugyan még a vallástudósok is megdöbbentek, de ennek ellenére sok női híve követte utasítását.¹⁴

(4) Szúfi szertartások nyitott térben – magánházban

Megemlékezés-szertartás Dīwān faluban, a régi egyiptomi Núbia területén

A megfigyelt szertartásra a Próféta születésnapj ünnepsége (*mūlid an-nabī*) alkalmából került sor, de az időpontja mégis rendkívülinek mondható: egy gazdag férfi beteg volt az eredeti ünnepség időpontjában, a holdév szerinti *I. rabī'* hónap 12-én (1963-ban), s így nem tudott részt venni azon. Megfogadta (*nidra*) azonban, hogy amint felépül, pótlólag *mūlid* ünnepséget rendez a házában.

A *mūlid* délutánján a faluból asszonyok és lányok érkeztek a házhoz, hogy segítsenek kenyeret sütni és elegendő ennivalót készíteni a várhatóan nagy-

¹² Germanus Gyula, *Allah Akbar*. Budapest, 1973³, 259–261. – Miután Germanus soha nem járt Szudánban, leírása nyilván elbeszélésen, hallomáson alapul. Legvalószínűbb, hogy az általa említett misszionáriuson kívül egyik íróbarátja, Haszúna lehetett a forrása, akivel idézett könyve szerint együtt járták a kairói dervis összejöveteleket.

¹³ Ld. Al-Maqrīzī, *Ḥiṭaṭ*. II. Al-Qāhira, 2005, 327–328; Aš-Ša'rānī, *Ṭabaqāt*. II. Al-Qāhira, 1987, 66–67, aki megírja, hogy 60 füzet van a birtokában ezekből a prédikációkból.

¹⁴ Kézírtos forrásból idézi Boaz Shoshan, *Popular Culture in Medieval Cairo*. Cambridge, 1993, 13.

számú vendégsereg részére. Magának az ünnepségnek a napján, vagyis másnap, a házat felverte a szomszédból jött asszonyok csevegése, akik délután öt óráig dolgoztak, amíg a távolabbról jövő vendégek is meg nem érkeztek. Sokkal nagyobb körzetből gyűltek össze, mint maga a falu, mert meghívók mentek szét a Dīwān körüli összes településre, sőt, a szomszédos Abū Hanal és Derr járásban élő fontosabb embereknek és barátoknak is. A vendégek csoportjait a házigazda fogadta a kapuban és a ház külső udvarán leterített gyékényekre ültette őket. Az asszonyokat a belső udvarra küldték, ahol azonnal leültek, és segíteni kezdtek a szertartás ételeinek az elkészítésében.

A nagyobb külső udvaron úgy helyezték el a gyékényszőnyegeket, hogy a rajtuk ülők látni tudják a *dikret*, amelyet a ház nyitott tornácán tartottak. Az udvarban ülő férfiak beszélgetéssel üttették el a várakozás idejét, míg a belső tér-ségben, ahol az asszonyok készítették az ételeket, néhány férfi szakács elkezdte főzni a zöldségeket és nagy fazekakban a húst, a nyitott tűzhelyen. Ezek a férfiak korábbi rabszolgacsaládok tagjai voltak, akik hagyományosan a házigazda háztartásához tartoztak, s jöllehet már nem voltak rabszolgák, hiszen annak intézményét már a 19. század végén eltörölték Egyiptomban, továbbra is elvégeztek bizonyos hagyományos feladatokat egykori uraik számára. Két birkát vágtak le, húszakat apró darabokra vágva főzték meg, míg mások hagyományos núbiai kenyeret (*šaddi*) készítettek. Az asszonyok részére nagy mennyiségű *ittīrt* főztek, ami hagymából, paradicsomból, rizsből és egy spenótszerű zöldségből állt. A teljes első udvar ekkor már tele volt emberekkel, köztük asszonyokkal is, akik előrejöttek a ház belső fertályából. A résztvevők száma összesen 85 férfi, 41 asszony és 30 gyerek volt.

Az étkezés befejezése után előkerültek a kis illatszeres agyagedények, amelyeknek az illatozó füstje hamarosan betöltötte az egész udvart. A sejkek, akiknek a *dikr* szertartást kellett végignézniük és ellenőrizniük, lassan felálltak a tömeg különböző pontjain lévő helyeikről, és bevonultak a kivilágított tornác területére. Két hosszú sorban ültek le egymással szemben. A *mağlist* alkotó 25 sejk legtöbbször valóban idősebb férfi, 'sejk' volt, s a közösség vallási vezetői közül került ki. Az egyik végén, középen ült a *naqīb*, akinek az volt a feladata, hogy vezesse a recitálást, kántálást, és fenntartsa a rendet. A sejkek két sora végén 10 fiatal fiú ült, akik az idősebbek unszolására egy kis kört formáltak. Eközben az asszonyok elkezdtek gyülekezni a tömeg hátsó végében, néhány fiatal lány pedig bekukucsált a csatlakozó belső udvar ajtaján keresztül. A nők fekete leplei éles kontrasztban voltak a férfiak ruháinak világos színével.

Majd a *naqīb* jelt adott, és elkezdődött a szertartás. Először különböző stílusú Korán-recitációk kezdődtek, majd a Próféta dicsverseit szavaló hivatásos recitátorok (*munšid*) következtek. Utána az egész közönség elkezdett unisono énekelni, minden egyes kifejezést többször is megismételve. Ebben már a hátsó sorokban ülő nők is részt vettek. Utána különböző, százszor megismételt fohász-

kodásokra került sor. Utána következett a *lā ilāha illā-llāh* 'Nincs más isten csak az Isten', egyre gyorsabban, amit a hallgatóságban lévő férfiak ritmikus ringása kísért. Ebben ugyan a nők nem vettek részt, de izgatott felkiáltásaikból kitetszett, hogy izgatottan kísérik az eseményeket. Ez mintegy tíz percig tartott.

Ezután a *naqīb* elkezdte éneklő hangon felolvasni a rend alapítójának, al-Mirgānīnak *Mawlid an-nabī* (A próféta születése) című művéből a világ történetét a próféta születése előtti időkben. Közben dobokkal (*ṭars*) felszerelkezett asszony felállt a tömegből, és közeledett az előadókhöz, ritmust verve a dobjaikon. A szavalók minden egyes mondat után tettek egy félfordulatot, míg a köröttük lévő csoportja, köztük a nők is, rövid, válaszul szolgáló refrént kántált, miközben a kimerültség miatt egyre kevesebben lengtek előre hátra a dobok ritmusára. Az előadók fokozatosan tovább növelték a sebességet. Amikor a Próféta nevét kiejtették, akkor a hallgatóság unisono énekelte: *Allāhumma ṣalli wa-sallim 'alēh* 'Istenem, áldd meg és adjál neki örök üdvösséget', míg a hátul álló asszonyok örömteli hallelujázásba (*zağārīt*) kezdtek. Sokan tapsoltak a ritmusra, férfiak és nők egyaránt, s a férfi hangok felerősödése, amelybe időközönként az asszonyok lüktető örömköltésai hatoltak bele, a tömeget izgalomban tartotta. További két idősebb asszony, akiket az érzelmeik hatalmukba kerítettek, keresztül tört a tömegben, amíg el nem ért a kántáló sejkekhez, ahol elragadtatott és izgatott remegéssel megállt. Eleinte a hallgatóságban lévő férfiak megpróbálták finoman visszatartani őket, de mivel nyilvánvalóan transzba estek, ezért nem akarták igazán irányítani őket. Felismerték, hogy szellemek kerítették őket hatalmukba.

Utána még többféle felolvasás, szavalás, Korán-recitáció és közösségi éneklés következett, amit csak az szakított meg időnként, hogy fiatal fiúk a dzsinnek elűzésére agyagedényekben illatszereket vittek körbe. A szertartás csúcspontját az a jelenet jelentette, amikor az egyik szavalónak ismét odaadták al-Mirgānī könyvét, és az elkezdte felolvasni azt a versrészletet, amely leírta a Próféta születését. Ezen a ponton az előadók egy csoportja felállt és unisono elkezdte énekelve megismételni az elhangzott verssorokat, testüket jobbra-balra hajlítva az egyre erősödő dob ütemére. Hamarosan a tömegben is egyre többen elkezdtek hajladozni, míg egy csoport asszony hátul extázisban mozgott.¹⁵

A mecsetben szokásosan zajló szertartásokra nem engedték be a nőket és a gyerekeket, annak az értelmezésnek megfelelően, hogy ott csak rituális tisztaság állapotában szabad megjelenni, ami nemcsak a test tisztaságát, hanem a lélek emelkedett állapotát is jelenti. Ezt azok nem tudják elérni, és általános vélemény szerint a nők meditációra sem képesek.

¹⁵ John G. Kennedy–Hussein M. Fahim, *Dhikr Rituals and Culture Change*. In: *Nubian Ceremonial Life: Studies in Islamic Syncretism and Cultural Change*. Szerk. John G. Kennedy. Berkeley, 1978, 41–60.

6. kép Szudán, *mawlid* külön a nőknek

(5) Utcai szúfi események

Sok helyen még ma is jelentős utcai felvonulásokat tartanak a szúfi rendek, és azokon valamilyen módon az asszonyok is részt vettek és vesznek ma is (6–7. kép). A legfeltűnőbb jelenséget az *'isāwiyya* rend 1995-ös algíri ünnepi felvonulásán figyelhettem meg. Az eseményt az algériai állami televízió egész nap közvetítette. A felvonulók közel harmada nő volt, akik aktívan bekapcsolódtak nemcsak az utcai felvonulásba, amelyet szintén dob és forgás kísért, hanem a rendházak udvarain tartott további szertartásokba is.

7. kép Touba, Szenegál, szúfi nők

Biegman írja a szúfikról szóló könyvében: „Egy este, 1965 nyarán, ahogy befordultam a kairói óváros egyik utcájába, olyasmit láttam, amit addig még soha, alig akartam hinni a szememnek. Egy szűk utcácska közepén 4–5 férfi táncolt, jobbra-balra döntve testüket. Egy asszony meg énekelt, fuvola és dob kíséretében. Körben férfiak és nők ültek, nézték őket és teát ittak. Mint kiderült, belebotlottam életem első *mūlidjába* és az alkalomhoz illő szúfi megemlékezés-szertartásba, egy *dīkrbe*.”¹⁶

¹⁶ Nicolaas Hendrik Biegman, *Egypt: Moulids, Saints and Sufis*. Den Haag, 1990, 13.

„A szúfi csoportok legfeltűnőbb tevékenysége, ahol csak megjelennek, a közösségi *díkr*, amely tulajdonképpen szertartásos táncmozgás, egy vagy több énekessel (*munšid*), akiket gyakran, de nem mindig, zenészek kísérik nagydobon, fuvolán vagy tamburinon (tamtamdobon). A férfiak, és *időnként néhány nő is*, általában kettő, négy vagy hat sorban állnak egymással szemben. Először csak előre-hátra mozgatják a testüket, majd amikor a zene felgyorsul, jobbra és balra is kilengenek, de a lábak nem mozdulnak el a talajról.”¹⁷

(6) Mawlid (*egy szent ünnepnapja*)

(a) Mawlid a 18. századi Egyiptomban

Al-Ġabartī egyiptomi történész (megh. 1825–1826 körül) egy szent friss sír-
emlékénél tartott „pusztító” *mawlid* leírását adja felháborodott hangnemben az 1178/1764. év eseményei között. 1172/1758-ban meghalt egy szentéletű ember, és eltemették egy egyszerű sírban. „1178-ban azonban, miután egy özönvízszerű eső után nagy áradat keletkezett, elmosta a víz a sírt, s ezért a sejk fiai új sírt készítettek neki egy magasabban fekvő helyen, a régítől jobbra, közel Qā’itbāy szultán síremlékéhez. Azután emeltek rá egy magas, boltíves kupolát, benne egy elkerített szentéllyel és sírépítménnyel, a tetején egy hatalmas körturbánnal. Ezáltal megtették nagy búcsúhelynek, amelyhez özönlöttek a látogatók, és keveredtek a férfiak a nőkkel. Utána építettek mellé egy magas palotát, amelybe Muḥammad Kathūdā költözött be, körülvették fallal, úgyhogy egy nagy udvar-szerű térség jött létre. Ide lehetett bekötni a házasállatokat, lovakat, szamarakat. Ezáltal sok másik sírt elpusztítottak, amelyekben számos nagy ember, vallástudós, szent ember, jeles muszlim férfi és nő feküdt. Aztán [eretnek] újításként minden évben nagy búcsújárást és ünnepet rendeztek benne, amelyre odahívták az embereket Alsó- és Felső-Egyiptomból. Sok-sok sátrat, fedett ülőhelyeket, konyhákat és kávézókat emeltek. Itt nagy tömeg gyűlik össze, amelyben keveredik a köznép és az elit, a vidéki parasztok és az erkölcstelen szórakozóhelyek, táncos mulatók, bordélyok tulajdonosai. Megtöltik a [temető melletti] sivatagot és a kertet, letapossák a sírokat, és tüzet raknak rajtuk. Szerelmeskednek, férfi nővel és férfi férfival, szerencsejátékokat játszanak és táncolnak, verik a dobokat, fújják a sípokát éjjel-nappal. Mindez mintegy tíz napig megy így vagy még tovább. S velük vannak a jog- és vallástudósok, nekik is sátrakat vernek. Velük tartanak a magasrangú emírek, kereskedők és a köznép, anélkül, hogy elítélnék ezeket a cselekedeteket. S mi több, azt hiszik, hogy ez istentisztelet és ezáltal közelebb kerülnek Istenhez. Ha nem így lenne, akkor elítélnék mindezt

¹⁷ Biegman, *i. m.*, 116.

a vallástudósok, ahelyett, hogy maguk is ezt csinálják. Isten vezessen a helyes útra mindannyiunkat!”¹⁸

Al-Ġabartī egy érdekes tudósítást közöl a francia megszállás idejéből. Egy őrült, a piacon meztelenül mászkáló „szent” 1792-es halála után mecsetet építettek a sírja fölé, ahová rendszeresen jártak férfiak és nők gyertyákkal, és fogadalmi írásokat helyeztek a sírjára, és megünnepelték a születésnapját. A francia megszállás napjaiban, elsősorban a kairói felkelés (1798. október) leverése után megszűntek a sírlátogatások, a szentek születésnapj ünnepségei, körmenetei (sok más szokásos tevékenységgel egyetemben), és a sírokat elhanyagolták. Egy idő után azonban, 1214/1799 közepén a franciák engedélyt adtak a szúfi ünnepségek megtartására, sőt, bátorították azokat, a szerző véleménye szerint azért, mert „látták, hogy ez lehetőséget biztosít a vallási előírások semmibevételére, a nőkkel való találkozásra, szabad utat engedve a vágyaknak, a szórakozásnak és a tiltott cselekedeteknek. Ezután újra kezdődtek a *mawlid*ok és a szúfi szertartások ennél a sírnál és másutt is.”¹⁹

(b) *Sayyida Zaynab ünnepsége (mawlid) Kairóban a 20. században*

A Sayyida Zaynab téren és a környező utcákon évente zajlanak az ünnepségek, és a résztvevők legalább fele nő. A keveredés, amit úgy elítélnék a vallási emberek, ilyenkor tökéletes, és ez érvényes a tér környékén felvert sátrakban zajló szúfi szertartásokra is.²⁰ Az ünnepség hét napig tart, és a „nagy éjszakában” (*lēla kebīra*), vagyis az utolsó este eseményeiben csúcsosodik ki. Ilyenkor már nemcsak az utcán, hanem a mecsetben is teljes a keveredés a férfiak és a nők között, a téren, illetve a környező utcákban felállított szúfi sátrakban pedig, ahol a megemlékezés-szertartások folynak, a nézőközönség legalább fele szintén nő.

Biegmán a következő leírást adja erről: „Sayyida Zaynab *mūlid*”²¹ ünnepségén 1987-ben találkoztam egy csoport szúfival, akik Kairó egyik legszebb mecsetében, a Sargitmiš mecsetben táboroztak le. Ez az Ibn Ṭulūn mecset oldalánál található, ahhoz kapcsolódik. A mecset udvarát befedték vászontetővel. Oldalt mindenütt asszonyok és gyerekek ültek, és tevékenykedtek, főztek, beszélget-

¹⁸ ‘Abd ar-Raḥmān al-Ġabartī, *‘Aġā’ib al-āṭār fī l-tarāġim wa-l-ahbār*. Bayrūt, é. n., I. 303–304; Al-Qāhira, 1997, I. 365–366.

¹⁹ Al-Ġabartī, *i. m.*, II. 306 (a beiruti kiadásban), III. 138 (a kairói kiadásban).

²⁰ Magam 1995-ben vettem részt a Sayyida – ahogy a kairóiak csak röviden nevezik – ünnepségének utolsó napján, a Nagy Éjszakán (*lēla kebīra*), és akkor figyelhettem meg a megemlékezés-szertartásokon is a nők passzív részvételét mint nézőközönség és hallgatóság. Mások azonban részt vettek olyan szertartásokon is ezen az ünnepnapon, ahol a nők egyes csoportjai aktivizálták is magukat.

²¹ A *mawlid* szó az írásképet tükrözi, míg a szokásos egyiptomi kiejtés *mūlid*, még Kairóban is, jóllehet ez tulajdonképpen felső-egyiptomi kiejtést tükröz. Ennek valószínűleg az az oka, hogy a közép- és felső-egyiptomi lakosság sokkal aktívabb ezeken az ünnepségeken, még ha többet kell is utazniuk, mint a kairóiaknak.

tek. A *rifāʿī* rend tagjai voltak, és a keleti-delta vidék egy kis falujából jöttek fel Kairóba. Melegen üdvözöltek, teával kínáltak. Elmondták, hogy családjukkal minden évben eljönnek ide a Sargitmiš mecsetbe, megünnepelni Sayyida Zaynab születésnapját, ennivalóval, főzőedényekkel, tüzelőfával és sátorral felszerelve. Azt is elmondták, hogy évente 4–5 ilyen *mūlid*on vesznek részt ugyanilyen módon, szerte az országban. Az asszonyok ugyan nem vettek részt a szertartáson, de körben ültek és figyeltek.”²²

(c) Az *ʿīsāwī* rend felvonulásai Algériában

Algéria egyik legnagyobb, máig is népszerű, működő szúfi rendje az *ʿīsāwīyya* (8–9. kép). A rendet Muḥammad bin ʿĪsā al-Maġribī (megh. 1524-ben, Meknesben) alapította. A rend tulajdonképpen a 15. századi *ġazūliyya* rend leágazása. Az első azóta is fennálló rendházat (*zāwiya*) 1570-ben a török uralom alatt álló Algériában hozták létre tanítványai. A rend jellegzetessége a dicsversek hangos kántálása és az extázist elősegítő zenekíséret. A rend tagjai között nők is vannak, sőt, a sejkek között is találhatunk néhányat. A rend alapítójának évente megrendezett születésnap ünnepségeire Algírba, a fővárosba az ország minden részéből özönlenek a résztvevők, köztük sok nő. Ezek egy része a férjével jön, más része női csoportokban. A nők is részt vesznek az utcai felvonulásokban, maguk is zenélnek, énekelnek, majd délután és este, amikor kisebb csoportokban *ḡikr* szertartásokat tartanak, azokon is főszereplők lesznek.²³

8. kép Az *ʿīsāwī* rend utcai felvonulása Algírban *mawlid*kor

²² Biegman, *i. m.*, 111.

²³ Mindezt személyesen is volt alkalmam megfigyelni, amikor 1996-ban az algériai állami televízió egész nap közvetítette a rendalapító születésnap szertartásait.

9. kép Az 'īṣāwī rend tagjai a legrégebbi rendházuk előtt

(7) Egy női rendfőnök a 19. századi Algériában

A 19. század második felében az algériai el-Hāmil oázisban, a Szaharai Atlasztól délre, az algériai Szahara északi zónájában, létrejött a *rahmāniyya* rend egy jelentős központja, amelynek a szúfi rendháza, a *zāwiya* jelentős kisugárással rendelkezett egy hatalmas térségben. A rend helyi szervezete nagy vagyont gyűjtött össze, amelyet oktatásra, tudósok támogatására, szegények megsegítésére és egyéb jótékonyági célra használt fel a rendház alapítója és a rend helyi vezetője, Sīdi Muḥammad bin Abī al-Qāsim (10. kép). Róla kapta a nevét a rendház, az-Zāwiya al-Qāsimiyya. Elismert szent ember, misztikus és tudós volt. A rendházon kívül mecsetet, iskolát és könyvtárat is épített. Az iskolában sok száz tanuló hallgathatta az ide látogató jeles tanárokat és tudósokat. Az alapító szent 1897-ben halt meg, és utódjának már jóval korábban – mindenki meglepetésére – tanult, egyedül élő lányát, Zaynabot jelölte ki a rend élére és a nagy vagyon kezelésére. A francia gyarmatosítók eltűrték a rendház széleskörű tevékenységét és a kor Algériájában szokatlan prosperálását, mert több más szúfi renddel és intézménnyel ellentben nem tanúsítottak ellenállást a franciákkal szemben, sőt, Sīdi Muḥammad még azokkal szemben is békéltetően lépett fel, akik megpróbálták ellenállást szervezni. Halálakor azonban változott a helyzet. A franciák rosszalták a lánya kijelölését, és közvetlenül halála előtt rávették, hogy mégis unokaöccsét nevezze meg utódjának. Ennek ellenére a rend főleg férfiakból álló tagjai az eredeti választást hagyták jóvá, és mindenki meglepetésére 1897-től Zaynab volt a rendfőnök, haláláig, 1905-ig. Egyedül a

10. kép Sīdi Muḥammad bin Abī al-Qāsim sejk

franciák ellenezték, hogy női vezetése legyen a rendnek, félvén, hogy Zaynab majd nem tudja leszerelni a franciákkal szembeni ellenérzést.²⁴

A forrásokból ugyanakkor azt is megtudhatjuk, hogy a *rahmāniyya* rend által a 19. században kiadott okiratok (*iğāza*) említést tesznek a női tanítványok (*murīd*) részére kialakított speciális beavatási szertartásról (*talqīn*), amelyet férfi sejkek végeznek el. Más esetekben megengedték a szúfi nőknek, hogy más nőket beavassanak a rendbe. A beavatási szertartások többsége azonos volt férfiak és nők számára: meghatározott imák elmondása, a rituális tisztaság állapotának elérése, a rendhez való kapcsolódás szerződése (*'ahd*). Amikor azonban a szerződés megkötésének a szertartását férfi sejk végezte, akkor a férfi–nő közti kapcsolatok szabályait követték. Ennek értelmében amikor a sejk sorba állította maga előtt a nőket, akkor ahelyett, hogy rátette volna a tenyerét a női *murīd*ok tenyerére, hogy összekapcsolódjanak a hüvelykujjaik, mint ahogy ez a férfiakkal történt, a nő megfogta egy hosszú vászoncsík egyik végét, míg a rendház vezetője (*muqaddam*) a másikat. A férfi–nő közti testi érintkezés elkerülésének másik módszere az volt, hogy egy vízzel teli edényt tettek a vezető és az újonc közé. Mindketten belehelyezték a mutatóujjukat a vízbe, és csukott szemmel együtt mondták el az előírt imákat. Utána, akárcsak a férfiak esetében, a *muqaddam* titkos utasításokat sugott a rend új női tagjának a fülébe.²⁵

²⁴ Ennek a rendkívüli esetnek a részletes leírását, amikor a férfiakból álló szúfi rend vezetését közel egy évtizeden keresztül egy nő látta el, részletesen leírta Julia Clancy-Smith, *The House of Zainab: Female Authority and Saintly Succession in Colonial Algeria*. In: *Women in Middle Eastern History. Shifting Boundaries in Sex and Gender*. Ed. by Nikki R. Keddie–Beth Baron. New Haven, 1992, 255–274. Ld. még 'Abd al-Mun'im al-Qāsimī al-Ḥasanī, *Kitāb Zāwiyat al-Hāmil – masīrat qarn min al-'aṭā' wal-ğihād*. El-Hāmil, 2011.

²⁵ Clancy-Smith, *i. m.*, 257.

(8) *Marokkói szúfi szokások a 20. században*(i) *A tánc tilalma Marokkóban*

A tánc ellen sok helyen és sokan felléptek az iszlám világban, s ez a tendencia napjainkban csak erősödött. A táncellenesség legmélyebben a magrebi városi kultúrában érhető tetten. A férfiak és a nők közös tánca pedig egyenesen elborzasztónak tűnhet. Ezzel szemben a falvakban, és főleg a berberek között, a táncnak nagy hagyományai vannak. A városi szokásokhoz igazodni akaró szúfi rendek is tiltják a táncot, bár ez nem mindig sikerül.

Egy ilyen esetről írja Ernest Gellner, hogy az erősen széttagolt berber törzsek között élnek a szent emberek, lakhelyeik, majd sírjaik körül települések jöttek létre, amelyek búcsújárás színhelyei és vallási központok lettek. Ezek többsége ott jött létre, ahol a Középső-Atlasz és a Magas-Atlasz találkozik. Az általános marokkói táncellenes felfogás jegyében a szúfi rendházak elutasították a helyi berber törzsek szokásos táncát, amelyben férfiak és nők együtt vettek részt, és legalábbis a hatáskörükbe tartozóknak meg is tiltották. Két, egymással szoros kapcsolatban álló *zāwiya* volt ebben a térségben. Az egyik a Zāwiya Aḥmad, amelyik a rend alapító és központinak számító rendháza és a Zāwiya Temga, amelyik északra, a síkvidékhez és a városokhoz közelebb fekszik. A Zāwiya Aḥmadban azonban, miután előzőleg már megállapodott a két rendház vezetősége, hogy ezentúl szigorúan tiltani fogják a táncot, a rendfőnök fiúgyermekének megszületése alkalmából mégis hagyományos táncmulatságot rendeztek. Ennek hallatán a másik rendház, a Temga vezetői annyira fölháborodtak, hogy hét esztendeig tartó véres viszály kezdődött a „szent emberek” között, akik hagyományosan a békebíráskodást képviselik. Csak a környező, egyébként állandóan háborúzó törzsek közbeavatkozása tudta beszüntetni ezt az áldatlan testvérháborút.²⁶

(ii) *A nők szerepe a ḥamadša szúfi jellegű marokkói testvériségben*²⁷

A *ḥamadša* lazán szervezett vallási testvériség, amely külső formájában, szervezetében nagyban hasonlít a szúfi rendekhez. Tartalmilag abban különbözik, hogy fő célja nem az isteni közelség elérése, hanem a démon megszelídítése és a szellem fogságában lévő személy megszabadítása, gyógyítása.

²⁶ Ernest Gellner, Doctor and Saint. In: *Scholars, Saints, and Sufis. Muslim Religious Institutions in the Middle East since 1500*. Ed. by Nikki R. Keddie. Berkeley–Los Angeles–London, 1972, 321.

²⁷ Információimat a rendről a következő tanulmányból szereztem be: Vincent Crapanzano, The Hamadsha. In: *Scholars, Saints, and Sufis*, 327–348. Részletesebben ld. Uő, *The Hamadsha: A Study in Moroccan Ethnopsychiatry*. Berkeley–Los Angeles, 1973.

11. kép Eksztatikus tánc a szertartás folyamán

A *ḥamadša* rend kifejezés alatt legalább két rendet vagy alrendet kell megkülönböztetnünk, az *allāliyyīn*t és a *dġūġiyyīn*t. Ezek két szent, Sīdi 'Alī és Sīdi Aḥmad Dġūġī követői voltak. A *dġūġiyyīn* rend tisztségviselői a kincstárnokok (*ḥzana*), akik a pénzt őrzik, a *moqaddam*, aki a helyi vezető és a *ḥalīfa*, az egész rend vezetője – ők egymást is ellenőrzik. Ezenkívül általában van két gondnoknő is, akik tisztán tartják a *zāwiyát*, és gondoskodnak a női résztvevőkről a szertartások alatt. Mindannyian végső soron a rend szellemi vezetője, a *mezwār*

alá tartoznak. A *zāwiya* bentlakói a *foqra* (szúfik), akik általában tizenöten vannak, és csak férfiak lehetnek.

Ezenfelül vannak a *zāwiya* állandó (látogató) tagjai, akiknek rendes polgári foglalkozásuk van, legtöbbször kézművesek és kereskedők, valamint hivatásos zenészek.

Végül az utolsó és legnépesebb csoport, amelyik kapcsolatban áll a *zāwiyával* a rend külső tagjainak, „Isten szerelmeseinek” (*muḥibbīn*) a csoportja. Őket nehéz körülhatárolni; idetartoznak azok a férfiak, nők és gyerekek, akik valamilyen módon vonzódnak a *ḥamadša ḥadra* szertartásokhoz és meg lehetőséggel látogatják azokat, amikor csak tudják. Lehet, hogy egyszerűen csak élvezik a látványt, hallgatják a zenét, vagy táncolnak a szertartás alatt.

12. kép Öncsonkító vérző fejű férfi a szertartáson, a külső körben nőkkel

13. kép Női díszítés a szertartásra

Transzba esnek, néha öncsonkítást hajtanak végre (11–13. kép), alamizsnát adnak a rendnek, hogy elnyerjék a szent áldását (*baraka*). Ha megkérdezik őket, „szerelmeseknek” vallják magukat, és így tartják őket számon rokonaik, barátaik és szomszédságuk is. Úgy tűnik, hogy többen vannak köztük a nők, mint a férfiak. Helyzetük azonban azonos a nők státusával más marokkói rendekben, vagyis nem lehetnek bentlakók.

A *zāwiya* kapui nyitva állnak minden pénteken mind a *foqra*, mind pedig a *muhibbīn* előtt. Azonban *ḥaḍrāt* nem tartanak itt, mert a *zāwiya* teljes padlóját szentek sírjai borítják. Néhány férfi látogatón kívül, akik adományokat adnak, elsősorban nők alkotják a látogatókat, akik azért jönnek, hogy elnyerjék a helyből áradó áldást. Ez úgy történik, hogy vagy a *moqaddam*, vagy az egyik bentlakó testvér elmondja a Korán áldást árasztó *fātiḥa* szúráját, és meghallgatják a bentlakók litániázását (*awrād*). Azonkívül, hogy kifejezésre juttatják odaadásukat a rend és szentjei iránt, és elhelyezik adományaikat, a nők általában kérnek is valamit: gyerekáldást, betegség vagy fájdalom megszüntetését, a házasságuk fennmaradását vagy egyszerűen csak jószerencsét.

A *zāwiya* bevételének nagy része azonban a családi szertartásokból származik, amikor felkérlik a *foqrát* és a *gita* zenészeket, hogy tartsanak esti szertartást (*līla*) a házukban, melynek keretében nevet adnak az újszülött fiúgyermeknek. A megbeszélte nap estéjén a *foqra* és a *gita* játékosok föl-alá masíroznak a ház előtt, hogy feltűnést keltsenek és felhívják a figyelmet a készülő eseményre. Az előadókat felhevült állapotban lévő férfiak, nők és gyerekek veszik körül, majd utánuk mennek a költségeket viselő férfi házába (14. kép). Amikor

14. kép *Ĥamadša* összejövetel, a nők csak a másik szobából nézhetik

mindenki bent van, a *moqaddam* elismétli a *fātihát* a vendéglátóra és családjára. Valamennyi testvér leül az udvar egyik sarkába, miközben a házigazda ellátja őket és a többi vendéget. Miután a nőket is kiszolgálták, akik vagy egy oldalsó szobában ülnek, vagy a tetőn, a *moqaddam* vezetésével belekezdnek a testvérek a litánia (*ħizb*) recitálásába. Amikor befejezték, egy kis teaszünet után elkezdődik a megemlékezés-szertartás, amelyet tapssal, dobbal, esetleg gitárral kísérnek. Habár a *foqra* továbbra is ülve maradnak, de előre és hátra ingatják magukat egyre gyorsabban. Amint a *dīkr* szavait egyre gyorsabban ismétlik, mind a testvérek, mind a nézők egyre izgatottabbak lesznek. Az udvart szinte elönti a forró hullám. Az asszonyok a nyitott ajtajú, külön szobáikban vagy a tetőn elkezdnek hallelujázni (*zeğret/zağarīt*) az izgalomtól.

A *dīkr* első, ún. forró részében a férfiak felsorakoznak egymással érintkezve, és recitálás közben révületre vágyva szívják be és fújják ki a levegőt. Néhány asszonyt is rávesz a *dīkr* dallam arra, hogy elkülönített helyükről az események középpontjába menjenek. Fel-leugrálnak kábulatukban és jobbra-balra dőlnek, a lábuk azonban egy helyben marad. A szertartásnak ezen szakaszában azonban senki sem vesz róluk tudomást.

A szertartás (*ħađra*) során előforduló extázis még nem vad transz, de ez csak a bevezetője a későbbi vad „vonzásnak” (*ğidba*). Ez különbözik a férfiak és a nők esetében. A nők ugyanis sokkal mélyebben merülnek bele ebbe az állapotba, mint a férfiak, és sokkal szélsőségesebben viselkednek náluk. Ennek az oka az, hogy a nők sokkal könnyebben esnek transzba, és jobban el tudják magukat engedni, mint a férfiak.²⁸

²⁸ Crapanzano, *i. m.*, 338.

Amikor a férfiak recitációja véget ér, kezdetét veszi a *dikr* „hideg” része. Ez sokkal csendesebb és nyugodtabb, a táncszerű mozgás, egyéni, nem sorban történik. Ilyenkor sokkal több nő és gyerek táncol, különösen akkor, amikor kialszanak a fények.²⁹

A szertartás „hideg” része szünet és átmenet nélkül folyik bele a *gnāwiyyába*, vagyis amikor a fekete-afrikai *gnāwa* szertartások zenéjét használják fel, amelyet speciálisan a nők számára játszanak. Amikor bizonyos dallamok hangzanak fel a „hideg” rész alatt, a nők transzba esnek. Ez azonban nem elégti ki őket, ezért utána egy válogatott dallamrepertoárt játszanak el, egészen addig, amíg minden egyes nő meg nem találja az őt kielégítő dallamot. A *ḥaḍra gnāwiyya* a *gnāwa* táncra emlékezteti a jelenlévőket.³⁰

A *ḥamadša* szertartásai a külvárosokban sokkal inkább gyógyító jellegűek, mint az óvárosban (*medina*). Ennyiben hasonlóak a *zār* szertartásokhoz,³¹ viszont lényeges különbség, hogy ezek nem kizárólag nők részére szolgálnak gyógyulással, ezért közelebb állnak a *gnāwa* szertartásokhoz, mert azon is férfi dominancia van női segédlettel, viszont mégis szúfi rendnek tekintik magukat. Vannak nyilvános és magán jellegű szertartások (*ḥaḍra*). Az utóbbiban csak rövid ideig tartó, Istenről való megemlékezés kíséri a *ḥaḍrát*, utána közös étkezés következik. A transzba esés ugyanolyan módszerekkel történik, mint az óvárosban, de a nők sokkal szabadabban, kötetlenül vesznek részt a táncban. Egyes asszonyok nem ritkán órákon át táncolnak. Az is előfordul, hogy szándékosan kárt tesznek magukban. Bárki beléphet a házba, aki hallja a zenét. Így alkalmanként akár 70–75 ember is részt vesz a magánházban tartott összejöveteleken, akiknek közel a fele nő.³²

2. Šī'ita szertartások

Vallási ünnepek magánházban – Dél-Irak (Daḡāra, 1957)

1957-ben készült a leírás a dél-iraki šī'ita Daḡāra, egy Dīwāniyya megye legészakibb részén fekvő kisváros magánházában végzett, de nem családi jellegű, hanem közösségi hagyományos vallási szertartásairól.³³ A kitűnő tanul-

²⁹ Crapanzano, *i. m.*, 342.

³⁰ Crapanzano, *i. m.*, 343.

³¹ A *zār* szertartáson egy démon vagy szellem által megszállt hatalmába kerített személyt, elsősorban nőt, próbálnak meg kigyógyítani ebből a testi vagy lelki betegséget okozó állapotból.

³² Crapanzano, *i. m.*, 344.

³³ Elizabeth Warnock Fernea–Basima Qattan Bezirgan, Women's Religious Rituals in Iraq. In: *The Women of Karbala. Ritual Performance and Symbolic Discourses in Modern Shi'i Islam*. Ed. by Kamran Scot Aghaie. Austin, 2005, 229–241. A megfigyelést és leírást az a körülmény tette lehetővé, hogy az amerikai antropológusok maguk is dél-iraki származású asszonyok voltak.

mányból hat különböző női szertartással ismerkedhetünk meg, amelyek ugyan mind kizárólagosan nők részvételével zajlottak, ugyanakkor mindegyikben aktív szerepe volt a férfiaknak is, nem beszélve a beleegyezésükről.

(1) Zakariás ünnepe

Az ünnepséget egynapos böjt vezeti be. Magának az ünnepségnek a lényege a fogadalom: egy asszony valamikor az év folyamán megfogadta, hogy egy napot böjttől, és Zakariás napján ünnepséget szervez, ha teljesül a kérése. Erre az ünnepségre asszonyokat hív meg, a böjtot követő *fuṭūr*ra, szertartásos étkezésre (15. kép). A férfiak – férj vagy idősebb fiútestvér – feladata a bevásárlás, utána elmennek otthonról, nem vesznek részt az ünnepségen. Ez a házasságban élő vagy a házasodási korból már kikopott középkorú asszonyok, lányok ünnepe. Kívánságaik között ilyesmik szerepelnek, mint szülők, gyerekek hazatérése, férj gyógyulása, egészsége, fiúszülés, a családi jövedelem gyarapodása stb.

(2) Lányok böjtje (ṣawm al-banāt)

Ezt az ünnepséget az iráni eredetű újévi vagyis a tavaszünnep, a *nowrūz* körüli napokban (március 21. előtt vagy után) tartják, és a pubertást elért fiatal, illetve az idősebb lányok vesznek rajta részt. Az összejövetel kiváltó oka az, hogy az egyik lány fogadalmat tett: ha kérése teljesül, az egynapos böjt után böjtutó ünnepséget (*fuṭūr*) rendez rokon, ismerős és szomszéd lányok részvételével. (A fogadalom tárgya általában vagy a sikeres iskolai vizsga, vagy a kedvező férjhezmenetel egy unokatestvérhez vagy ismerős fiúhoz.) A találkozó előtt az anya elküldi a férjét, hogy vásárolja meg a szükséges dolgokat. A szertartás kellékei az ételeken kívül gyertyák, porított henna, szárított leban, aleppoi szappanrúd, egy vekni kenyér, dió és mindenek előtt egy új Korán, amelyből aztán felolvasnak az ünnepség során. Az étkezés, teázás és boldog ünneplés során egy másik lány is fogadalmat tesz, hogy ha teljesül a kívánsága, akkor ő is hasonló ünnepséget rendez, s ily módon egy ünnepségsorozat kerekedik ki belőle. Azt is lehet mondani, hogy ez alkalom a lányok összejövetelére, de jellemző módon vallási köntösbe öltöztetve.

15. kép Zakariás próféta „tála”. és „gyertyái”. Dél-iraki ünnepség

(3) *Al-'Abbās teája* (čäy 'Abbās)³⁴

Ezt a férjes asszonyok rendezték, ha úgy érezték, hogy fogadalmuk meghallgatásra talált Istennél. A sémája ugyanaz, mint a lányok ünnepségének, de itt esküvői ruhákba öltöztek az asszonyok, és egyéb ételek mellett hússal töltött kenyereket adtak a vendégeknek a böjtnap után (*hubuz laħm*). Itt is gyakori volt, hogy az ünnepségen egy másik asszony újabb fogadalmat tett, s így az asszonyok ünnepségei is egymást érték.

Egy nemrég megjelent könyvben, egy iraki orvosnő önéletrajzi írásában³⁵ ugyancsak leír egy hasonló ünnepséget, amelyet abból az alkalomból tartottak 1947-ben, hogy az anyja fogadalmat tett: ha hatéves lánya felvételt nyer

³⁴ Al-'Abbās ibn 'Alī (647–680) 'Alī ibn Abī Tālib, az első šī'ita imám és negyedik kalifa, és Fātima bint Hizām al-Kilābiyya fia volt (akit csak úgy neveznek a šī'iták, hogy Ummul Banīn 'A Fiúk Anyja'). Al-'Abbās nagy tiszteletnek örvend a šī'ita muszlimok körében, mivel hűséges volt féltestvére, a második imám, Husayn ibn 'Alī iránt, és azért, mert jelentős szerepet vállalt a karbalái csatában. Al-'Abbās ibn 'Alī az al-'Abbās mecsetben van eltemetve Karbalában (Irak), ahol mártírhálált halt a šī'ita felfogás szerint.

³⁵ Malika Salmān as-Sa'dī, *Ṭabība fī bilād ar-Rāfidayn*. Bloomington, 2014, 30.

16–17. kép Tea és sütemények az ünnepségen

az ad-Duhāniyya általános iskolába Bagdadban, akkor ezt megünnepli.³⁶ Így ír: „Édesanyám al-‘Abbās kenyeret osztogatott az ismerősöknek és a szomszédoknak, megtartva a fogadalmát, hogy ezt teszi, ha felvesznek az iskolába. Ez friss iraki kenyér volt, a belsejébe zöldségek voltak belecsavarva, mint például bazsalikom, menta, petrezselyemmel, kerti zsázsával (más néven borsikával) és póréhagymával ízesítve. Ehhez az emberek néha fehér sajtot adtak hozzá. Az emberek szokása az volt, hogy fogadalmakat tettek, hogy kérésük teljesülése esetén al-‘Abbās teája vagy al-‘Abbās kenyeré ünnepséget tartanak, amelyen nagy csoport asszony vett részt, teát ittak mindenféle töltött süteménnyel a fogadalomtevő házában (16–17. kép). Hasonló ünnepségeket tartottak, ha birka leölését fogadta meg egy asszony, és a húst osztották szét vagy ették meg közösen. Ugyancsak szokás volt fogadalmi ünnepséget rendezni a prófeta születésnapján, amikor is a prófétát dicsőítő verseket szavaltak (az asszonyok), emellett iraki népdalokat énekeltek, és iraki ételeket és italokat fogyasztottak.”

(4) *Búcsújárás Salmān Pākba (ziyārat Salmān Pāk)*

Ez a falu 33 km-re fekszik Bagdadtól, az egykori szaszanida Perzsia fővárosa, Ktésziphón (arab nevén Ṭāq Kisrā) mellett (18. kép). Névadója a prófeta perzsa származású társa volt, és szentként tisztelik mind a mai napig. Sírjának meglátogatása csoportos szertartás volt, asszonyok társultak és béreltek egy buszt, azzal utaztak az 1950-es években a városba (akkor még falu volt). Ezek a nők különböző problémáikra kerestek megoldást a látogatással, bajban voltak, elváltak, elhagyattak. Elsősorban rokonokból állt össze a csoport, és természetesen a gyerekeket is magukkal kellett vinniük. Ha útközben elment a busz egy nő

³⁶ Ebben az időben csak kevés lányiskola működött, és csak korlátozott számban tudtak felvenni diákokat. Az író apja egyszerű kereskedő volt, de négy gyereke – köztük három lány is – egyetemet végzett, ami abban az időben nagy ritkaságnak számított.

18. kép Salmān Pāk, az ókori Ktésziphón

mellett, azt is invitálták az utazásra. A sírnál imádkoztak, énekeltek, doboltak, ott étkeztek, és különböző kívánságaik teljesülése esetére fogadalmakat tettek. Ez a szertartás sem volt persze lehetséges férfi részvétel nélkül: nem csak a buszsofőr, de a zenészek is férfiak voltak.

(5) Ḥusayn mártiromságának a gyászolása (ta'ziya), az 'āšūrā tíz napja során

Ez látszólag teljes mértékben férfiaknak való szertartássorozat, amelynek során a holdév első hónapja, a *muḥarram* első tíz napján kimutatják férfiasságukat és tűrőképességüket. Ennek során a férfiak egyre keményebb és élesebb tárgyakkal, a végén kardokkal, vagdossák arcukat és mellüket, nagy nézőközönség előtt. Látszólag tehát nincs a nőknek funkciója benne, azonban ez nincs így. A nők szerepe abban van, hogy nézik és buzdítják elsősorban a fiatal férfiakat. A feleségek a férjeiket, az anyák a fiaikat, ugyanakkor a lányos anyák férjet keresnek a bátor és erős fiúk között lányaiknak.

(6) Szertartásos recitálás, „vallási szövegolvasás” (qurāye)

Az első holdhónap, *muḥarram* első tíz napján és a kilencedik, böjthónap (*ramadān*) alatt tartották Irakban minden este, a férfiak és a nők számára külön. A dolog érdekessége az volt, hogy a férfiak nem látogathatták a női szövegolvasási estét, de a nők részt vehettek a férfiakéin – kívülről, megfigyelőként (19. kép).

19. kép Férfiak és nők elkülönítve imádkoznak

A szertartást a következőképpen lehet jellemezni, külön választva a férfi és a női részvétellel zajló eseményeket:

Férfi qurāye:

- nyilvános hely, zárt hely:
piac, községi vendégház (*muḍīfa*),
törzsi ház, esetenként magánház;
- rendes, de nem speciális ruha;
- mozdulatlanul hallgatják;
- passzív szerep;
- egyéni meditáció, csend;
- komoly, súlyos társadalmi alkalom;
- nincs előtte, utána látogatás.

Női qurāye:

- kizárólag magánházaiban, lehetőleg
nyitott térben, az udvaron;
- különleges ruhák;
- aktív részvétel, sírás, lelkes reakció;
- mozgás, ruhatépés, aktív szerep;
- csoportos részvétel, zajongás;
- komoly társadalmi alkalom;
- előtte, utána sok látogatás.

(7) *Férfiak és nők viselkedése a szertartásokon*

Az előzőekhez jól kapcsolódik az a leírás, amelyet a tunéziai *marabout* szertartásokon figyelt meg egy tunéziai antropológus, Sophie Ferchiou.³⁷ Jelentős különbség van nemcsak a férfiak és a nők viselkedésében, hanem ruházatukban és – akárcsak Irakban – a szertartás céljára választott helyszíneiben is. Meg-

³⁷ Sophie Ferchiou, *Survivantes mystiques et culte de possession dans le maraboutisme Tunisien. L'Homme* 12 (1972) 47–69.

20. kép A kairói Sayyidnā Ḥusayn mecset

jegyzendő, hogy Tunéziában nem vesznek részt egymás szertartásain a férfiak és a nők.

Férfiak viselkedése:

- csöndben maradás;
- homályosság;
- zárt környezet;
- komolyság.

Nők viselkedése:

- zajongás;
- világosság;
- nyitott környezet;
- örömteliség.

Mindez azért oly meglepő, mert a mindennapi életben mindez fordítva van!

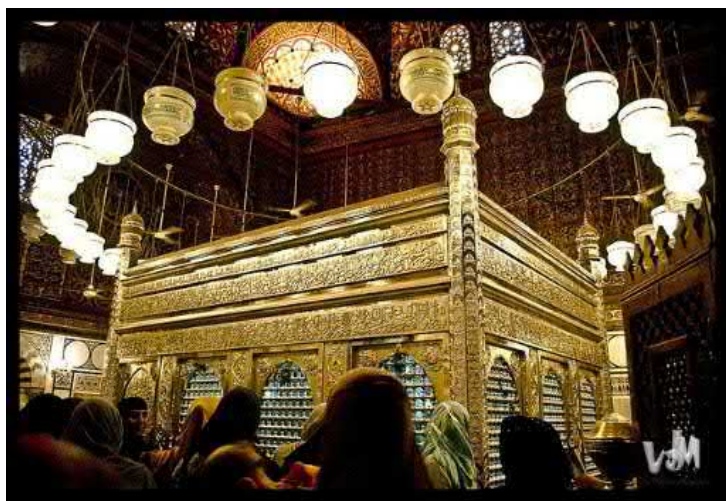
(8) „*Ahogy a férjnek tetszik ... (1919-ben)*”

Egy szunnita iszlámból vett realisztikus idézettel, regényrészlettel szeretném befejezni a nők muszlim szertartásokon való részvételéről szóló kétrészes cikemet. Nagīb Maḥfūz *Bayna l-Qaṣrayn* (A két palota közti út) című regényéből vettem ki a következő részletet, amely híres trilógiájának az első része.

Most rövid összefoglalásban mutatom be:³⁸

Amīna asszony egész életében vágyott arra, hogy elmehessen a kairói Sayyidnā Ḥusayn mecsetbe (20–21. kép), amelyik az egyik legfontosabb kegy-

³⁸ Nagīb Maḥfūz, *Bayna l-Qaṣrayn*. Al-Qāhira, é. n. Ez a történet a könyv 27–33. fejezetének rövid tömörítése.

21. kép A kairói Sayyidnā Husayn mecset, a mártír fejének feltételezett nyughelyével

hely és búcsújáró hely egész Egyiptomban, s a nők számára különösen nagy a vonzereje. Nem tudott azonban soha sem elmenni, mert bár csak száz méterre laktak a mecsettől, a férje megtiltotta neki, hogy elmenjen, sőt, az utcára sem léphetett ki, egyedül a néhány méterre lakó anyját látogathatta meg időnként – a férje kíséretében. Mikor aztán férje, as-Sayyid Aḥmad egy napra Port Szaídba utazott, 15 és 17 éves fiai rábeszéltek, hogy használja ki az alkalmat, és látogasson el a mecsetbe, ők majd elkísérik. A látogatás megtörtént, hatalmas lelki élményt jelentve az asszonynak, de a visszafelé vezető úton egy autó elütötte, és eltörte a vállát. Mivel hazatértekor a férje ágyban találta, be kellett vallania neki az engedetlenségét. A betegeskedés heteiben nem szólt semmit, de miután Amīna felgyógyult, a férje elkergette a házából. Nem vált azonban el az anyjához visszaköltözött feleségétől, s hetekkel később, amikor az egyik lányt megkérték egy fontos ember fia számára, akkor visszaengedte, mert az eljegyzéskor úgy illik, hogy az anya is ott legyen. A férj szigorát a „ház ura iránti engedelmesség” (*tā'at al-bayt*) iszlám jog által szentesített szabálya indokolta, amely azonban elsősorban nem vallási, hanem társadalmi előírás, akárcsak az anya jelenléte az eljegyzéskor. Mindkettő oka az egyéni becsület sérülése, s nem a vallás volt.

A férj lépését még a cikkem első felében említett, szigorú vallási ítéleteiről híressé vált Ibn al-Ḥāǧǧ is ellenezte volna, mert azt írta könyvében: „Ha az asszony vallásának ügyében kéri a férjtől, hogy kimehessen [a házból], akkor a férj kötelessége, hogy ezt megengedje. Ellenkező esetben a feleség a bíróhoz fordulhat jogorvoslásért.

Ez az irodalomból vett, de nyilvánvalóan a társadalmi valóságot jól tükröző példa is mutatja, hogy a nők mozgásterének és mozgásszabadságának a korlátozása elsősorban társadalmi és nem vallási kérdés. Ezt a művét Nagīb

22. kép Az al-Kāzimayn mecset Bagdadban

Mahfūz 1956-ban írta. 1980-ban beszélgetett Kairóban egy amerikai antropológus, Evelyn A. Early³⁹ egy régóta ismert család lányával, 'Azzával, aki az akkor elterjedőben lévő új irányzatnak megfelelően egyik pillanatról a másikra vallásos lett, arcfátyolt öltött (*muḥaggaba* lett), ha kiment a házból, és unokatestvérével együtt csatlakozott az akkoriban gombamódra szaporodó *gamā'a islāmiyya* egyikéhez. Ő mondta a következőket az antropológus nőnek: „A *muḥaggaba* nő köteles bizonyos előírásokat betartani, például azt, hogy engedelmességgel tartozik a férjének vagy az apjának. A Korán elbeszél nekünk egy történetet, miszerint egyszer egy férjnek el kellett utaznia, és meghagyta a feleségének, hogy amíg vissza nem tér, ne hagyja el a házukat. Azonban hamarosan jöttek hozzá emberek, és elmondták, hogy az apja haldoklik. Nem tudván, mit tegyen, elment a prófétához, és elmondta neki, hogy látnia kell az apját. A próféta erre azt tanácsolta neki, hogy kövesse a férje utasítását. Amikor az apja már a végét járta, az emberek megint eljöttek hozzá a hírrel. Az asszony újra elment a prófétához, aki újra csak azt tanácsolta neki: »Kövesd a férjed utasítását.« Az asszony apja hamarosan meghalt, de ő nem ment ki továbbra sem a házból, férje parancsának engedelmeskedve. A lánya engedelmissége következtében az apa azonnal a Mennysországba került.” A történet egyetlen szépséghibája, amire az antropológus szerző nem jött rá, az az, hogy a Koránban nincs ilyen történet, ez csak egy prófétai hagyomány (*ḥadīṭ*) lehet, ha egyáltalán van ilyen, mert nem sikerült rábukkannom. Persze a történetnek nem is az az érdekessége, hogy honnan származik, vagy hogy hiteles-e, hanem az, hogy hogyan használták fel a lányok „átnevelésére”.

³⁹ Evelyn A. Early, *Baladi Women of Cairo: Playing with an Egg and a Stone*. Cairo, 1993, 121–122.

Befejezésül a korábban már idézett iraki orvosnő önéletrajzi könyvéből szeretnék pár sort bemutatni. A leírás hasonlít is, de kontrasztba is állítható az egyiptomi író leírásával:⁴⁰ „Édesanyám soha nem ment ki a házból – kivéve amikor minket, lányokat vitt el a nyilvános fürdőbe –, csak apám kíséretében, hogy meglátogassák nagynénémet vagy a bagdadi szent helyek⁴¹ valamelyikét. Ami pedig a bevásárlást illeti, piacra, üzletekbe mindig apám ment a kezdeti időkben, amikor még jól ment a családnak. Később szégyellte, hogy már nem tud olyan gazdagon vásárolni, és ezért minket, lányokat küldött le a közeli kis boltba.”

Women in the rituals of the Sufi and Shi'ite Islam

Tamás IVÁNYI

Sufi mystical rituals have always been more informal and open to visitors than the prescriptions of orthodox Islam. Thus leaders of Sufi or derwish orders have usually been more lenient as regards the participation of women in their gatherings either in an active manner, mixing with the men or as silent bystanders, present but not involved spectators outside male circles. During the Middle Ages in Mamluk Egypt women even could become leaders of Sufi groups and this extraordinary phenomenon was described in Algeria in the 19th century. This custom, not surprisingly, was made the subject of sharp criticism by some men of religion of the time. In Shi'ite Islam in Iraq and Iran, however, popular customs and female rituals have always been considered and accepted more leniently. Women, aided by their male relatives, regularly gathered many times a year and participated, although only as a benign public, in the greatest Shi'ite ritual of the Ashura.

⁴⁰ As-Sa'dī, *i. m.*, 36.

⁴¹ Az *al-'atabāt al-muqaddasa* kifejezés az olyan mecseteket jelenti, amelyekben a Próféta Házának egyik sírja, mauzóleuma található. Ilyen többek között a Kāzımayn mecset Bagdadban (22. kép).

Tóth Hajnalka

Vár, sánc vagy őrház? – Miket építettek az erdélyi-temesközi határvidék Habsburg-oldalán a karlócai békekötés után?¹

Elcsi Ibrahim temesvári pasa² 1702. október 11-én levelet küldött Jean Louis Rabutin de Bussy erdélyi generálishoz.³ A levél megírására az a török határvi-

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.33>

¹ A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj (*Temesvári Oszmán aga diplomáciai tevékenysége a 17–18. század fordulóján a Habsburg–oszmán határvidéken, 2016–2019*) támogatásával készült.

² Elcsi Ibrahim pasa – korábbi dzsebedzsi basi – a karlócai békekötést követően, 1700 januárjában a Porta hivatalos nagyköveteként érkezett Bécsbe. *Anonim osmanlı tarihi (1099–1116/1688–1704)*. Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara, 2000, 138. Az oszmán követség ünnepélyes fogadtatását leíró nyomtatványt ld. Szita László–Gerhard Seewann, *A karlócai béke és Európa. Dokumentumok a karlócai béke történetéhez, 1698–1699*. Pécs, 1999, 287–293. Vö. Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*. IV. Pest, 1835, 16–17. A pasa mellé kirendelt tolmács Michele Tallman volt. Kerekes Dóra, A császári tolmácsok a magyarországi visszafoglaló háború idején. *Századok* 138 (2004) 1226–1227. A Bécsből visszatérő pasát a Temesvári vilajet élére nevezték ki, míg elődje, Ahmed pasa továbbra is a temesvári erődítményt vezette. Ibrahim kinevezésére ld. F. Molnár Mónika, Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően. *Századok* 140 (2006) 1486; Uő, *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom közötti határ kijelölése a karlócai békét követően (1699–1701)*. (Doktori disszertáció.) Budapest, 2008, 168, 222 (oldalszámozás a pdf-dokumentum alapján, online elérés: <http://doktori.btk.elte.hu/hist/fmolnar/phdmolnar.pdf>); *Die Autobiographie des Dolmetschers 'Osmān Āga aus Temeschwar*. Hrsg. von Richard F. Kreutel. (E. J. W. Gibb Memorial. New Series, 28.) Cambridge, 1980, 94; Oszmán aga, *A gyaurok rabságában. Pasák és generálisok között*. Ford. Jólesz László. Budapest, 1996, 145. Vö. Johann Nepomuk Preyer, *Monographie der königlichen Freistadt Temesvár*. Temesvár, 1853, 54; Leonhard Böhm, *Geschichte des Temeser Banats*. I. Leipzig, 1861, 202; Johann Heinrich Schwicker, *Geschichte des Temeser Banats*. Pest, 1872², 271, 298; Pesty Frigyes, Temes vármegye főispánjai, a temesvári pasák és tartományi elnökök. *Magyar Történelmi Tár* 12 (1863) 260, amely munkákban Elcsi Ibrahim pasa tévesen az 1704. évben szerepel temesvári pasaként, a szerzők egymástól vették át a hibás adatot. Vö. még Fenyvesi László, A temesközi–szörényiségi végvárvidék funkcióváltozásai (1365–1718). In: *Végvárak és régiók a XVI–XVII. században*. (Studia Agriensia, 14.) Szerk. Petercsák Tivadar–Szabó Jolán. Eger, 1993, 264, ahol a szerző szintén közli a temesvári pasák névsorát, de Szari Ahmed pasa (1699–1701) és Elcsi Ibrahim (1701–1702) pasa mellett megemlíti még egy Hadzsi Musztafa nevű pasát (1701) is, akiről másutt még nem találtunk bizonyítékot. Sajnos, a bőséges forráshivatkozás ellenére sem állapítható meg, hogy a szerző honnan vette információit.

³ A francia származású Rabutin lovassági tábornok Friedrich Veterani 1695. szeptember 21-én, a lugosi csatában bekövetkezett halála után lett az erdélyi tartomány főhadparancsnoka, székhelye pedig Szeben volt. Oross András, *A Magyar Királyság törökellenes határvédelmi rendszerének felszámolása és átszervezése*. (Fons könyvek, 4.) Budapest, 2013, 103–104.

déki katonaság által jelentett probléma adott okot, miszerint a Habsburg uralkodó alattvalói az erdélyi–temesközi határ közelében harmincnál is több sáncot és táborhelyet/őrházát emeltek, ami ellenkezett a két birodalom között pár évvel korábban megkötött karlócai békében foglaltakkal.⁴

Jelen tanulmányban a fent jelzett építmények létrejöttének körülményeit ismertetem, továbbá, hogy ezen konkrét eset kapcsán a határ menti tisztségviselők milyen megoldási lehetőséggel éltek/élhettek, illetve a konfliktus kivizsgálása során keletkezett jelentés alapján bemutatom, hogy milyen építmények is voltak azok a Habsburg (magyar)–oszmán határvidéken, amiket a török fél a békével ellentétesnek tartott. Az alább ismertetett ügy jól tükrözi azt is, hogy milyen volt az úgynevezett visszafoglaló háború (1683–1699) és a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) közötti időszakban a Habsburg–oszmán „szomszédság”. A pasa levele, a generális arra küldött válasza, továbbá a jelentés az önéletírásáról széles körben ismert, temesvári születésű Oszmán aga *Kitāb-i inšā* elnevezésű levélgyűjteményében maradt fenn.⁵ Az utólagosan összeállított gyűjtemény 18. század eleji határvidéki, Habsburg–oszmán, illetve magyar (kuruc)–oszmán levélváltások, továbbá jelentések másolatait tartalmazza. A munkának jelenleg két változata ismert: az egyik az Österreichische Nationalbibliothek, míg a másik az Österreichisches Staatsarchiv Haus-, Hof- und Staatsarchiv gyűjteményében található.⁶ A munka összeállítását az tette lehetővé, hogy miután Oszmán aga 1699-ben megszökött bécsi rabságából, visszatért Temesvárra, és bár korábbi tisztségének betöltésére jelentkezett (odabasi volt), feljebbvalói – felismerve a német nyelvben szerzett jártasságát – díváni tolmácsként foglalkoztatták. Az

⁴ A levelet ld. Wien, Österreichische Nationalbibliothek (=ÖNB), Mixt. 175, fol. 4r–5r; Österreichisches Staatsarchiv, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Konsularakademie, Kt. 9, Orientalische Handschriften (=OH), No. 125, fol. 18v–19v.

⁵ Oszmán aga életútjáról, tevékenységéről és műveiről legújabban összefoglalóan ld. Tóth Hajnalka, Temesvári Oszmán Aga levélgyűjteménye. Habsburg–oszmán–kuruc határvidéki konfliktusok a 18. század elején. In: *Előadások a Magyar Tudomány napján az Erdélyi Múzeum-Egyesület I. Szekciójában*. (Certamen, III.) Szerk. Egyed Emese–Pakó László. Kolozsvár, 2016, 283–294.

⁶ ÖNB, Mixt. 175; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125. A két kézirat átírása, kritikai kiadása és feldolgozása alkotja a fent említett Bolyai-ösztöndíj által támogatott projekt anyagát. A kéziratok – ellentétben a korábbi feltételezésekkel – nem teljesen egyeznek meg. Megtalálhatók bennük ugyanazon iratok másolatai, de egymástól eltérő dokumentumok is. Bizonyos esetekben az iratok összefésülhetők. A tartalmi különbözőség mellett további vizsgálatokat igényel annak kiderítése, hogy mindkét esetben valóban Oszmán aga-e a kéziratok szerzője, amit megkérdőjelez, hogy a könyvtárban lévőhöz képest a levéltárban őrzött kézirat írásképe jóval rendezetlenebb, ráadásul ez a szöveg kihúzásokat, nyelvtani hibákat, javításokat tartalmaz. Nehézséget okoz, hogy az utóbbi kézirat több helyütt rongálódott, emiatt nehezen olvasható vagy olvashatatlan részek vannak benne. Elfogadható magyarázat lehet az is, hogy ugyanattól a kéztől származik egy letisztított levélgyűjtemény és egy, még csak összerakott, de nem véglegesített munka. Az eltérések vizsgálatán túl a további kutatás tárgya lesz a kéziratok keletkezési körülményeinek és Bécsbe kerülésük történetének feltárása.

aga kezén mentek át a határ menti tisztségviselők levelei, amelyeket németről oszmán-törökre kellett fordítania vagy éppen oszmán-törökről német nyelvre. A fent említett három iratot mindkét kéziratban megtaláljuk, bár a levélgyűjteményekben elfoglalt helyük nem egyezik meg: míg a könyvtárban található példányban (*A* kézirat) ezek a harmadik (fol. 4r–5r), negyedik (fol. 5r–6v) és ötödik (fol. 6v–7r) iratként szerepelnek, a levéltári változatban (*B* kézirat) a negyedik (fol. 17v–18v), ötödik (fol. 18v–19r) és hatodik (fol. 19r–20v) iratként.⁷

A magyar történetírásban visszafoglalónak nevezett háború valójában három, majd négy kelet-, illetve közép-európai hadszíntéren zajlott az Oszmán Birodalom és a Szent Liga államai – a Habsburg Monarchia, a Lengyel Királyság, a Velencei Köztársaság és Oroszország – seregei között.⁸ 1699. január 26-án a háború lezárását jelentő karlócai békekötéskor is négy kétoldalú szerződés jött létre, azaz az oszmán fél képviselője a Liga államainak megbízottjaival egyenként kötött megállapodást.⁹ Ez a szerződés az oszmán–oroszl viszonylatban

⁷ A továbbiakban az *A* kézirat iratait fogom idézni, amelynek teljes latin betűs átíratát a függékben közlöm, ahol jegyzetekben jelölöm a *B* kéziratban előforduló esetleges eltéréseket is. Mivel a kézirat mutat következetlenségeket, az olyan elírásokat, ahol mellékelj maradt el, javítottam, ugyanakkor az igeragozás során felmerült labiális és illabiális következetlenségeket meghagytam, mivel az valamennyire a 18. század eleji kiejtésbeli átmenetiséget is tükrözi.

⁸ A Szent Liga mint törökellenes nemzetközi szövetség a német-római császári és a lengyel szövetséges haderő 1683. szeptember 12-én Kahlenbergnél aratott győzelme után XI. Ince pápa (1676–1689) védnöksége alatt I. Lipót német-római császár és magyar király (1657–1705), Sobieski János lengyel király (1673–1696) és Marcantonio Giustiniani velencei dózse (1683–1688) részvételével jött létre 1684. március 5-én. A keresztény erők részéről már 1684-ben megfogalmazódott annak szükségessége, hogy Oroszországot is bevonják a szövetségi rendszerükbe és ezáltal még inkább megosszák a Porta katonai erejét. R. Várkonyi Ágnes, A török háború: Béctől Budáig (1683–1686). In: *Magyarország története 1526–1686*. Szerk. R. Várkonyi Ágnes. (Magyarország története tíz kötetben, 3/2.) Budapest, 1987, 1622. Vö. İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı tarihi*. III/I. II. *Selim'in tahta çıkışından 1699 Karlofça andlaşmasına kadar*. (Türk Tarih Kurumu yayınlarından, 13/16^{cia}.) Ankara, 1988, 460; Johann Wilhelm Zinkeisen, *Geschichte des osmanischen Reiches in Europa*. V. Gotha, 1857, 139 és 139/1. jegyzet. A cár csatlakozásának feltételeként a Lengyel Királyság és Oroszország 1686-ban úgynevezett örök békét kötött, ennek létrejöttéről, illetve Oroszország 1697-ben történt tényleges bekapcsolódásáról az Oszmán Birodalom elleni szövetségi rendszerbe ld. Gebei Sándor, A karlócai béke kelet-európai összefüggései. *Történelmi Szemle* 41/1–2 (1999) 1–6; Uő, Az orosz–török béketárgyalások Karlócán és Konstantinápolyban (1699–1700). *Aetas* 21/2 (2001) 134–154.

⁹ A béketárgyalás megbízottjai: Rami Mehmed Efendi reiszükkütbáb és Alessandro Maurocordato portai főtolmács a szultán, II. Musztafa (1695–1703) részéről, Wolfgang Öttingen gróf és Leopold Anton Josef Schlick gróf I. Lipót, Carlo Ruzzini a velencei dózse, Stanislaw Malachowski gróf II. (Erős) Ágost lengyel király (1697–1706), továbbá Prokofij Bogdanovic Voznyicin I. (Nagy) Péter orosz cár (1682–1725) képviseletében. A Habsburg–oszmán békeszerződést latinul ld. Katona István, *Historia critica regum Hungariae stirpis Austriacae: 1526–1710*. XXXVI. Budae, 1805, 106–125. A Katona-féle szöveg magyar fordítását ld. *Magyar történeti szöveggyűjtemény*. II/2. 1526–1790. Szerk. Sinkovics István. Budapest, 1968, 690–700. A békeszerződés eredeti latin nyelvű tisztázatáról készített magyar fordítást ld. Szita–Seewann, *i. m.*, 213–225. (A továbbiakban ezt a magyar fordítást használom.) A béke oszmán–török nyelvű ki-

ekkor még csak egy két évre szóló fegyverszüneti egyezmény volt, a tényleges békekötésre 1700 júliusában Konstantinápolyban került sor.¹⁰ A Habsburg–oszmán békeszerződést I. Lipót 1699. február 26-án ratifikálta, ezt az okmányt március 14-én Szalánkeménél cserélték ki a török részről érkezett példánnyal.¹¹ A béke 16. cikkelye kitért arra, hogy a fegyvernyugvás és jóbarátság megerősítése végett szükséges a két fél részéről évente illendő ajándékokkal követeket küldeni egymáshoz.¹²

Már a kölcsönös követküldéseket megelőzően elindult a Habsburg–oszmán határ kijelölésével, a határvonal meghúzásával kapcsolatos ügyek intézése és a feladattal megbízott bizottságok útnak indítása is.¹³ A Habsburg Monarchia és az Oszmán Birodalom között első alkalommal került sor pontos határvonal kijelölésére, ami a Magyar Királyság déli és – az 1690. évi Diploma Leopoldinum kiadása után a Monarchián belül külön kormányzóságként kezelt¹⁴ – Erdély délnyugati-déli határvidékén húzódott, és amelybe még 1718-ig beékelődött a temesvári vilajet területe. A békeszövegben megfogalmazott két hónappal ellentétben a határok pontos kijelölése két évig elhúzódott, a bizottságoknak az erdélyi–temesközi határszakaszban 1701 februárjára sikerült megállapodniuk.¹⁵

adását ld. *Mu'âhedât mecmû'ası*. III. İstanbul, 1297/1880, 92–102. (A továbbiakban ezt a kiadást használom.) Ugyanezt ld. még Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *Zübde-i vekayîât*. Haz. Abdülkadir Özcan. Ankara, 1995, 654–662; Silâhdar Fındıklılı Mehmed Ağa, *Nusretnâme*. I. Sadeleşiren İsmet Parmaksızoğlu. İstanbul, 1962, 357–364. A velencei–török békeszerződés egykorú eredeti latin nyelvű tisztázatáról készült magyar fordítást ld. Szita–Seewann, *i. m.*, 239–243. Törökül ld. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 667–672; Silâhdar, *i. m.*, 365–370. A lengyel–török békeszerződés lengyel kiadását ld. Dariusz Kołodziejczyk, *Ottoman–Polish Diplomatic Relation (15th–18th Century)*. An Annotated Edition of 'Ahdnames and Documents. Leiden–Boston–Köln, 2000, 581–598; az eredeti latin nyelvű tisztázatáról készült magyar fordítást ld. Szita–Seewann, *i. m.*, 229–235. Törökül ld. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 662–667; Silâhdar, *i. m.*, 371–375.

¹⁰ Az orosz–török fegyverszüneti okmány egykorú hivatalos latin nyelvű másolatáról készült magyar fordítást ld. Szita–Seewann, *i. m.*, 247–248. Az okmány orosz és német változatának helyeit közli: Gebei, Az orosz–török béketárgyalások, 141/16. jegyzet. – Konstantinápolyi béke 1700. július 3. Ennek orosz verziójának magyar fordítását ld. Gebei, Az orosz–török béketárgyalások, 150–154. Törökül ld. Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 692–698.

¹¹ Szita–Seewann, *i. m.*, xviii.

¹² Szita–Seewann, *i. m.*, 221; *Mu'âhedât mecmû'ası*, III. 100.

¹³ A határkijelölés elvi alapjait Marsigli már 1699 márciusában megfogalmazta egy, az uralkodónak készített memorandumában, majd áprilisban a két biztos egyeztetése után készült egy átfogó megállapodás a felek között a határkijelölés mikéntjéről, alapjairól. F. Molnár, *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 132–140. Vö. Szita–Seewann, *i. m.*, 257–259: „Jelentés azokról az elvekről, megállapodásokról, amelyekben mindkét birodalom főbiztosai megegyeztek a határvonal kialakításával kapcsolatban”, 263–265: „Ibrahim pasa jelentése a Portára a határkijelölés elveiről”.

¹⁴ Erdély 1690 utáni speciális helyzetéről, katonai berendezkedéséről ld. Oross, *i. m.*, 103–104.

¹⁵ Az erdélyi–temesközi határszakasz kijelölésének menetéről ld. F. Molnár, *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 167–177.

A fent említett levélváltásra tehát már a határvonal kijelölését követően került sor. Érthető módon a két oldal tisztségviselői a továbbiakban minden határ menti történést a karlócai békében lefektetett elvárások fényében ítélték meg. Ahogyan a határvonal meghúzása is a békében megfogalmazott módon zajlott, úgy a most felmerülő problémát is a békeszöveg iránymutatása szerint lett volna kívánatos megoldani, azaz – ahogy arra a 11. cikkely adott iránymutatást – minden felmerülő konfliktust helyben, bizottságok kijelölése és az ügyek kivizsgálása révén kell tisztázni.¹⁶

Elcsi Ibrahim pasa levele szerint a karlócai békében foglaltakkal ellentétes volt, hogy a Habsburg uralkodó alattvalói az erdélyi–temesközi határvidék erdélyi oldalán harmincnál is több sáncot emeltek.¹⁷ Ráadásul a török fél eze-
ket várféleként (*qıl'a şüretinde bir şey*) értelmezte.¹⁸ A levél vonatkozó szövegrészében szereplő *sanč/šanč*¹⁹ kifejezés a német, pontosabban bajor-osztrák *Schanz* 'töltés, gát, erődítés' jelentésű szó átvétele, amely a 16. században hadászati műszóként terjedt el a magyar nyelvben is. Olyan földtöltés, fedezék volt, amely önmagában is védelmet nyújthatott, de gyakran árokkal együtt várak, katonai építmények külső megerősítésére szolgált (ld. sáncárok).²⁰ Mivel a levél fordítója a német nyelvben biztosan jártas volt (de feltehetően magyarul is értett), ismer(het)te a kifejezést. A sánc mellett egy másik kifejezés is található a szövegben, amelynek az értelmezése némiképpen bonyolultabbnak tűnik: a *qol* török szó oszmán kori jelentései között is megtaláljuk a 'védelmi vonal, akadály, gát, töltés' jelentéseket,²¹ ugyanakkor jóval általánosabbnak számított, hogy a hadsereg valamelyik szárnyát jelölték vele, illetve az 'ör, örfáradat, őrség' jelentésben használták.²² Zenker 1866-ban kiadott szótárában a továbbképzett *qolluq* szóra az örház (*Wachhaus*) jelentést is megadja.²³ Mivel az idézett levél szövegkörnyezete mindenképpen valamilyen létesítményre utal, ugyan feltételezhetjük, hogy a levélíró vagy a fordító (az oszmán fogalmazásra jellemző módon) a 'sánc' kifejezésre adott egy török szinonimát, de magát az örház jelentést sem zárhatjuk ki. (És a táborhely is megállná a helyét.)

¹⁶ A béke 11. cikkelye foglalkozik a kérdéssel: Szita–Seewann, *i. m.*, 219; *Mu'āhedāt mecμū'asī*, 97–98.

¹⁷ *Siz döstumuz tarafından Erdel hüdüdları ile hilāf-i döstluq otuzdan müteğāviz sančlar ve sāyır gūne qollar binā olunub ihdās olunmuşdur.* ÖNB, Mixt. 175, fol. 4v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 18v–19r.

¹⁸ ÖNB, Mixt. 175, fol. 4r–5r; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 18v–19v.

¹⁹ A *B* kéziratban *sančlar* alak szerepel. Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 18v.

²⁰ *Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete.* (A magyar nyelv kézikönyvei, 12.) Főszerk. Zaicz Gábor. Budapest, 2006, 638.

²¹ James William Redhouse, *A Turkish and English Lexicon.* Constantinople, 1890, 1492; Julius Theodor Zenker, *Türkisch–arabisch–persisches Handwörterbuch.* II. Leipzig, 1866, 719.

²² Redhouse, *i. m.*, 1492; Zenker, *i. m.*, 719. Vö. Karl Steuerwald, *Türkisch–deutsches Wörterbuch – Türkçe–Almanca Sözlük.* Wiesbaden–İstanbul, 1990, 542.

²³ Zenker, *i. m.*, 719.

Miként rendelkezett a karlócai béke a határ menti katonai építmények kérdésében? Két békecikelyt citálhatunk a probléma tisztázásához: elsőként a békeszöveg 2. cikkelye érinti a kérdést, bár az a török fél számára tiltotta meg, hogy a temesvári körzetben a császáriak által visszaadott határ menti, határhoz közeli helységeket – „Karánsebes, Lugos, Lippa, Csanád, Kiskanizsa, Becse, Becskerek, Zsablya innen, és belül Erdélynek a jelen háború előtt érvényes régi határvonalán, s az előbbieken kinyilatkoztatott állásfoglalás szerint a Maros és Tisza folyó partjain belül a temesvári körzetekben található bármely más egyéb helységet”²⁴ – újjáépítsék. Elrendelték az ott lévő erődítmények lerombolását, és a határkijelölési munkálatok lezárását többek között ezek végrehajtásától is függővé tették.²⁵ A 2. cikkely azt is előírta, hogy „az előbb említett helységekben a Maros és a Tisza folyó partja mellett [ti. itt húzódott a határvonal] ne építsenek ki semmi más egyéb, akár nagyobb, akár kisebb helyet, amelyet erődítményül is fel lehetne használni”.²⁶ A békeszöveg 7. cikkelye ugyancsak foglalkozott határ menti építményekkel: tudniillik mindkét fél számára engedélyezték, hogy a határszélen élő lakosok számára ún. nyílt falvakat építhessenek ki, ugyanakkor kikötötték, hogy „csupán új erődítményeket ne emeljenek ennek az ürügyén”.²⁷ Azaz a határvonal mellett a császári oldal sem építhetett katonai erősségeket. Természetes, hogy egyrészt mindkét fél figyelemmel kísérte az esetlegesen a határ túloldalán zajló munkálatokat, netán (katonai) létesítmények építését, másrészt az is érthető, hogy a saját védelem biztosítására is törekedtek.²⁸ Érdekes adalék Luigi Ferdinando Marsigli grófnak a délvidéki határszakasz katonai védelmének kialakítása kapcsán tett azon javaslata, miszerint ún. *katonai falvakat* kellene létrehozni, amelyekben a házak elhelyezésével, illetve azoknak palánkkal történő bekerítése révén a védelmet egy erősebb, ellenséges betöréssel szemben is biztosítani lehetne.²⁹ Konceptiójának lényeges eleme volt, hogy

²⁴ Szita–Seewann, *i. m.*, 214–215; *Mu’āhedāt mecmū’ası*, 93.

²⁵ Ld. a béke 18. cikkelyét: akkor lép életbe teljes érvénnyel a békeszerződés, ha a határkijelölés megtörténik, és a császáriak kivonulnak az oszmán területéről, illetve ha az erődrombolásokat végrehajtják. Szita–Seewann, *i. m.*, 222; *Mu’āhedāt mecmū’ası*, 101; Defterdar Sarı Mehmed Paşa, *i. m.*, 660. A várrombolásokról ld. F. Molnár, *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 172–176. A kérdésről átfogóan ld. Oross András, Rendeletek és intézkedéstervezetek a magyarországi várak lerombolásáról (1699–1702). Forrásközlés. *Fons* 12 (2005) 257–294; Oross, *A Magyar Királyság*, 113–146. Fenlak, Csanád, Karánsebes, Lippa és Világos lerombolását Georg Wilhelm Löffelholz von Kolber irányította, a Tisza-menti várakat pedig Johann Friedrich Globitz, szegedi várparancsnok. Oross, *A Magyar Királyság*, 127–128.

²⁶ Szita–Seewann, *i. m.*, 215; *Mu’āhedāt mecmū’ası*, 93.

²⁷ Szita–Seewann, *i. m.*, 217; *Mu’āhedāt mecmū’ası*, 96.

²⁸ Vö. II. *Musztafa szultán rendelete a temesvári végeknek a Dunától délre fekvő területekről való betelepítésére* (1701. szeptember 9.), ahol elrendeli újabb 220 lovas és 235 gyalogos állandó elhelyezését a Temesvári vilajet helységeiben a védelem biztosítására. Karácson Imre, *Török–magyar oklevéltár, 1533–1789*. Szerk. Thallóczy Lajos–Krcsmárik János–Szekfü Gyula. Budapest, 1914, 315.

²⁹ F. Molnár, *Az Oszmán és Habsburg Birodalom*, 129–130.

megvalósulása esetén ezeknek a falvaknak a megépítése nem ütközött volna a béke szövegébe.

Rabutin generális, miután elolvasta és megértette a pasa Oszmán aga – maga a levélgyűjtemény összeállítója – által kézbesített levelét, válaszában tagadta, hogy bármit is vétettek volna a békeszerződés ellen. Reagálva a pasa értelmezésére, azt a választ adta, hogy a határszélen semmiféle várfélét nem emeltek (*qıl'a şüretinde qaṭ'a bir şey binā olunmayub*).³⁰ Válaszlevelében, pontosabban annak oszmán-török nyelvű fordításában sem a *sanč/šanč*, sem a *qol* kifejezést nem találjuk, csupán a katonailag jelentősebb erősségre utaló vár (*qıl'a*) szót. Ha elfogadjuk, hogy a levél fordítója – Oszmán aga – jól értelmezte az eredeti német kifejezést, akkor a generális felfogásában a béke által tiltott katonai létesítmény/erősség csak a vár volt. Ugyanakkor Rabutin elismerte, hogy Temesvár [értsd a vilajet] és Erdély határán őrházféléket, azaz csardakokat építettek (*qaravul ḥāne šākile ba 'z-ı cārdaqlar yapılub*).³¹ Érdemes röviden kitérni a *qaravul ḥāne* 'őrház' kifejezésre is, ugyanis annak 'őr, őrség, őrző, előőr' jelentésű előtagja, a *qaravul* az oszmánban *qaragul*, *qaraqol* alakban is használatos volt.³² Utóbbi kapcsán pedig ismét előkerül a pasa levelében használt – fentebb említett – *qol* szó. Rabutin magyarázata – miszerint a csardakokat azért építették, hogy megakadályozzák a gonosztevők betörését egymás területeire – érthető, hiszen itt, a hegyvidéken nyilván nehezebben volt belátható és ellenőrizhető a határ.³³ A császáriak ezekbe a csardakokba 4–5 szerb katonát helyeztek el, és – amit a generális fontosnak tartott kiemelni – ezen építmények köré nem ástak árkokat (*ḥandaq*). Ezzel a megjegyzésével – azaz az árok/sáncárok hiányának említésével – reagálhatott a generális a pasa azon feltételezésére, hogy Habsburg oldalon sáncokat (vagy sáncokkal megerősített őrházakat, őrhelyeket) építettek volna. Rabutin levelében arról is beszámolt, hogy a hozzá érkezett Oszmán aga mellé embereket ad, hogy azokkal együtt vizsgálja meg a szóban forgó csardakokat, az elkészített jelentést és rajzot pedig a pasa rendelkezésére fogják bocsátani.

³⁰ ÖNB, Mixt. 175, fol. 5v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 20r.

³¹ ÖNB, Mixt. 175, fol. 6r; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 20r.

³² Redhouse, *i. m.*, 1442–1443; Zenker, *i. m.*, 696.

³³ *Anḡaq Ṭımıšvār ile Erdel beyninde vāqi' | olan ḥudūdları bālā taḡlar ile müğdedden olub tarāfeyniñ | sārīq ve qa'idleri birbiriniñ ḥudūdlarına teḡvüz eylememek içün ḥudūd başlarında qaravul ḥāne šākile ba 'z-ı cārdaqlar yapılub* 'mivel a Temesvár és Erdély közötti újonnan húzott határok magas hegyek mentén vannak, a határnál néhány őrházféle csardakot építettek, hogy a két fél gonosztevői és útonállói be ne törjenek egymás határterületeire'. ÖNB, Mixt. 175, fol. 5v–6r; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 20r. – Vö. Jászay Magda, Marsili, a katona, diplomata és tudós Magyarországon a török kor alkonyán. *Történelmi Szemle* 41/1–2 (1999) 47–48. Marsigli már ennek a szakasznak a kijelölése során gyakran tett említést a „rebellisek” nyugtalanító közelségére és harci szándékaira. Arról is hírt kapott, hogy „a »lázadók« a déli határ közelében falvakban telepedtek le, a havasalföldi fejedelemtől állatokat és nagy területeket kaptak, szép házakat készülnék építeni, és vezetőik kapcsolatban állnak a török területre internált Thökölyvel”.

Mik is azok a határvidéki csardakok? Magát a kifejezést a kora újkorban német nyelvterületen is ismerték (*Tschardak*, *Tchardak*), ahogy a magyar nyelvben is megvolt, 'katonai őrtorony' jelentésben használták, ami lehetett egyrészt egy önmagában álló kerek vagy szögletes alapú építmény (általában fából), de egy erődítmény falába épített toronybástya, erkély vagy tornác is. Mivel a szó egyidejűleg az oszmán-törökben és a szerb-horvát nyelvben is használatban volt, átvételének pontos forrása kérdéses. Kakuk Zsuzsa a magyar nyelvet tekintve kétszeri átvételről ír: a szó átvétele 'katonai őrtorony' jelentésben az oszmán-törökből történt, míg a útszéli vendéglő jelentésű szó már a szerb-horvátból került a nyelvünkbe.³⁴ Maga az oszmán-török *čārdaq* szóalak a perzsa *čār-tāq* 'négy boltív' jelentésű szóra megy vissza, ami egy négy „oszlopon álló, elől nyitott építmény a keleti házak tetején; négyszlopos sátor”.³⁵

A csardakok mint őrházak vagy őrtornyok a határvidék jellegzetes építményei voltak. A karlócai békekötés után a Habsburg oldalon létrejövő új Határ-őrvidék védelmi rendszerében a viszonylag sűrűn felállított csardakokban szolgálatot teljesítő délszláv (szerb, rác, horvát, vlach) határőrök a nagyobb katonai központok közötti határszakaszokat őrizték.³⁶ Az őrházak felállítása – nem megerősített katonai létesítményekről lévén szó – nem ütközött a karlócai béke

³⁴ Kakuk Zsuzsa, *A török kor emléke a magyar szókincsben*. (Kőrösi Csoma kiskönyvtár, 23. Szerk. Ecsedy Ildikó.) Budapest, 1996, 87. Vö. Thaly Kálmán, *Történelmi naplók, 1663–1719*. (Monumenta hungariae historica, 27.) Budapest, 1875, 224: „az Száva tulsó partján csordakokat erigálván [‘emelt, állított’] az Német”. A német nyelvbe kerüléséről ld. Johann Christian August Heyse, *Allgemeines verdeutsches und erklärendes Fremdwörterbuch mit Bezeichnung der Aussprache und Betonung der Wörter und genauer Angabe ihrer Abstammung und Bildung*. Hannover, 1853¹¹, 911; Hans Gehl, *Wörterbuch der donauschwäbischen Landwirtschaft*. Stuttgart, 2003, 28.

³⁵ Francis Joseph Steingass, *A Comprehensive Persian–English Dictionary*. London, 1963⁵, 385; Jean Jacques Pierre, *Dictionnaire persan–français*. I. Rome, 1908, 620–621; Kakuk, *i. m.*, 88. A kérdéshez értékes adalékot szolgáltatott Sudár Balázs, aki a muszlim imahelyek kapcsán említette meg a *csardakli mecsetet*, amelyet „örtornyos” dzsámiként értelmez. Ld. Sudár Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest, 2014, 79, 397.

³⁶ Vö. Ekkehard Eickhoff, *Velence, Bécs és a törökök. A nagy átalakulás Délkelet-Európában (1645–1700)*. Budapest, 2010, 198: a csardakok magas és keskeny faoszlopokon nyugvó őrházak voltak, amelyek összekötő árkokkal és fatorlaszokkal védték a vidéket. Az új Határőrvidék kialakításáról ld. Ember Győző, A kormányzati szervezet. In: *Magyarország története 1686–1790*. Szerk. Ember Győző–Heckenast Gusztáv. (Magyarország története tíz kötetben, 4/1.) Budapest, 1989, 489–491; F. Molnár, *Az Oszmán és Habsburg Birodalom*, 129–131. A témával foglalkozó hazai és nemzetközi szakirodalom felsorolásáról és feldolgozásáról legújabbán ld. Oross, *A Magyar Királyság*, 79–112. A Maros, Tisza, Duna, Száva és Una folyóktól egy órányira északra jelölték ki azt a maximális földterületet, ahol az itt szolgáló délszláv etnikai csoportok határőrökként éltek. Oross, *A Magyar Királyság*, 104–105. A csardakok a Marsigli-féle, fentebb említett katonai falvak kapcsán is előkerültek, ugyanis a falvak lettek volna hivatva például a körülöttük lévő őrházak őrségének ellátását biztosítani. A Határőrvidék állapotáról, változásairól a 18. század második felében ld. Kulcsár Krisztina, *II. József utazásai Magyarországon, Erdélyben, Szlavóniában és a Temesi Bánságban 1768–1773*. Budapest, 2004, 205–237.

megkötéseibe, ezért sem okozhatott problémát a generálisnak engedélyezni, hogy az Elcsi Ibrahim pasa által küldött megbízott, Oszmán aga szemrevételezhesse azokat.

Az aga által készített jelentés egyrészt azért érdemel figyelmet, mert benne Oszmán leírta, hogyan is nézett ki egy 18. század eleji határ menti Habsburg őrház; másrészt pedig mindenképpen érdekes a jelentését összehasonlítani a Rabutin generális levelében olvasottakkal, azaz hogy a két írás tartalma mennyiben feleltethető meg egymásnak. Az aga jelentésében a következőket olvashatjuk (lásd Függelék 3.): az általa megvizsgált építmény(ek) körül – ahogy azt Rabutin generális is állította – nem volt árok, erős oszlopokon állt, deszkafala négyszög alapú volt, és az oszlopok feletti (felső) rész hat $\arcsin/\arcsin^{37}$ magasságba nyúlt.³⁸ Az oszlopok feletti (felső) rész alapja egy–másfél $\arcsin$ szélességben kinyúlt, és ez az építmény mind a négy oldalán embermagasságig fedve/védve volt.³⁹ Itt egy, a felső, kinyúló részen körbefutó kerítésről, korlátról, palánkról beszélhetünk. Maga a felső rész meglehetősen alacsony fabódé volt, amit a fakerítés vagy palánk vett körül,⁴⁰ és az építmény minden oldalára 3–4 lőrést készítettek.⁴¹ Az őrház/örtorony bejárata a földhöz közel volt, és belülről záródott.⁴²

Ahogy fentebb láttuk, Rabutin generális azt tudatta a pasával, hogy ezekbe az őrtornyokba 4–5 szerb katonát helyeztek el.⁴³ Ugyanakkor Oszmán aga a jelentésében azt állította, hogy ha 5–10 fegyverest tesznek beléjük, akkor azok onnan harcolni is képesek lennének,⁴⁴ amit a helyszíni vizsgálatot lefolytató agának akár el is hihetünk. Ha pedig így volt, akkor nem is voltak olyan jelentéktelenek ezek az őrtornyok vagy őrházak. Ha pedig hozzávesszük, hogy – legalábbis a pasa panaszlevele szerint – harmincnál több ilyen építményt emeltek a Habs-

³⁷ Az $\arcsin/\arcsin$ török és perzsa hosszmérték, amelynek több fajtája is létezett, az értéke kb. 68–75 cm között váltakozott. Vö. Mehmet Erkal, Arşın. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 3. İstanbul, 1988, 411–413.

³⁸ *Fî'l-vâqi' handaqsız metîn direkler üzere çâr-güşe cātma dīvâr ile ber veğh-i tahmîn altı arşın yüksekliginden yuqarusı*. ÖNB, Mixt. 175, fol. 6v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 21r.

³⁹ *Ve aşâğı temelinden bir bir buçuq arşın ziyâde taşra çıqub ğevânib-i erba'sı bu veğhle bir adem boyu cātma ile cātılıb*. ÖNB, Mixt. 175, fol. 6v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 21r.

⁴⁰ *Yuqarusı bir miqdâr alçaq bûde tahta şancla örtülüb*. ÖNB, Mixt. 175, fol. 6v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 21r. A szövegben található *bûde* kifejezést a németből átvett *die Bude* '(deszka)bódé' jelentésű szóként értelmezem.

⁴¹ *Her tarafdan üçer dörder mazgal delükleri yapılub*. ÖNB, 175, fol. 6v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 21v.

⁴² *Qapusı zemîne yaqın içeriüden qapanub*. ÖNB, Mixt. 175, fol. 6v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 21r–v.

⁴³ *Beş on kişi tüfenk-endâz ile içeriüde qapansa vâfir ğenک edebilürler*. ÖNB, Mixt. 175, fol. 6v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 20r–v.

⁴⁴ ÖNB, Mixt. 175, fol. 6v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 21v.

burg oldalon, komoly határőregységekről lehet beszélni. A körülmények miatt pedig természetes, hogy a török felet elsősorban az építmény(ek) nagysága és katonai kapacitása érdekelte, hiszen a karlócai béke fent idézett passzusai szigorúan kitértek arra, hogy a határszélen újonnan semmilyen katonai erősséget nem emelhettek.

Oszmán aga – ahogy azt jelentéséből megtudhatjuk – a helyszíni szemle eredményét Rabutin generálisnak is előadta, kitérve az építmények problematikus voltára. A generális azonban továbbra sem tartotta a békének ellentmondó cselekedetnek a csardakok létesítését, sőt azt a választ adta a pasa megbízottjának, hogy amennyiben a törökök úgy gondolják, egy-egy csardakkal szemben ők is felépíthetnek akár ötöt–ötöt is,⁴⁵ amit akár felettébb cinikus megjegyzésként is értelmezhetünk.

A kérdés akár további vizsgálatot igényelhetne, hogy tudniillik a határvidéken ténylegesen hol, mikor, hány és esetleg milyen csardakot vagy más katonai létesítményt építettek, illetve építettek újjá a karlócai békét követő időszakban.⁴⁶ Azonban ez a kutatás korántsem biztos, hogy jelentős eredményeket hozna – egyrészt a forrásadottságok miatt, másrészt pedig, mert egy éppen kialakulóban lévő határvidékről beszélünk, ahol kisebb-nagyobb és különféleképpen megítélt építményekkel találkozhatunk.

Mindemellett érdekes adalékkal szolgál Oszmán aga jelentésének azon része, ahol a saját – a csardakok megtekintése után kialakult – véleményét adta elő az őrtornyok felépítésének okáról. Amíg Rabutin generális arra hivatkozott, hogy azokat a gonosztevők betörései ellen emelték a határszélre,⁴⁷ az aga szerint a csardakok katonasága azért őrködik, hogy az erdélyi alattvalók a családjaikkal együtt el ne menekülhessenek az iszlám földjére az Erdély területén lévő német katonaság alattvalókkal szembeni erőszakoskodása, zaklatása és túlzott adóztatása miatt.⁴⁸

Nehéz állást foglalni abban a kérdésben, hogy vajon kinek volt igaza: a pasának vagy a Habsburg generálisnak? Nyilván a felek között alapvető érdekellentétek feszültek. Egészen bizonyos, hogy a határszélen, főként az erre nagyobb lehetőséget adó hegyvidéken nehéz volt megakadályozni a tiltott határátlépést. Az adott politikai helyzetben a császár tartományából, Erdélyből is jelentős

⁴⁵ *Bu bir iş degildir eger dilerseñiz siz dañi bizim çārdaqlarımız muqābilinde bir degil her bir çārdāq başına beşer yaparsanız.* ÖNB, Mixt. 175, fol. 7r; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 21v.

⁴⁶ Vö. II. Musztafa szultán rendelete az orsovai szigetbeli palánka helyreállítására (1701. november 22.). Karácson, i. m., 316.

⁴⁷ ÖNB, Mixt. 175, fol. 5v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 20r.

⁴⁸ *Nemçe tarafından zıkr olunan mahallerde binā olunan çārdaqlar müşahede eyledigim üzere çünkü Erdel vilāyetinde nemçe 'askeriniñ re'āyaya ve zulm ve te'addileri ve ziyāde teklifleri olmağla Erdel re'āyası ehl-i 'ayālleri ile hüdūd-i islāmīyeye firār etmesün.* ÖNB, Mxt. 175, fol. 7v; Konsularakademie, Kt. 9, OH, No. 125, fol. 22r.

számban telepedhettek át oszmán területre.⁴⁹ Akár az egyik, akár a másik oldalról nézzük a dolgot, nem szabad megfeledkeznünk arról sem, hogy ezek a levelek az ún. hegyaljai felkelés (1697) leverése után, illetve a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) előestéjén, a kurucok, de összességében egész Magyarország számára is rendkívül érzékeny belpolitikai helyzetben íródtak.

A feszült politikai viszony mellett az emberi tényezőt sem hagyhatjuk figyelmen kívül. Bár Oszmán aga igencsak elismerően emlékezett meg feljebbvalójáról: „a pasa nagyon jóindulatú volt irányomban, [...] hozzám mindenkor különösen kegyes volt. [...] Jóindulatának és nagylelkűségének számos bizonyítékával találkoztam”,⁵⁰ Luigi Ferdinando Marsigli gróf nem szívlelte, sőt örülnék is titulálta Elcsi Ibrahimot.⁵¹ Marsiglinek a jelentéseiben megfogalmazott véleménye alapján korántsem lenne meglepő, ha a pasa a határvidéken – kihasználva a béke előírásait a bizottsági vizsgálatokra vonatkozóan – csupán a saját szerepének hangsúlyozása végett akadémizálódott volna.

Mindezekon túl pedig a tanulmányban elemzett források vizsgálata során több dolgot is szem előtt kell tartanunk. A levélgyűjtemény legfőbb értéke, hogy megőrizte a levélváltást és a jelentést, így a 17–18. századi határ menti viszonyokat közelebb hozza a mai emberekhez, ugyanakkor egyedi levélváltásról lévén szó, nagyon messzemenő következtetéseket nem szabad levonni belőle. Mivel az iratok oszmán-török nyelvű másolatban maradtak fenn, sőt Rabutin levele fordítás, az eltérő kifejezések használata utalhat arra, hogy a két oldal tisztségviselői különbözőképpen értelmezték a béke által tiltott katonai építményeket, erősségeket, de számolnunk kell a fordító és másoló személyével, az ő tudásával, netán annak hiányosságaival és a hibázás lehetőségével is. Ugyanakkor Oszmán aga levélgyűjteménye és annak tartalma révén többet tudhatunk meg egy díváni tolmács tevékenységéről is.

⁴⁹ Már Jászay Magda (*i. m.*, 44–45) is felhívta a figyelmet Marsigli jelentései kapcsán, hogy a gróf fontosnak tartotta megakadályozni már a határkijelölés kezdeti szakaszában, hogy a lakosság – tegyük hozzá, elsősorban rác lakosság – elvándoroljon török területre.

⁵⁰ Oszmán aga, *i. m.*, 145–146.

⁵¹ F. Molnár, *Az Oszmán és a Habsburg Birodalom*, 104–105, 184.

FÜGGELÉK

1.

Elcsi Ibrahim temesvári pasa levele Jean Louis Rabutin de Bussy erdélyi generálshoz

Temesvár, 1701. október 11.

Kitáb-i inšā. ÖNB, Mixt. 175, fol. 4r–5r.

[4r] šüret-i mektübdur ki Tımisvār muḥāfizından Erdel ğenerālne yazılmışdır
qıdvetü ümerā’i⁵²l-milleti’l-mesḥiye ‘umdetü’l-küberā’i’ṭ-ṭāyifeti’n-naşrāniye |
hürmetlü ri’āyetlü meveddetlü döstumuz Erdel ğenerāl⁵³ ğenerāl | Rābūṭın ḫutimet
‘avāqibuhu bi’l-ḫayr qibeline döstluğa lāyıq selām-i

[4v] selāmet-enġām ve peyām-i muḥālaşat-ferġām eyledigiyle ḫāṭırları su’āl |
olunduqdan soñra muḥlişāne inhā olunan budur ki benim döstum ḫālā iki pādīşāh-i |
‘azīmü’ş-şān beynerinde ‘aqd olunan mübārek şulḥ u şalāḥ ve ‘ahd-nāme-i | hümāyūn
mefhūmlarında⁵⁴ taşrīḥ olundıġı üzere ṭarafeyniñ⁵⁵ ḫudūd başlarında | müġdededen qıl’a
şüretinde bir şey vaz’ olunmayub binā olunmaya deyü taşrīḥ | olunmaq ile⁵⁶ ḫālā siz
döstumuz ṭarafından Erdel ḫudūdları ile ḫilāf-i | döstluq otuzdan müteġāviz sančlar⁵⁷ ve
sāyır ġüne qollar binā | olunub iḥdāş olunmuşdur deyü ḫudūd başından⁵⁸ muḥāfazada
olan | ademlerimiz ḫaber vėrmek ile bināen ‘alā zālīke mektüb-i muḫabbet taḫrīr
eyleyüb⁵⁹ | ve ḫālā dīvān terġümānı ‘Osmān āġa ile siz döstumuza irsāl olunmuşdur |
vuşülünde me’müldür ki veġh-i meşrūḥ üzere ḫilāf-i döstluq binā olunan | sanč⁶⁰ ve
qollar her ne ise ref’ olunub ‘ahd-nāme-i hümāyūnlar müġebinge ṭarafeyniñ | ḫudūdları
ḫıfz olunub iki devletiñ riżāları olmayan ḫuşuşda⁶¹

[5r] bulunmayasız sa’i⁶² eylemek ma’lūmuñuzdur inşā’allāhu te’ālā mektūbumuz
ile | varan ademimiz⁶³ yanına ṭarafıñızdan maḫşuş ademler ta’yīn olunub | zıkr olunan
maḫallere varub ‘aynü’l-yaqin müşāhede édüb | fi’l-vāqı’ ḫilāf-i ‘ahd-nāme-i hümāyūn⁶⁴
binā olunmuş şeyler var ise | lāyıq olan veġh üzere ref’ olunub döstluğa lāyıq olan | veġh
üzere ḫareket eylemeñizden memnūn oluruz bāqı ve’s-selām | alā man ittībā⁶⁵ al-ḫudā

⁵² B kézirat: qıdvetü’l-ümerā’i.

⁵³ A B kéziratból a szó hiányzik.

⁵⁴ B kézirat: ‘ahd-nāme-i hümāyūnlar maddelerinde.

⁵⁵ B kézirat: ṭarafeyniñden.

⁵⁶ B kézirat: olunmaġla.

⁵⁷ B kézirat: sančlar.

⁵⁸ B kézirat: başında.

⁵⁹ A B kéziratból a szó hiányzik.

⁶⁰ B kézirat: sanč.

⁶¹ B kézirat: ḫuşlarda.

⁶² B kézirat: say.

⁶³ B kézirat: ademimize.

⁶⁴ A B kéziratból a szó hiányzik.

⁶⁵ B kézirat: alā man-[itti]bā.

taħrīren der-qal‘e-i Ṭımıšvār fī 8 ġemāziyü‘l-evvel 1113 | muħıbb-i muħliş İbrāhīm muħāfız-i Ṭımıšvār hālā

2.

Jean Louis Rabutin de Bussy erdélyi generális levele Elcsi Ibrahim temesvári pasához

Szeben, 1701. október

Kitāb-i inşā. ÖNB, Mixt. 175, fol. 5r–6v.

[5r] Erdel ġenerālinden Ṭımıšvār muħāfızı Elci İbrāhīm paşaya gelen | mektüb⁶⁶ terġümesidir

muħabbetlü şadāqatlü ri‘āyetlü hürmetlü döstumuz Ṭımıšvār muħāfızı | paşa-i ‘ālīşān ħazretleriniñ ħużūr-i se‘ādetlerine döstluġa lāyıq | peyām-i muşādaqat-ferġām ve qoñşuluġa muvāfiq selām-i muħālaşat-

[5v] enġām eylediġiyle ħātırları su‘āl olunduqdan soñra muħlişāne | inhā olunan budur ki benim muħabbetlü şadāqatlu döstum ħazretleri mäh-i | ġemāziyü‘l-evveliniñ sekizingi ġün tārīhiyle taħrīr ve tarafınıñdan Ṭımıšvārın | dīvān terġümānı ‘Oşmān aġa bendeleri yediyle irsāl⁶⁷ mektüb-i meveddetleri | gelüb vuşul bulub derününde taħrīr olunan bi‘l-ġümle ferāset olunub | ve merqūm bendeleri ile lisānen sipāriş olunan kelāmları bi‘l-küllīye | teblīġ ve ma‘lūm-i muħlişleri olub taħrīr olunan ħudūdlar aħvālī | ma‘lūm-i döstları olub ħuşūs-i mezbūrda siz döstumuza⁶⁸ | ħilāf-i inhā ile ifhām édüb ħilāf-i ‘ahd-nāme-i ħümāyūn ve ħilāf-i⁶⁹ | döstluq tarafımızdan aşla ve qaṭ‘a ħareket olunmayub qıl‘a şüretinde⁷⁰ | qaṭ‘a bir şey binā olunmayub anġaq Ṭımıšvār ile Erdel beyninde vāqı‘ | olan ħudūdları bālā taġlar ile muġeddeden olub şarafeyniñ | sārīq ve qa‘idlerı birbiriniñ ħudūdlarına teġāvüz eylememek içün

[6r] ħudūd başlarında qaravul ħāne şākile ba‘z-ı cārdaqlar yapılub içinde | dörder beşer nefer⁷¹ sırf tāyifesi ‘askerinden ta‘yīn olunub vaż‘ı olunmuşdur | mezbūr cārdaqların⁷² ve qaravulların siz döstumuz tarafına bir dürlü zarar | ziyānetleri⁷³ (sic!) olmayub yeñi te‘azzi ola ħaqqında müşāvere buyurursuz | ħandaq nāmında bir qarış ħudūd⁷⁴ başlarında qazılmayub ħilāf-i | döstluq bir dürlü ħareket rızāmız yoqdur gelen ademiñiz yanına | tarafımızdan maḥşūş ademler ta‘yīn olunub maḥallinde zikr olunan | cārdaqlar keşf olunub ‘aynī ile⁷⁵ resm olunmuşdur vuşülünde nāzır | buyurduqlarında ma‘lūm-i

⁶⁶ B kézirat: mektübuñ.

⁶⁷ B kézirat: irsal olunan.

⁶⁸ B kézirat: dostumuz.

⁶⁹ A B kéziratból a szó hiányzik.

⁷⁰ B kézirat: şüretde.

⁷¹ B kézirat: neferleri.

⁷² B kézirat: cādaqların[!].

⁷³ B kézirat: herr dürlü dürlü ziyātleri[!].

⁷⁴ B kézirat: bir ħudūd.

⁷⁵ B kézirat: ‘ayniyle.

‘izzetleri olur benim döstüm vükelā-i devletlerimizde⁷⁶ | bu huşuşda haberdār olub ve anlarıñ emri üzere yapılub çün-ki | döstluğa hilāf māni’ bir şey olmamağla huşuş-i mez-bürda bā’is | yoqdur deyü taraf-i devlet-i ‘alīyeye ve sāyir tarafa taħrīr eylemek murād | etmedikleri ma’lūm-i se’ādetleri olduqda lāyıq olan döstluqdan

[6v] ve qoñşuluqdan hālī olmayasız memnūn ve maḥzūz oluruz bāqī ‘ömr | u devlet ‘ızz u rif’at dā’im-bād taħrīren der qal’e-i Sibīn fi⁷⁷ ğemāziyü’l-evvel sene 1113 | muḥibbū’ş-şādıq Rābūṭīn ğenerāl-i Erdel hālā

3.

Oszmán aga jelentése Elcsi Ibrahim temesvári pasához

H. és é. n. [1701]

Kitāb-i inšā. ÖNB, Mixt. 175, fol. 6v–7v.

[6v] Rābūṭīn ğenerāle Erdel tarafına vardığımızda ḥudūd başlarında vāqı’ | olan čārdaqları gezüb bir ḥoş müşāhede eyledüğümüzde⁷⁸ | fi-l-vāqı’ ḥandaqsız metīn direkler üzere čār-ğüşe čātma dīvār | ile ber veġh-i taḥmīn altı arşūn⁷⁹ yüksekliğinden⁸⁰ yuqarusı ve aşağı | temelinden bir bir bucuq arşūn⁸¹ ziyāde taşra çıqub ğevānib-i erba’sı | bu veġhle bir adım boyu čātma ile čatılub yuqarusı bir miqdār | alçaq būde taḥta şançla örtülüb qapısı zemīne yaqın ičerüden | qapanub her tarafdan üçer dörder mazğal delükleri yapılub beş | on kişi tüfenk-endāz ile ičerüde qapansa vāfir ğenk ēde | bilürler bu resm üzere şüretiñ resm ēdüb ğenerāl Rābūṭīna

[7r] varub buluşduğumuzda⁸² lisānen huşuş maḥall-i⁸³ mezbürda söyleşüb | resmiñ gösterdiğümüzde bu⁸⁴ bir iş degildir eger dilerseñiz⁸⁵ siz | daḥi bizim čārdaqlarımız muqābilinde bir degil her bir čārdāq başına beşer | yaparsanız ve ḥudūdları sırfardan ve yaramazlardan hıfz | eylemek murād ēderseñiz bir dürlü mani’ yoqdur deyü ğevāb ēdüb | ve bu şeyler ‘ahd-nāmelere⁸⁶ muġāyir degildir deyüb her veġhle döstluq | yüzün gösterüb bize daḥi mertebemize güne ikrām ēdüb yine | ḥudūd başına varınğa yanımıza bir nemçe zābıtı ile ta’yīn ile ‘alem-dār sāyir | birqač⁸⁷ ve[!] neferātları ile ta’yīn olunub ḥudūdumuza varınğa irsāl | ve işāl eylemişlerdir alınan ğevāb ile Tımişvāra geldüğümüzde | se’ādetlü İbrāhīm paşa ḥazretlerinin ḥuzūrlarına varub | dāmen-

⁷⁶ B kézirat: devletlerimiz.

⁷⁷ B kézirat: fi 52[!]. Értsd: 25. A dátum átszámítva 1701. október 28.

⁷⁸ B kézirat: eyledigimizde.

⁷⁹ B kézirat: ‘arşūn.

⁸⁰ B kézirat: yüksekliğinde.

⁸¹ B kézirat: ‘arşūn.

⁸² B kézirat: buluşduğumuzda.

⁸³ A B kéziratból a szó hiányzik.

⁸⁴ A B kéziratból a szó hiányzik.

⁸⁵ B kézirat: dilerseñüz.

⁸⁶ B kézirat: ‘ahd-nāmelerde.

⁸⁷ A B kéziratban a szó után a dāmen-büsuyle kifejezésig olvashatatlan rész következik.

būsuyle götürdigimiz⁸⁸ mektūbı teslīm ve lisānen sipārış olunan | ne ise teblīğ ve tefhīm eyledikden şoñra cārdāq resmleriñ vèrüb

[7v] müşāvere olunan veğh üzere bi'l-ğümle aḥvāli anladub cārdaqlar | ne yüzün vāqı' olur ise 'ale't-tafşıl beyān édüb gerek mektūb | mefhūmundan⁸⁹ ve lisānen taqrır olunan kelāmlarımızdan her aḥvāle | vāqıf olub muqaddema ḥilāf-i inhā olunduğı müşāhede olunmuşdur | ve daḥi bizim idrāk ve iz'ān eyledüğümüz budur ki nemçe tarafından zıkr | olunan maḥallerde binā olunan cārdaqlar müşāhede eyledigim üzere | çünkü Erdel vilāyetinde nemçe 'askeriniñ re'āyaya zulm ve⁹⁰ te'addileri ve ziyāde | teklifleri olmağla Erdel re'āyası ehl-i 'ayālleri ile ḥudūd-i | islāmīyeye firār etmesün deyü beklemekdir yohsa mezbūr cārdaqlar | ile ḥudūdlarına metānet⁹¹ vermek degildür ma'lūm-i devletleri olduqda | bāqı fermān devletlü 'ināyetlü efendim sultānım ḥazretleriniñdir

Castle, rampart or guardhouse? – What kind of structures were erected on the Habsburg side of the border in Transylvania and the Temesköz region after the peace treaty of Karlowitz?

Hajnalka Tóth

In the years after the treaty of Karlowitz in 1699 one of the main problems between the Habsburg Kingdom and the Ottoman Empire was the fact that both parties erected guardhouses in the borderland area. In the summer of 1702 a conflict arose because of the building activities of the Habsburg side. According to Elçi İbrahim Pasha, governor of Temesvár (Timișoara) the construction of guardhouses was against the stipulations of the peace treaty and furthermore he claimed that the guardhouses in reality were castles. In the present study I examine the circumstances of the erection of guardhouses or ramparts and I attempt to describe the possibilities local officials had when trying to solve the emerging problems. In the given case, they launched an investigation during which a written report was prepared by the deputy of the pasha, Osman Agha of Temesvár. The account has survived in the latter's collection of letters (*Kitāb-i inşā*). In the relevant document, the agha made interesting observations as far as these structures are concerned. All things considered, the given polemic and its proposed solution illustrate well how tense were the relations on the Habsburg–Ottoman frontier territories in the scrutinized period.

⁸⁸ B kézirat: geldigimizde.

⁸⁹ B kézirat: mefhūmuñdan.

⁹⁰ A B kéziratból a szó hiányzik.

⁹¹ B kézirat: metānet.

Dávid Géza

Karrierlehetőségek az Oszmán Birodalomban: kiből lehetett szandzsákbég?¹

Az Oszmán Birodalom tartományi szintű irányítói a beglerbégek (mírmíránok) és a szandzsákbégek (mírlivák) voltak. Kinevezésük körülményeiről, a tőlük elvárt tulajdonságokról elszórt adatok nyújtanak valamelyes eligazítást. Az is érdekes kérdés, hogy ki juthatott egyáltalán a felső vezetésbe: ezt módszeresen eddig senki nem vette számba. Erre teszek az alábbiakban kísérletet az alkormányzókra szűkítve a vizsgálódást.²

A. A törvény által szabályozott út

A 15. század második felétől sűrűsödnek meg az adatok annyira, hogy elmélet és gyakorlat szembesíthető legyen egymással. Az elmélet oldalát itt törvénykönyvek és emlékiratok képviselik, a gyakorlatát pedig az érdekelték első szandzsákbégi kinevezését őrző hivatalos bejegyzések, ritkábban egy-egy történetírói elszólás.

Először a II. Mehmednek (1451–1481) tulajdonított „törvények” között bukkan fel pár utalás arra nézve, hogy kiből lehetett beglerbég, illetve, hogy bizonyos udvari tisztségviselőknek milyen éves fizetség dukált, ha szandzsákbégként hagyták el az udvart. Azaz: „A beglerbégség négy személy útja. A mál defterdárík, a bégi [rang]ban lévő nisándzsik (kancellár), az ötszáz akcse [fizetésű] kádik és a négyszázezer akcsét elért szandzsákbégek útja.” Illetve: „Ha a mál defterdárík szandzsákot fogadnak el, négyszázötvenezer akcsét kapnak. A janicsáragának és a többi kengyel ágának³ négyszázharmincezer akcse adatik.

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.49>

¹ Jelen dolgozat akadémiai doktori disszertációm (*Török közigazgatás Magyarországon*. Budapest, 1995.) egyik fejezetének kibővített változata. Főleg az eddig feltalált adatokat rögzíti, alaposabb értékelés nélkül. Nagyon örülnék, ha kollégáim segítségével még teljesebbé válhatna a forrásbázis.

² A következőkben a magyarországi szandzsákok nevét magyarul írom, a balkániaiakat és a közel-keletiekét korabeli törökök, feltüntetve mai megfelelőjüket. Egyes anatóliai közigazgatási egységeknél szükséges volt megközelítő elhelyezkedésüket megjelölni – egyébként többnyire könnyen megfejthető, hogy melyik mostani város forog szóban, amelyik központja volt az érintett alkormányzóságnak.

³ A szultán lova mellett haladó katonatisztek.

... S ha küszöböntől a boldogság házának agái szandzsák[bégeként] mennek ki, négyszázezerrel mennek ki.”⁴

Kiadója szerint Nagy Szulejmán idejéből származik a következő, sokkal részletesebb, de pontos dátum nélküli felsorolás arról, hogy az udvari „agák” közül kinek mekkora jövedelem járt, amennyiben szandzsák élére került. Transzkripciójában ekkor a janicsár-ága, a mír-i álem (főzászlóőr), a kapidzsibasi (főkapuőr), a bűjük mírahor (főistálló-mester), a kücsük mírahor (alistálló-mester), a csasnigirbasi (főétekgőgő-mester), a csakirdzsibasi (főhőjász), a szipáhi agaszi (az udvari szpáhik előjárója), a szilahtár-ága (egy másik udvari lovas alakulat parancsnoka), a szeralefcsik (főtakarmányozók), a szerulúfedzsik (további udvari lovas alakulat vezetői), az aga-i araba (szekerész-ága), az aga-i nán (élelmezési aga) és a szerdzsebedzsi (főfegyverkovács) volt potenciális jelölt.⁵ A párizsi Bibliothèque nationale közlebről nem megjelölt kéziratának⁶ néhány részletét publikáló Tayyib Gökbilgin nem kommentálta a szövegben feltűnő furcsaságokat, nevezetesen azt, hogy milyen feladatkört rejt a szeralefcsik, az aga-i araba és az aga-i nán tisztség. Bízva azonban a jeles török történész kompetenciájában, hosszú ideig nem kérdőjeleztem meg az olvasatok helyességét. Nem lévén kezem ügyében a vitatott párizsi kézirat, most sem kimondottan ezt teszem, azt viszont nyugodt szívvel kijelentem, hogy ezeket az alakokat javítani kell. Minden párhuzamos anyagban ugyanis a szeralefcsik helyén a szerulúfedzsik-jemín, azaz a jobboldali ulúfedzsik főnöke terminus áll, az aga-i araba helyén az aga-i gurebá-i jemín, az aga-i nán helyén pedig az aga-i gurebá-i jeszár, azaz a

⁴ Abdülkadir Özcan, Fâtih’in teşkilât kanunnâmesi ve nizâm-ı âlem için kardeş katli meselesi. *Tarih Dergisi* 33 (1980/1981 [1982]) 34, 35. A vonatkozó kézirat korábbi kiadását ld. *Kânunnâme-i Al-i Osmân. Szultân Mehmed hân-i szânî tarafından tanzîm olunan birindzsi kânunnâme olub Vijana Kütüphanesi-i Imparatoriszinde mevduât nûshasından isztinsâh edilmisdir.* (A *Târih-i Osmânî Endzsiümeni Medzsmuâzi* melléklete.) Isztanbul, 1330/1912; megtalálható még: Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*. 1. kitap. *Osmanlı hukukuna giriş ve Fatih devri kanunnâmeleri*. Isztanbul, 1990, 317–345. Az elvben hét-nyolc évtizeddel későbbi Lutfi pasa-főle emlékirat csak 400.000 akcsét vél jogosnak a mál defterdârik számára: Rudolf Tschudi, *Das Aşafnâme des Lutfi Pascha*. Berlin, 1910, arab szöveg, 21; Mübahat S. Kütükoğlu, Lutfi paşa Âsafnâmesi. (Yeni bir metin tesisi denemesi.) In: *Prof. Dr. Bekir Kütükoğlu’na Armağan*. Isztanbul, 1991, 77–78.

⁵ Tayyib M. Gökbilgin, Kanûnî Sultan Süleyman’ın timar ve zeamet tevcihi ile ilgili فرمانları. *Tarih Dergisi* 17/22 (1967 [1968]) 48.

⁶ Káldy-Nagy Gyula szerint (A török állam haderejének kialakulása I. Szulejmán korára. In: *Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450. évfordulója alkalmából*. Szerk. Rúzsás Lajos–Szakály Ferenc. Budapest, 1986 [1987], 174/40. jegyzet) valószínűleg az Ancien Fonds Turc 41-es kódex forog szóban.

még hiányzó két udvari lovas alakulat egy-egy vezetője szerepel.⁷ Elvben tehát összesen 14 főember számíthatott szandzsákbégi kinevezésre.

II. Szelim (1566–1574) szultán korában eggyel több, azaz 15 belső szolgálattevő jöhetett szóba törvény szerint az adott funkcióra: csaknem teljesen azonos pozíciók urai, mint akiket az imént soroltunk fel. A különbség annyi, hogy a szekbانباسي (a janicsár hadtest második embere) és a nisándzsi (a kancellária vezetője) is rákerült a listára, míg a főfegyverkovács eltűnt róla.⁸ Egy másik, nehezen meghatározható korú, de ezen részleteiben II. Szelim és III. Murád (1574–1595) uralkodásának éveire tehető kolligátumban a vonatkozó szakaszból a nisándzsi kimaradt, a szekbانباسي pedig elkülönítve szerepel.⁹ Csak a századforduló tanúja, Ajn Ali keverte újból a valójában más társadalmi csoportba tartozó fődefterdárt is a lehetséges kandidátusok közé.¹⁰

A nevezett posztok birtokosai általában előléptetésként kapták a szandzsákbégi feladatkört,¹¹ bár a janicsáragát – amint azt Stephan Gerlach és Musztafa Naima értesülése alapján Klaus Röhrborn írja – esetenként büntetésként távolították el az udvarból.¹² A többi katonai szolgálattevőnek, ideértve a ziámet-birtokosokat is, már csak akkor járt a minket most érdeklő vezetői poszt, ha kitüntették magukat.

Lássuk ezek után, mi bontakozik ki forrásainkból! Melyik fent felsorolt tisztség kapcsán tudjuk bizonyítani a tényleges meglétét az elvi lehetőségnek? S vannak-e kivételek is?

⁷ Így például: Ahmed Akgündüz, *Osmanlı kanunnâmeleri ve hukukî tahlilleri*. 3. kitap. *Yavuz Sultan Selim Devri Kanunnâmeleri*. İstanbul, 1991, 135, illetve a fakszimile: 137. (Ezúttal autopszia alapján állíthatom, hogy mindkétszer téves Akgündüz „araba” olvasata „gurebâ” helyett. Magyarázat nála sincs, csupán az első kötetre utal, ahol viszont a kifejezések elő sem jönnek.)

⁸ Klaus Röhrborn, *Untersuchungen zur osmanischen Verwaltungsgeschichte*. (Studien zur Sprache, Geschichte und Kultur des islamischen Orients. Beihefte zur Zeitschrift „Der Islam”. Hrsg. von Bertold Spuler. Neue Folge, 5.) Berlin–New York, 1973, 107.

⁹ İstanbul, Süleymaniye Kütüphanesi, Reisülküttap Mustafa Efendi Kütüphanesi, Aşir Efendi Kütüphanesi 1004, f. 35^r; más számozás szerint 27^r. A szekbانباسي kapcsán az alábbi mondat olvasható: „a korábbi szekbانباسinak, Kara Bálinak 200.000-rel adták, aztán 30.000 akce emelésre (terakkira) kapott parancsot.”

¹⁰ Süleymaniye Kütüphanesi, Esad Efendi Kütüphanesi 2361. f. 9^{r-v}. A pénzügyigazgatási vezetők 16. század végi előretörésére ld. Klaus Röhrborn, *Die Emanzipation der Finanzbürokratie im Osmanischen Reich* (Ende 16. Jahrhundert). *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 122 (1972) 118–139.

¹¹ A jeles „klasszikus” török történész, İsmail Hakkı Uzunçarşılı munkáiban az egyes tisztségek leírásánál rendre megemlíti ezt, továbbiakat is bevonva a körbe.

¹² Röhrborn, *Untersuchungen*, 108 (levéltári adatot nem hoz rá).

a. Janicsáraga: Egy 1503. július 9-én kelt bejegyzés szerint „Karagöz bég janicsáraga Kasztamonu¹³ mírlivája lett”.¹⁴ Haszán aga Ohriba (ma Ohrid, Makedóniában) tétele pedig 1505 szeptemberére esett.¹⁵ A 16–17. századi elbeszélő adatokra fentebb utaltam, nincs okunk, hogy ne higgyünk a két jól értesült személynek, Gerlachnak és Naimának.

b. Mír-i álem: Lutfi pasa, Szulejmán egyik nagyvezírje, emlékiratában saját magáról állítja, hogy e hivatal birtokosaként kapott kinevezést a Kasztamonui szandzsák élére.¹⁶ Bizonyosak lehetünk abban, hogy életének e fontos fordulópontjára jól emlékezett. A sikeres csaldiráni csata után, 1514 második felében Ferhád aga kapott közelebből meg nem határozott helyre bégi megbízatást.¹⁷ 1521–1522 körül két ruméliai bég, a Vidinben és a Szilisztrében (ma Szilisztra, Bulgáriában) szolgáló Meszih, illetve Musztafa neve elé írták oda ezt a rangot – mindketten igen magas, 580.000, illetve 560.000 akcsés javadalmakat élveztek; hozzájuk társul még a dél-anatóliai Tekei szandzsákban működő Ferhád is a maga 422.000 akcséjával.¹⁸

c. Kapidzsibasi: Egyszerre két kapidzsibasi is részesült ebben a kitüntetésben 1514-ben.¹⁹ Janjában (ma Ioannina, Görögországban) és Vulcsitrinben (ma Vučitrn, Észak-Koszovóban) 1521–1522 táján szolgált egy-egy korábbi

¹³ E városnak a közgondolkodásban betöltött különleges szerepére utal, hogy a *Kitáb-i müstetáb* szerzője szerint minden beglerbégnak kellett ott szolgálnia, méghozzá azt követően, hogy – mint példánk hőse is – janicsáraga volt. Az udvarban nevelkedett ifjak életpályájának alakulási lehetőségeit taglaló szakasz minket érdeklő része így hangzik: „...asztán, ahogy képességének és igyekezetének megfelelően szolgálata megnyilvánul, főistállómester, azután főkapuőr, onnan mír-i álem, onnan janicsáraga, onnan Kasztamonu szandzsák[bégje lesz], onnan beglerbégség[re jut], majd miután az összes beglerbégséget birtokolta, anatóliai mírmírán, majd ruméliai lesz, majd onnan vezír és fokozatosan nagyvezír.” Ld. Yaşar Yücel, *Osmanlı devlet teşkilâtına dair kaynaklar. Kitáb-i müstetáb, Kitabu mesâlihi'l müslimîn ve menâfi'i'l-mü'minîn, Hürzü'l-mülûk*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, 3/13.) Ankara, 1988, I. 6. (A valóságban nem ismerünk olyan esetet, hogy valaki valamennyi kormányzóság élén állt volna.)

¹⁴ M. Tayyib Gökbilgin, *XV–XVI. asırlarda Edirne ve Paşa livası. Vakıflar-mülkler-mukataalar*: (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 508.) İstanbul, 1952, 483. A leváltott janicsáragákat Uzunçarşılı szerint (*Osmanlı Devleti teşkilâtından kapukulu ocakları*. I. *Acemi ocağı ve yeniçeri ocağı*. [Türk Tarih Kurumu yayınları, 8/12¹.] Ankara, 1984², 183.) is Kasztamonuba irányították vezetőnek. (Hivatkozásai elbeszélő kútfőkre szorítkoznak.) Ő ezt Ájász pasa későbbi nagyvezírről állítja, forrás megjelölése nélkül: *Osmanlı tarihi*. II. *İstanbul'un fethinden Kanunî Sultan Süleyman'ın ölümüne kadar*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, 13/16¹.) Ankara, 1975³, 547.

¹⁵ İstanbul, Belediye Kütüphanesi (ma Atatürk Kitaplığı), Muallim Cevdet yazmaları, p. 152.

¹⁶ Tschudi, *i. m.*, arab szöveg, 2; Kütükoğlu, *i. m.*, 59.

¹⁷ Ahmed Feridün, *Münseâtü'sz-szelâtîn*. I. Isztambul, 1274/1857², 411.

¹⁸ Ömer Lütfi Barkan, H. 933–934 (M. 1527–1528) malî yılına ait bir bütçe örneği. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 15 (1953–1954) 303, 304.

¹⁹ Ahmed Feridün, *i. m.*, I. 411.

főkapuőr, Hüsrev, illetve Mehmed bég személyében.²⁰ Soraik közül került ki 1541. július első napjaiban Meszih, avlonjai (ma Vlorë, Albániában),²¹ 1564 áprilisában Ahmed kösztendili (ma Kjusztendil, Bulgáriában),²² illetve 1574 februárjában Davud szilisztrei bég is.²³ Majd I. Ahmed (1603–1617) kori adat mutatja, hogy a szultán kezdeményezte egy kapidzsibasi, Musztafa aga kinevezését Kasztamonu élére, hozzátéve, hogy az illető Ferhád pasa embere volt („Ferhád pasalu”).²⁴

Máskor a szerbevváb terminussal említették őket, amely arab-perzsás változata ugyanannak a szónak; közülük is össze lehet gyűjteni néhányat. A legkorábbi, Hüsrev, Aleppóban bukkan fel 1528 szeptemberében,²⁵ ketten pedig Szendrőben: 1549. áprilisi dátummal Rüsztém, illetve 1568 áprilisában Mehmed.²⁶

d. Büjük mírahor: szintén a csaldiráni hadjárat során, 1514. október 24-én (920. ramazán 5.) kapott Bijikli Mehmed bég „emir-i ahor basi” szandzsákbégi kinevezést, nem is egy, hanem egyszerre két közigazgatási egység élére.²⁷ Az Ankarai liva csúcsán álló Mehmedet is ekként említették 1521–1522-ben.²⁸ 1527-ben a Marasi (ma Kahramanmaraş) szandzsák elöljárója, Üveysz bég neve mellé ugyan csak a mírahor szót kanyarították oda, de 400.000 akcsés fizetése²⁹ azt sugallja, hogy főistállómesterként szállt rá e tisztség; a Szulejmán kori törvénykönyv ugyanis róluk állítja, hogy ekkora bérrel hagyták el az udvart.³⁰

e. Kücsük mírahor: a megelőző tisztségek kitételében elég következetes 1527-es lista a dél-anatóliai icsili bégről, Szinánról jegyzi meg, hogy „alistállómester” [volt].³¹ Izvornik (ma Zvornik, Bosznia-Hercegovinában) első embere lett 1578 júniusában a Haszán nevű kücsük mírahor.³² Névrokonáról, Gyula egyik bégjé-

²⁰ Barkan, *i. m.*, 303. (Kérdéses ugyanezen a listán az agribozi szandzsákbég, Lütfi esete: róla is azt jelezték, hogy kapidzsibasi volt, ám fizetése csak 250.000 akcsét tett ki, márpedig legalább 400.000 járt volna neki, ha ebben a rangban hagyja el a szerájt: Gökbilgin, Kanûni Sultan Süleyman’ın timar ve zeamet tevcihi, 48.)

²¹ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Maliyeden müdevver defterler 34, f. 340r. (400.000 akcsét kapott.)

²² İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kâmil Kepeci tasnifi 218, p. 146.

²³ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Mühimme defteri 25, p. 69, No. 741. (Ekkor évi 447.000 akcsét adtak neki.)

²⁴ İstanbul, Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan 1303, f. 49v.

²⁵ Kâmil Kepeci tasnifi 1764, p. 51, 53.

²⁶ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 47.

²⁷ Ahmed Feridün, *i. m.*, I. 412.

²⁸ Barkan, *i. m.*, 304.

²⁹ İ. Metin Kunt, *Sancaktan eyalete. 1550–1650 arasında Osmanlı ümerası ve il idaresi.* (Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, 154.) İstanbul, 1978, 128.

³⁰ Gökbilgin, Kanûni Sultan Süleyman’ın timar ve zeamet tevcihi, 48.

³¹ Kunt, *i. m.*, 128.

³² Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 18.

ról, az igen jól értesült krónikás, Szelánikí mondja, hogy 1592 őszén e tisztségből került a magyar végek egyik irányító központjába.³³

f. Csanigírbasi: Csorum és Dzsanic bégje volt a korábbi főtétekfogó, Hajdar, 1521–1522 táján.³⁴ Sajátságos az alábbi példa: második nagyvezírsége idején Rüsztém pasa a később szintén pasává váló Lala Musztafát mirahorból csasnigírré fokoztatta le, majd Szafed bégjévé nevezette ki, csak hogy eltávolítsa a szerájból és Isztambulból.³⁵ Nem sokkal korábban egy Szinán nevű főtétekfogó jutott hasonló pozícióhoz Tarabuluszban (valószínűleg a libanoni Tripoli); neki 1556. április 28-án adtak fizetésemelést új helyén.³⁶ 1560. október 15-én pedig Mehmed aga a ma Nyugat-Görögországban fekvő Karliili bégje lett.³⁷ Későbből is vannak példáink: így 1566 decemberében Hajdar pasa testvére, Ali, Iszkenderijébe (ma Shkodër/Shkodra, Albániában) került,³⁸ Veli pedig 1577 februárjában – miután nem sikerült átvennie Ohrit – Tirhalába (ma Trikala, Görögországban), meglehetősen alacsony, 210.243 akcsés bérezéssel.³⁹ (Az érdekesség kedvéért térek ki arra, hogy egy alkalommal a szer-sarabdár tisztség viselője is felbukkan mint szandzsákbég, nevezetesen egy bizonyos Ferhád a délnyugat-anatóliai Mentesei liva élén 1527-ben, méghozzá magas, 450.000 akcsés hásszal.⁴⁰ A funkciót „főpohárnoknak” fordíthatjuk, hozzátéve, hogy többek szerint az udvarban nem volt ilyen feladatkör.⁴¹)

g. Csakirdzsibasi:⁴² a Karahiszár-i Sarkí liva (ma Şebinkarahisar, Északkelet-Törökországban) alkormányzója Mahmúd bég volt 1521–1522 körül; neve mellett a keresett rangmegjelölés áll. Némi gondot jelent, hogy csupán 200.000 akcsét kapott, százezerrel kevesebbet a törvényben előírnál. Pozitív előjelű az ellentmondás az Antebi szandzsák birtokosánál, Naszúh bégnél, minthogy ő

³³ Muştafa Selānikī, *Tārīḫ-i Selānikī. Die Chronik des Selānikī*. Freiburg, 1970 (reprint), 338.

³⁴ Barkan, *i. m.*, 305. Nem egészen világos, miféle csasnigír volt szandzsákbéggé válása előtt a Manavgati liva ura, Hüsrev, minthogy csak 160.000 akcsés javadalmakat utaltak ki számára. Ez még a fele sem volt annak, mint amennyi a főtétekfogónak dukált hasonló esetben: Barkan, *i. m.*, 304.

³⁵ Şerafettin Turan, Lala Mustafa Paşa hakkında notlar ve vesikalar. *Belleten* 22/88 (1958) 553. A kinevezést megerősítő, 1556. augusztus 11-i dátumú bejegyzést, amelyhez még azt is odajegyezték, hogy „törvényük szerint”. Ld. Mühimme defteri 2, p. 125, No. 1253 (Turan kicsit korábbra, 1555-re tette).

³⁶ Mühimme defteri 2, p. 68, No. 618. Igazolhatóan a későbbi nagyvezírt, Kodzsa Szinán pasát tisztelhetjük személyében.

³⁷ Mühimme defteri 4, p. 146, No. 1484.

³⁸ Mühimme defteri 2, p. 199, No. 1809.

³⁹ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 5.

⁴⁰ Kunt, *i. m.*, 127.

⁴¹ Midhat Sertoğlu annyit enged meg csupán, hogy a szandzsákokat irányító sehzádek és az állami vezetők kíséretében tűnnek fel sarabdárok, ld. Midhat Sertoğlu, *Osmanlı tarih lûgati*. İstanbul, 1986, 321. (A munka korábbi verziójában még ő sem tudott erről a variációról, vö. Uő, *Resimli Osmanlı tarih ansiklopedisi*. İstanbul, 1958, 301.)

⁴² A galambászshéjászok vezetője, ha jól azonosítom a ragadozó madarat.

450.000 akcsés hászokkal szerepel. A magyarázat talán az lehet, hogy ő évekkel korábban töltötte be a főhéjászi funkciót, közben másutt is szolgált, s így futott meg a bére.⁴³ A soraikból való harmadik kinevezésre Szegednél találtam példát, amely szerint 1586. november 17-től egy Haszán nevű korábbi csakirdzsibasi viselte ott a bégi címet.⁴⁴

Itt jegyezhető meg, hogy Uzunçarşılı a dogandzsibasit (aki egy másik sólyomfajtáról kapta a nevét, és szemben a csakirdzsibasival, belső szolgálattevő volt) is megemlíti mint a bégi poszt lehetséges várományosát.⁴⁵ Két kánúnnáme-gyűjteményre hivatkozik, az életből való példával azonban nem erősíti meg állítását. Eleddig én sem találtam erre vonatkozó levéltári forrást, ezért a kérdést óvatossággal kezelem: nem kizárt, hogy elírták a dolgot.

h. Szer-sáhíndzsiján (vagy sáhíndzsibasi):⁴⁶ velük kapcsolatban egyetlen korai adattal rendelkezem: ez Ali cselebi 1511. április 19-i kinevezését tudatja Kodzsaili (sokáig Izmit) élére.⁴⁷

i. Szipáhi agaszi: az 1530-as évek végén, esetleg az 1540-es évek elején készült listán Ahmed béget tüntették fel az udvari szpáhik agájaként, majd melléírták: szandzsákba került („szandzsaga csikdi”).⁴⁸ Az 1543-as hadjárat során – az egyik krónika szerint – Teke szandzsákját a szpáhi oglánok agája, Hüsrev kapta.⁴⁹ 25 évvel később, 1568 októberében Aladzsahiszárnál (ma Krusevac, Szerbiában) hallunk hasonló esetről egy Abdi nevű személy kapcsán.⁵⁰

j. Szilahtárbasi: az 1521–1522-es listában a nyugat-anatóliai Karaszi bégje, Behrám neve mellett találjuk ezt a funkciót, bár a vártnál 20.000 akcséval alacsonyabb, 260.000 akcsés hász-birtokkal.⁵¹ Az egyik ruúzsz defteri szerint 1560-ban az elhalt szilisztrei bég, Szinán pasa (!) helyére a szilahtárok agája,

⁴³ Barkan, *i. m.*, 305, 306.

⁴⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 336, p. 540, Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 19.

⁴⁵ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı devletinin saray teşkilâtı*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, 8/15^a.) Ankara, 1984², 337, 421.

⁴⁶ A vándorsolymászok vezetője.

⁴⁷ Muallim Cevdet yazmaları, O. 71, p. 433.

⁴⁸ Barkan, *i. m.*, 315.

⁴⁹ *Török történetirők. II. (1521–1566)*. Fordította és jegyzetekkel kísérté Thúry József. Budapest, 1896, 347. A Szinán csausnak tulajdonított munkákról újabban kiderült, hogy Murádi, illetve Matrakcsi Naszúh keze alól kerültek ki.

⁵⁰ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 62. (50.000 akcse többlettel kapta, azaz 350.000 akcse értékben.) Nem teljesen egyértelmű számomra, hogy mit takar a „szerebná-i szipáhiján” tisztség, melyből ugyaneid juttattak valakit 1506. szeptember 22-én, illetve Filibébe (ma Plovdiv, Bulgáriában) 1510. február 9-én. Ld. Muallim Cevdet yazmaları O. 71, p. 195, 365. De a hasonló párhuzamok alapján igen valószínű, hogy a szpáhik agájáról van ezúttal is szó.

⁵¹ Barkan, *i. m.*, 304. Még kevesebbet, 216.000 akcsét kapott ugyanilyen besorolás mellett a nigdei mirliva, Rüsztém: Barkan, *i. m.*, 305.

Naszúh került, „törvényük szerint” 280.000 akcse évi jövedelemmel.⁵² Magyar területről került elő két későbbi adat: Szekszárdra Ibr[á]him bégét helyezték 1577 júliusában, Moldovába pedig Musztafát 1580 szeptemberében: mindketten a hivatalos összeget kapták.⁵³

k. Szer-ulúfedzsiján-i jemín: a szekszárdi Szinán bégről mutatható ki, hogy erről a posztról küldték magyar területre 1575 áprilisában.⁵⁴ Másik példám a Delvinei (ma Delvinë, Albániában) és Ajdonáti (ma Paramythia, Görögországban) szandzsákra vonatkozik, ide szeptemberi kinevezése után 1580 őszén érkezett Ömer korábbi jobbszárnyi ulúfedzsi aga.⁵⁵

l. Szer-ulúfedzsiján-i jeszár: talán ide vonható az a Bosztandzsi Ali bég, aki 1521-ben a bal oldali ulúfedzsi agájaként szerepel,⁵⁶ majd az 1520-as évek vége felé⁵⁷ prizreni bégnéként bukkan fel.⁵⁸

m. Aga-i gurebá-i jemin: a jobb szárnyon lévő gurebák agája volt 1527 előtt a Csirmeni szandzsák (ma Ormenio, Görögországban) ekkori főnöke, Ali, 152.000 akcséval,⁵⁹ illetve ismeretlen javadalommal 1531. július közepétől Bejsehri (ma Beyşehir, Törökországban) első embere, Hüsrev.⁶⁰

n. Aga-i gurebá-i jeszár: valószínű, hogy rájuk vonatkozik Uzunçarşılı egyik idézete, midőn egy „szol garib jigitlet agaszi” szandzsákbéggé tételére hivatkozik.⁶¹ A Vizei szandzsákba egy Ali nevű, ugyancsak bal oldali gurebá aga került főnöknek 1550. április 30-án.⁶²

⁵² Mühimme defteri 4, p. 60. Idézi İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*. II. *Cebeci, topçu, top arabacıları, humbaracı, lâğımcı ocakları ve kapukulu suvarileri*. (Türk Tarih Kurumu yayınları, 8/12^{al}.) 1984², 173 (tévesen 1551-nek feleltetve meg a 967. évet). A 3-as számú mühimme defteriből a kinevezés napjául 1560. augusztus 19-e adódik, s az is kiderül, hogy az elhalt előd bég (és nem pasa) volt: Mühimme defteri 3, p. 494, No. 1467. Kiadva: *3 numaralı mühimme defteri (966–968/1558–1560) <Tıpkıbasım>*. (T. C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 12. Dîvân-ı Hümâyûn sicilleri dizisi, I.) Ankara, 1993.

⁵³ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 22, illetve 31 (utóbbinál a szijákát-szám olvasata kissé bizonytalan).

⁵⁴ İstanbul, Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Ruznamçe defterleri 143, füleki–szekszárdi–szekcsői rész.

⁵⁵ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 5.

⁵⁶ Hüseyin Y. Yurdaydın, *Kanunî'nin cülusu ve ilk seferleri*. (Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi yayınları, 31.) Ankara, 1961, 8, 13.

⁵⁷ Kunt (*i. m.*, 34) belső érvek alapján 1527–1528/1530–1531 közé datálta a Gökbilgin által kiadott vonatkozó rövid deftert.

⁵⁸ M. Tayyib Gökbilgin, *Kanunî Sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları*. *Belleten* 20/78 (1956) 261/13. jegyzet.

⁵⁹ Kunt, *i. m.*, 126.

⁶⁰ Kâmil Kepeci tasnifi 1764, p. 145.

⁶¹ Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, II. 173–174, 224–225. (A 44. mühimme defteriből, 1581 végéről.)

⁶² Kâmil Kepeci tasnifi 209, p. 36.

o. Szekbánbasi: ahhoz képest, hogy elvileg csak II. Szelim korától lehetett e tiszt viselője szandzsákbég-jelölt, igen korai adataink vannak olyan személyekről, akik előzőleg a kutyapecérek élén álltak. Először 1503 szeptemberében bukkan fel Báli bég, aki „a magas udvar főszekbánja”-ként megy Aláije (ma Alanya, Törökországban) vezető emberének.⁶³ Másodszor az 1521-es hadjárat naplójában olvassuk arról, hogy szeptember 13-án „díván ülés lévén, a szegbánbasi Jenisehir (ma Lárissa, Görögországban) szandzsákbégjévé neveztetett ki”.⁶⁴ Ebben az időben szolgált a közép-anatóliai Lárende élén Musztafa bég, volt szekbánbasi is.⁶⁵ A következő utalás 1543-ból való, a hadjáratot elmesélő krónikából, s eszerint a Bolui livát kapta meg az akkor szolgáló szekbánbasi.⁶⁶ Szintén Szulejmán kori, 1560. eleji az a kicsit homályos szövegezésű bejegyzés, amely arról tanúskodik, hogy az Ergáni liva élére Szalonikiből a korábbi szekbánbasit helyezték át.⁶⁷ 1563. szeptember 18-án Veli simontornyai bég ház-birtokai kapcsán utaltak megelőző munkakörére.⁶⁸ Későbbről egyelőre nem tudom bizonyítani ennek a gyakorlatnak a meglétét, ami eléggé meglepő. A fentebb idézett kolligátum sajnos nem tünteti fel, mikor kapta Kara Báli a meghatározatlan szandzsákbégjévé.⁶⁹

p. Nisándzsi: a 16. század legjelesebb főkancellárja Dzselaálzáde Musztafa pasa mellett Ahmed Feridún efendi volt. 1573. december 27-én kapta meg kinevezését, s ezt feltehetőleg saját kezűleg jegyezte be az egyik ruusz defteribe.⁷⁰ Pár évi szolgálat után „valami ok miatt kegyvesztett lón”,⁷¹ s ezért 1576. április 10-én letették.⁷² Jó egy évet kellett várnia, amíg évi 500.000 akcse jövedelemmel 1577. augusztus 20-án⁷³ kinevezték szendrői szandzsákbégnek. Ott találjuk

⁶³ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 483.

⁶⁴ *Török történetírók*, I. Budapest, 1893, 298.

⁶⁵ Barkan, *i. m.*, 305.

⁶⁶ *Török történetírók*, II. 340.

⁶⁷ Mühimme defteri 4, p. 12, No. 91.

⁶⁸ Kâmil Kepeci tasnifi 218, p. 15.

⁶⁹ Aşir Efendi Kütüphanesi 1004, f. 27^r.

⁷⁰ „A nisándzsiság e jelentéktelen szolgának adatott”: Mühimme defteri 25, p. 16, No. 144.

⁷¹ *Török történetírók*, I. 279: 1575 második felére teszi.

⁷² J. H. Mordtmann, Feridûn bey. *İslâm Ansiklopedisi*. IV. İstanbul, 1984[?], 570: Gerlach naplójára hivatkozik.

⁷³ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 18. Négy napra volt szüksége ahhoz, hogy erről diplomát (berátot) kapjon. Ugyanezt a dátumot találjuk a Gerlach-napló magyar vonatkozású részeihez írt jegyzetekben is, érthető módon utalás nélkül, de bizonyosan más forrásból: *Ungnád Dávid konstantinápolyi utazásai*. Ford. stb. Kovács József László. Budapest, 1986, 290. (A szóban forgó jegyzetben nem igazán találó a „pecsétőr a szultáni portán” megjelölés a nisándzsi feladatkörére, minthogy tisztével nem járt együtt a birodalom pecsétjeinek őrzése. S ha Gerlach agának nevezte is Ahmed Feridûnt, azért ő már hosszabb ideje bég volt.) Matuz József viszont nem szól a leváltásról, s előléptetésként jellemzi az esetet: Josef Matuz, *Das Kanzleiwesen Sultan Süleymans des Prächtigen*. (Freiburger Islamstudien, 5.) Wiesbaden, 1974, 38/7. jegyzet.

öt 1579. április 7-én is.⁷⁴ 1580-tól a Köszkendili liva élére került,⁷⁵ majd onnan vissza a nisándzsi posztra.

q. Fődefterdár: Szulejmán egyik nagyvezírjének, Rüsstem pasának szárnyai alatt jutott Mehmed Egri Abdízade előbb a nisándzsi, majd a fődefterdári hivatalhoz. Pártfogója 1561-ben bekövetkezett halála után saját kérésére távozott az udvarból, s lett Tirhala szandzsákbégje.⁷⁶

Az eddigiek alapján megállapítható, hogy a kánunnámék felsorolásában szereplő valamennyi magas rangú udvari személyiség közül ténylegesen is került néhány mírlivai pozícióba. Vajon kiknek jutott a többi hely?

B. Udvari emberek

a. Bosztandzsibasi: e fontos belső szolgálattevő kapcsán Uzunçarşılı egy helyen ezt írja: „ha szolgálatuk elégedettséget eredményezett s előléptetéssel hagyták el a szerájt, beglerbéggé és vezírré lettek, egyébként kapidzsibasiként vagy szandzsákbégként kerültek ki.” Példaként sajnos név és dátum nélkül idéz egy iratot.⁷⁷ Nekem sikerült egy olyan forráshelyre bukkanom, amely arra utal, hogy Iszkender „szerbosztániján” a ruméliai műszellemek vezetőjeként folytathatta ténykedését 1506. február 17-től. Bár nem „igazi” szandzsákról van szó, mégis jelez valamit.⁷⁸

b. Kapi agaszi: a belső szeráj ügyeit intéző fő tisztségviselők közül 1521–1522-től Dzsáfer bég már a Gelibolui (Gallipoli) szandzsákot igazgathatta.⁷⁹

c. Janicsárok kethüdája: a nevezett hadtest elvben harmadik, gyakorlatilag második emberéről is Uzunçarşılı említi, hogy egyik-másikuk szandzsákbéggé vált. Konkrétan az 1521–1522 táján Sziszben bégeskedő Musztafáról derül ki, hogy előtte ebben a rangban szolgált,⁸⁰ majd Jakúbról tudjuk meg ugyanezt; ő 1560. január 14-én a délnyugat-anatóliai Hamíd élére került.⁸¹ Egy magyar-

⁷⁴ Mühimme defteri 37, p. 124, No. 1444.

⁷⁵ Ennek nincs nyoma a Kâmil Kepeci tasnifi 262 számú listán, Mordtmann imént idézett enciklopédia szócikkeitől vettem át. Ugyanezt írja Abdülkadir Özcan is, szintén adós maradva a forrással: Abdülkadir Özcan, Feridun Ahmed bey. In: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. XII. İstanbul, 1995, 396.

⁷⁶ Matuz, *i. m.*, 32. Röhrborn hasonló példája (Die Emanzipation der Finanzbürokratie, 128) kissé bizonytalan.

⁷⁷ Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, 478 és 478/4. jegyzet.

⁷⁸ Muallim Cevdet yazmaları O. 71, p. 171.

⁷⁹ Barkan, *i. m.*, 305.

⁸⁰ Barkan, *i. m.*, 306.

⁸¹ Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, I. 198–199, és 199/1. jegyzet (dátum nélkül: Mühimme defteri 4, p. 12, No. 101.)

országi példát is hozhatunk: Ferhád béget 1570. május 7-én érte a megtiszteltetés, hogy Szekszárdra mehet a viszonylag szerény 230.000 akcséval.⁸²

d. Szolakbasi:⁸³ 1574-ből származó ruusz defteri bejegyzés tanúsítja, hogy a Karaszi szandzsákbéli gyalogosok (pijádék) bégje, Musztafa meghalt, s helyére az azonos nevű szolakbasit tették.⁸⁴ Bár az adott esetben nem „rendes” alkormányzóról van szó, mégis felvettem őt is a listára.

e. Müteferrikák: a különböző háttérű, jól fizetett udvaroncok csoportjából meglehetősen sokan jutottak szandzsákbégi pozícióhoz, a 17. századra növekvő arányban.⁸⁵ Egy viszonylag korai példa szerint a Csirmeni livát 200.000 akcse hásszal Iszkender pasa fia, Szulejmán kapta meg 1556. május 25-én.⁸⁶ Jóval magasabb fizetésre, 350.000 akcsére tartották méltónak Musztafa müteferrikát, midőn 1574. február 13-án a Nigdei szandzsák élére állították.⁸⁷ Ennél is több, 400.000 akcse ütötte a markát az egykori flottaparancsnok (kapudán), Pijále pasa fiának, Mehmednek, amikor 1582 júliusában a Hercegovinai szandzsákba került – bizonyára nem tévedünk, ha a papa kilétének is szerepe volt a dologban (bár ő eddigre már jobblétre szenderült). A magyar hódoltságban például a Hatvani (1565. február),⁸⁸ a Szécsényi (1590. október)⁸⁹ és a Koppányi szandzsákból (1598. március)⁹⁰ ismerünk hasonló esetet.

f. Hászoda-béliek: Uzunçarşılı 1670-ből tudja bizonyítani a gyakorlat meglétét, egy rang nélküli fiatalember kinevezési okmányának a szövegével.⁹¹ Ugyanakkor az ugyanitt működő, a szultán körüli különleges feladatokat ellátó szilahtárt (fegyverhordozó), csuhadárt (ruhagondozó) és rikábdárt (kengyel-tartó) is említi potenciális bégjelöltként, de egyikükre sem találtam levéltári forrást.⁹²

g. Főszabász (szer-hajját): a már többször citált 1527-es lista a hamídi bégnél, Szinánnál tünteti fel, hogy korábban az udvari szabók vezetőjeként szolgált.⁹³

h. A hajóépítő műhelyek (terszáne) főnöke: 1590. március 22-étől a korábban a nagyúri dokkokban reiszként napi 100 akcsét kapó Júsuf a Mezsiztrei (ma Misztrász, Görögországban) szandzsákot irányíthatta.⁹⁴

⁸² Maliyeden müdevver defterler 563, p. 53.

⁸³ A janicsárok egyik tisztje.

⁸⁴ Mühimme defteri 25, p. 162, No. 1612.

⁸⁵ İ. Metin Kunt, *The Sultan's Servants. The Transformation of Ottoman Provincial Government, 1550–1650*. (The Modern Middle East Series, 14.) New York, 1983, 64.

⁸⁶ Mühimme defteri 2, p. 84, No. 871.

⁸⁷ Mühimme defteri 25, p. 57, No. 582.

⁸⁸ Kâmil Kepeci tasnifi 74, p. 467.

⁸⁹ Ruznamçe defterleri 143, füleki–szekszárdi–szekcsői rész, p. 8–9.

⁹⁰ Kâmil Kepeci tasnifi 254, p. 46.

⁹¹ Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, 329 és 3. jegyzet.

⁹² Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, 337.

⁹³ Kunt, *Sancaktan eyalete*, 127.

⁹⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 336, p. 934–935.

i. Arabadzsibasi: egy 1515. végi, 1516. eleji közvetett bejegyzés szerint a fő ágyúszekerészt a katonai segédszolgálatot ellátó vojnyukok nem területiális alapon szervezett szandzsákjának bégjévé léptették elő.⁹⁵

j. Kilerdzsibasi: viszonylag alacsony összegű, 160.000 akcsés hászokkal vezette a volt „kamrafőnök”, Musztafa bég a közép-anatóliai Szultánönüi szandzsákot 1521–1522-ben.⁹⁶ Jó 50 évvel később, 1574 februárjában viszont 440.000 akcsét szignáltak ki az ugyanerről a posztról induló Dzsáfer gyulai bégnek.⁹⁷

k. Ahor kethüdászi: az előző pontban idézett listán tűnik fel a szultáni istállók egyik korábbi helyettes irányítója, Iszrail bég, midőn a Kodzsaili livát kormányozza.⁹⁸

l. Közjanicsár: a testület ún. törvénykönyve szerint „azoknak [a jajabasik ortáiból való janicsároknak], akik a várakat rohamozók közül zászlót tűznek [a falakra], még szandzsákbégséget is adományoznak”.⁹⁹ Bár e kijelentés nem lehetett légből kapott, konkrét példát nem ismerek rá.

m. Megbüntetett nagyvezír vagy várakozási állományban lévő vezír: utóbbiak esetében a szultáni tanácsban részt vevő személyekről van szó, nem pedig az azonos címmel rendelkező beglerbégekről. A birodalom legfőbb vezetői közül Gedik Ahmed pasa járt úgy 1476-ban, hogy engedetlenség miatt megfosztották nagyvezíri posztjától, átmenetileg be is börtönözték, majd bocsánatban részesült, s ekkor gelibolui szandzsákbég és flottaparancsnok, később avlonjai szandzsákbég lett.¹⁰⁰ Vezíreket illetően 1515 októberéből maradt fenn az az utalás, amely szerint a kényszerpihenőjét töltő Musztafa pasa Boszniai szandzsákbégséget kapott.¹⁰¹ 1555. december 17-én pedig Hajdar pasa nyerte el Szendrőt, 550.000 akcsényi éves járandósággal.¹⁰²

n. Udvari csaus: a központ fontos tisztviselői közül – úgy tűnik – főleg a 16. század vége felé küldtek vidéki vezetői szolgálatra egy-egy embert. A szíriai Tadmírba (az ókori Palmüra, arabul Tadmur) vezetett Ahmed bég útja a szerájából 1585. augusztus vége előtt.¹⁰³ Szemender először Simontornyán működött 1594. november 24-től (itt 270.000 akcsét zsebelhetett be), majd 1595. szeptember

⁹⁵ Ahmed Feridún, *i. m.*, I. 421. Idézi: Uzunçarşılı, *Kapukulu ocakları*, II. 97/3. jegyzet.

⁹⁶ Barkan, *i. m.*, 304.

⁹⁷ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 63.

⁹⁸ Barkan, *i. m.*, 304.

⁹⁹ *A janicsárok törvényei (1606)* I. Török kéziratokból fordította stb. Fodor Pál. (Török–magyar hadtörténelmi emlékek. Elbeszélő kútfők, 1.) Budapest, 1989, 51.

¹⁰⁰ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Değerli vezir Gedik Ahmed Paşa II. Bayezid tarafından niçin katledildi? *Belleten* 29/115 (1965) 492.

¹⁰¹ Ahmed Feridún, *i. m.*, I. 418.

¹⁰² Kâmil Kepeci tasnifi 214, p. 38.

¹⁰³ Mühimme defteri 50, p. 125, No. 846.

7-én Szendrőbe irányították, 435.299 akcséval.¹⁰⁴ 1597. augusztusi dátummal egy Kászim nevű csaust jelöltek ki Üszkübbe (ma Szkopje, Macedóniában), okul felhozván, hogy felettébb rátermett a kincstári bevételek beszedésére.¹⁰⁵ A következő év elején a Szerémi szandzsák élére Mehmed csaust találták alkalmasnak.¹⁰⁶

o. Az udvari ácsok főnöke (szerneddzsár), aki a kézművesek és művészek (ehl-i hiref) csoportjába tartozott. Közülük 1531. július 15-én rakták Mehmedet az Amaszjai szandzsákba.¹⁰⁷

C. A szultáni család tagjai

A II. Mehmednek tulajdonított kánunnáme egyik pontja beszél arról, hogy az uralkodó lányaitól születő fiúgyerekek ne beglerbégi, hanem jól jövedelmező szandzsákbégi állást kapjanak. II. Bajezid szultán (1481–1512) korából idézhető példa erre a gyakorlatra, midőn egy Hüsrev nevű sarjat a Boszniai szandzsák vezetésével bíztak meg.¹⁰⁸

Gyakoribb eset, hogy a padisah lányaival egybekelt személyek – akik, persze, nem lehettek „akárkik” – láttak el alkormányzói feladatokat. Főleg II. Bajezid idejéből ismerünk ilyen méltóságokat; így Szilisztre bégje volt az a Naszúh, aki az említett szultán Sehzáde Sáh nevű lányával lépett frigyre.¹⁰⁹ Meg nem nevezett szultánát bírt társul Davud pasa fia, Musztafa bég, aki Janja első emberének mondhatta magát,¹¹⁰ illetve Musztafa pasa fia, Mehmed bég, aki a Bursza központú Hüdávendigárt kormányozta.¹¹¹ Egy szultáni lányunoka férje pedig az ankarai szandzsákbég volt.¹¹² A fenti példákban nem derül ki, előbb volt-e a házasság, aztán a vő zsiros állása vagy fordítva. 1577–1578-ban viszont kétséget kizáróan egy már működő bégnek jutott a nagy megtiszteltetés (igaz, nem az éppen trónon ülő szultán lányát kapta).¹¹³

¹⁰⁴ Maliyeden müdevver defterler 15567, p. 73–74. Vö. Dávid Géza, *A Simontornyai szandzsák a 16. században*. Budapest, 1982, 30.

¹⁰⁵ Kâmil Kepeci tasnifi 254, p. 9.

¹⁰⁶ Kâmil Kepeci tasnifi 254, p. 42.

¹⁰⁷ Kâmil Kepeci tasnifi 1764, p. 145.

¹⁰⁸ Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, 164.

¹⁰⁹ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 385.

¹¹⁰ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 474, No. 29: 1503-ban.

¹¹¹ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 474, No. 31: 1503-ban.

¹¹² Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 474, No. 33 – ugyancsak 1503-ból való adat szerint.

¹¹³ Uzunçarşılı, *Saray teşkilâtı*, 164/3. jegyzet. A szerencsés férfit Kasztamonu bégje, Musztafa volt.

D. Külső szolgálattevők¹¹⁴

i. Katonák

1. Zsoldosok

a. Helyi janicsárága: magyar területen 1573 decemberében Szécsény alkormányzója lett az addig a szóban forgó minőségben Budán szolgáló Kaja, 201.000 akcséval.¹¹⁵ Szintén a Budai vilájetben 1585 decemberében némi gondot okozott, hogy a szandzsákbéggé tett janicsáragának nem akarózott e tisztjétől megválnia, jöllehet utódját már kinevezték. Vonakodását talán az magyarázta, hogy hosszabb idő elteltével sem világlott ki, melyik liva is lesz az övé („az előbbi agának pedig szandzsák adassék, s ott végezzen szolgálatot”).¹¹⁶

A keleti tartományokban több hasonló előléptetésre van példa. Így 1554 novemberében Van városának janicsáragája vehette át a Bászrai szandzsákot, évi 200.000 akcse készpénz fizetséggel.¹¹⁷ Az Etiópiai vilájet egyik bégje, Mehmed pedig nemcsak szandzsákbég lett 1576 novemberében, hanem átmenetileg az elhalt beglerbéget is helyettesítenie kellett.¹¹⁸ Szintén az 1570-es években kapta a Hindibei/Hindijei (a közreadó nem tudta biztonsággal elolvasni, még kevésbé azonosítani a Szejjid Lokman egyik krónikájából származó nevet) szandzsákot az etiópiai janicsárága, Mehmed.¹¹⁹ 1580-ból és 1585-ből származik két további hasonló adat ebből a régióból.¹²⁰

b. Helyi gönüllü aga: ez a gyakorlat is főleg a keleti tartományokból igazolható, a 16. század második felében. Így 1557. január 23-án azt jegyezték fel, hogy a Bászra alá tartozó Rahmánija szandzsákját¹²¹ az az Ahmed kapja, aki előbb ugyanott volt gönüllü aga, majd egy ideig Szerszen (?) szandzsákbégje.¹²² Egyiptom egyik meg nem nevezett livájában 1557. március 6-tól szintén egy korábbi gönüllü aga, Mahmúd szolgált 220.000 akcséval vezetőként.¹²³ 1574 februárjában került addig hasonló rangban álló katona, Bihzád aga a Bagdadi

¹¹⁴ Szándékunk szerint ebbe a csoportba azokat vontuk, akik béggé avanszálásuk előtt a fővároson kívül kaptak megbízatást, függetlenül attól, hogy esetleg elvileg az udvari alakulatokból nevezték-e ki oda őket vagy sem.

¹¹⁵ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 45; Mühimme defteri 25, p. 6, No. 37.

¹¹⁶ Karácson Imre, *Török–magyar oklevéltár, 1533–1789*. Szerk. Thallóczy Lajos–Krcsmárik János–Szekfű Gyula. Budapest, 1914, 133, No. 166.

¹¹⁷ Mühimme defteri 1, p. 209, No. 1218.

¹¹⁸ Cengiz Orhonlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nun güney siyaseti. Habesistan eyaleti*. (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi yayınları, 1856.) İstanbul, 1974, 56 és 56/72. jegyzet.

¹¹⁹ Orhonlu, *i. m.*, 110.

¹²⁰ A korábbi: Orhonlu, *i. m.*, 110 és 214, No. 44; a későbbi: Orhonlu, *i. m.*, 109.

¹²¹ Birken, *i. m.*, 227.

¹²² Mühimme defteri 2, p. 216, No. 1946. A területet nem sikerült azonosítanom, valahol a keleti régióban keresendő.

¹²³ Mühimme defteri 2, p. 279, No. 2133.

vilájetben lévő Giláni liva¹²⁴ élére, mivel elődje nem látta el feladatát, s ezért a terület a perzsa portyázók támadásainak szabad prédája lett.¹²⁵ Nem sokkal később két etiópiai szandzsákban történtek ilyen kinevezések.¹²⁶ Közülük a Mehmed nevű pár évvel később egy csatában meghalt, s helyét újból egy – véletlenül nevében sem különböző – gönüllü aga töltötte be 1580 augusztusától.¹²⁷ Végül 1590-ből idézhetünk egy esetet; ekkor vált Andia első emberévé Jakúb Ahmed addigi etiópiai gönüllü aga.¹²⁸ A piramisok földjéről vezetett először az Aleppói világjetben lévő Maarai szandzsákba (ma Maarrata'n-Numán, Szíriában), majd onnan magyar területre, Lippára Musztafa bég útja 1573 októberében.¹²⁹ Ennél korábbi, 1556. októberi a Budáról Nógrádra vezényelt gönüllü aga, Haszán példája.¹³⁰ Fülekre két ilyen háttérű mírliva is érkezett: 1566 augusztusában Szinán,¹³¹ 1589 szeptemberében pedig Ali.¹³² Az első 250.000, utóbbi 300.000 akcséra volt jogosult, ami a második esetben egy kezdő bégnek elég csinos összeg.

c. Topcsi aga: közelebből meg nem nevezett etiópiai szandzsák főnöke lett 1574-ben a jemeni főtüzér, Hüszejn, midőn elődje „hitetlenné” vált.¹³³

d. Lövészek agája (tüfekcsiler agaszi): a Jemenben lévő Máribi szandzsák esetében 1556 októberéből van ilyen kinevezésre adatunk, bár az érintett mindössze 120.000 akcse ellátmányban részesült.¹³⁴ 1584. szeptember elején pedig az addig 62 akcse zsoldot kapó Dzsáfert érte az a szerencse, hogy etióp területen bég lehetett.¹³⁵

e. Lovasok agája (atlu agaszi): az Etiópiában fekvő Akiki szandzsák kapcsán olvasunk arról, hogy ott – beglerbégi előterjesztés nyomán – a 100 akcse zsoldot húzó Júsuf nevű lovas aga kezdhette meg működését 1586 áprilisában.¹³⁶

f. Az azabok agája

α. A szárazföldi azabok agája: a Jemeni beglerbégségen belül található, Kala-i Haszán és Jera nevű szandzsák a korábbi mírmírán javaslatára a tartományban szolgáló azabok agájának, Iszkendernek adatott, igaz csak

¹²⁴ Központja a jelenlegi iraki határhoz közel eső Gilan-e Garb lehetett, ma Iránban.

¹²⁵ Mühimme defteri 25, p. 58, No. 596.

¹²⁶ Orhonlu, *i. m.*, 108 és 88. jegyzet, illetve 108/89. jegyzet (ennek dátuma bizonytalan).

¹²⁷ Orhonlu, *i. m.*, 110 és 215, No. 45.

¹²⁸ Orhonlu, *i. m.*, 111, 241, No. 69. A szandzsák helyét a monográfia szerzője sem tudta megállapítani.

¹²⁹ Maliyeden müdevver defter 563, p. 61.

¹³⁰ Mühimme defteri 2, p. 176, No. 1607.

¹³¹ Maliyeden müdevver defter 563, p. 53.

¹³² Kâmil Kepeci tasnifi 336, p. 482e.

¹³³ Orhonlu, *i. m.*, 108/90. jegyzet.

¹³⁴ Mühimme defteri 2, p. 159, No. 1472.

¹³⁵ Orhonlu, *i. m.*, 109 és 92. jegyzet.

¹³⁶ Orhonlu, *i. m.*, 110/100. jegyzet. A szandzsák helyét a monográfia szerzője nem igyekezett azonosítani, nekem sem sikerült.

évi 150.000 akcse fizetéssel.¹³⁷ 1570 júliusában Ísza, a budai azabok egyik parancsnoka 201.000 akcséval lett Nógrád bégje; az összeget később 219.000 akcséra emelték.¹³⁸ Szekcső irányítására lippai kartársát szemelték ki 1591. október havában hasonló nagyságrendű fizetéssel.¹³⁹

β. A tengeren szolgáló azabok agája: Anabolu (ma Navplion, Görögországban) kapudánja is volt egyúttal az a 60 akcse napi zsoldot húzó Muszatafa aga, aki a flotta főparancsnokának javaslatára közelebbről meg nem nevezett helyen kapott mírlivai posztot 1583 májusában.¹⁴⁰

g. A medinai nöbetsik (örök) agája: közülük Bekir aga érte el, hogy feljebb emelkedjék a ranglétrán, s Áden szandzsákbégje legyen 1584 márciusában.¹⁴¹

h. Helyi csaus: az egyiptomi csausok közül „a 35 akcse zsolddal bíró” Jakúb számára azért kreáltak 1564-ben új szandzsákot, hogy „Funcs arabjait” lecsillapítsa és megregulázza, mivel azok fölöttébb drágán adták a vizet és más módon is visszaéltek vele.¹⁴²

2. A tímár-rendszer keretébe tartozók

a. Alajbég (alajbegi vagy míralaj): az 1514–1515-ös perzsiai hadjárat során alakították ki Iszpihr (bizonyára Iszpir, ma Íspir, Törökországban) szandzsákját, s azt a trabzoni (egykor Trapezunt) alajbégnek, Bajramlu oglunak adták.¹⁴³ 1560. május 26-án azt rögzítették, hogy az iraki Sehrizor alajbégje bégi pozícióhoz jutott azon a környéken.¹⁴⁴ Az Etiópiához soroló Ibrími szandzsákba (ma Kaszr Ibrím, szigetként emelkedik ki a mesterséges Nasszer-tóból, Egyiptomban) pedig 1574 májusában az aleppói míralajt, Hüszevet rendelték.¹⁴⁵ Magyar területekről meglehetősen sok vonatkozó adattal rendelkezünk. Az első 1551 októberéből származik; ekkor Malkocs kapott bizalmat, hogy részt vegyen a meglehetősen új Csanádi–Becsei–Becsckereki alkormányzóság kialakításában.¹⁴⁶ 1566-ból három példa is idézhető: Szigetvár első szandzsákbégje korábban pécsi-szekcsői

¹³⁷ Hulüsi Yavuz, *Kábe ve Haremeyn için Yemen'de Osmanlı hâkimiyeti (1517–1571)*. İstanbul, 1984, 50. A helyneveket sem a szerzőnek, sem nekem nem sikerült azonosítanom.

¹³⁸ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 55.

¹³⁹ Ruznamçe defterleri 143, füleki–szekszárdi–szekcsői rész, p. 12–13.

¹⁴⁰ Mühimme defteri 50, p. 6, No. 6. Nem egyértelmű, hogy melyik csoportba osztandó az a korábbi azab agaszi, aki Ahmed bég néven Biredzsik alkormányzójaként fungált 1521–1522-ben (Barkan, *i. m.*, 306.), hacsak a város szárazföldi fekvése alapján nem döntünk az első kategória mellett.

¹⁴¹ Mühimme defteri 50, p. 18, No. 75.

¹⁴² Orhonlu, *i. m.*, 108/86. jegyzet.

¹⁴³ Ahmed Feridún, *i. m.*, I. 419.

¹⁴⁴ Mühimme defteri 4, p. 76, No. 776.

¹⁴⁵ Mühimme defteri 25, p. 158, No. 1579.

¹⁴⁶ Feridun M. Emecen–İlhan Şahin, *Osmanlı taşra teşkilâtının kaynaklarından 957–958 (1550–1551) tarihli sancak tevcih defteri. Belgeler* 23 (1999) 64.

alajbég volt, kinevezése 1566. szeptember 12-re esett.¹⁴⁷ Két nappal későbbi dátummal Szekszárdon is egy korábbi alajbég, a zacsasnai (a Csázma folyó környéki terület, a mai horvátországi Cernik központtal) vehette át a stafétabotot elődjétől, 230.000 akcséval.¹⁴⁸ Szekcsőre pedig Szendrőről tehetette át a lakhelyét Musztafa alajbég október vége felé.¹⁴⁹ 1574-re is három eset gyűlt össze a forrásokból: februárban Ferhád került Pécsről Nógrádba,¹⁵⁰ júniusban Redzseb maradhatott állást változtatva helyben Pankotán,¹⁵¹ illetve egy másik Redzseb ment Gyuláról Jenőre.¹⁵²

b. Vojvoda: történetírói, tehát némi óvatossággal kezelendő beszámolók tudósítanak egy vonatkozó kinevezésről. Bosztán/Ferdi, illetve jóval később Pecsevi az 1537-es eseményeknél ír „az átkozott venedikiek (velenceiek) birtokához tartozó erős várak” elfoglalásáról, amelynek örömhírét Hüsrev boszniai bég vojvodája révén küldte meg a szultánnak, aki erre a bég jövedelmét felemelte, Murádot pedig az ekkor kialakított Klisszai liva élére helyezte.¹⁵³

c. Kethüdá: Kjátib Mehmed záim elmondása szerint 1543-ban a Pozsegai szandzsák az imént említett Hüsrev boszniai bég kethüdájára, Murádra szállt.¹⁵⁴ 1565 novemberében Kászim kethüdá tűnt méltónak a Dukagini (ma Dukagjin, hegyvidék Albániában) szandzsákra.¹⁵⁵ Egy másik ruusz defteri tanúsága szerint 1574 októberében Szinán pasa őjelességének kethüdája a Midilli (Leszbosz szigete, illetve annak központja Mitilíni, Görögország része) szandzsákot kapta meg 250.000 akce ház-birtokkal.¹⁵⁶ Valószínűleg a ruméliai beglerbég helyettese volt a „rumeli kethüdászi”, Ali, aki innen lépett előre agribozi (ma Évia/Euboia, Görögországban) béggé 1560. november 20-án.¹⁵⁷ Vele párhuzamos az anatóliai kethüdá, Fáik esete, aki Egyiptomban nyert el minket érdeklő állást, évi 200.000 akce készpénzfizetéssel 1554. november elején.¹⁵⁸

¹⁴⁷ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 54.

¹⁴⁸ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 53.

¹⁴⁹ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 56.

¹⁵⁰ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 55.

¹⁵¹ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 64.

¹⁵² Kâmil Kepeci tasnifi 1990, f. 18^r.

¹⁵³ *Török történetírók*, II. 98–99 és 99/1. jegyzet.

¹⁵⁴ *Török történetírók*, II. 383. Az imént tárgyalt vojvoda és ezen kethüdá nevének azonossága miatt gyanúm támadt abban a tekintetben, hogy esetleg az egyik szerző emlékezete nem működött hibátlanul. S valóban, egy rúznámce-bejegyzésből kiderül, hogy Murád béget Klisszából Pozsegára helyezték, ráadásul nem 1543-ban, hanem 1541. október 18-án (míg a vonatkozó tezkere megírására csak 1542. szeptember 22-én került sor). Sajnos a bég eredeti foglalkozására nem tértek ki: Maliye 34, f. 678^r.

¹⁵⁵ Kâmil Kepeci tasnifi 75, f. 90^v.

¹⁵⁶ Mühimme defteri 25, p. 302, No. 2797.

¹⁵⁷ Mühimme defteri 4, p. 161, No. 1647.

¹⁵⁸ Mühimme defteri 1, p. 211/296, No. 1219.

d. Delibasi: Pecsevi krónikájában szerepel az a kitétel, hogy Dervis Haszán boszniai beglerbég „Jeni-Hiszárt felépítette, s ennek szandsákságát a néhai Ferhád pasa deli-basijának,¹⁵⁹ a híres és okos Rüsztém bégnek adta”.¹⁶⁰ Sajnos levéltári forrásból egyelőre nem áll módomban igazolni azt, hogy tényleg létezett-e ez az alkormányzóság. Andreas Birken csak elbeszélő kútfőket citál,¹⁶¹ és Hammer tízkötetes oszmán történetét említi, akinél szintén hiányzik a megbízható dokumentálás.

e. Helyi mír-i álem (zászlótartó): 1556. július 12-én került az elhunyt kopányi szandzsákbég, Naszúh helyére testvére, Mehmed,¹⁶² aki addig temesvári mír-i álemként tevékenykedett.¹⁶³

f. Zíámet-birtokos: az 1529. évi hadjárat naplója szerint a Bécs elleni általános támadás előtt „A kikiáltók a tábor minden részén kihirdették: »Holnap roham lesz; a ki először hatol be a várba, az, ha szubasi, szandzsákot ... fog kapni«”.¹⁶⁴ Az adott esetben nyilván a harci kedv fokozását szolgálta a szépen hangzó ígélet, minthogy azonban a végkimenetel nem volt kedvező, nem kellett betartani. Levéltári forrás is igazolja azonban, hogy kivételes esetekben zíámet-birtokos közvetlenül szandzsákbéggé emelkedhetett. Igaz, ehhez nem ártott egy pasa fivérének lenni: így jutott 1560 januárjában az Akkermani (egykori magyar neve Dnyeszterfehérvár, ma Bilhorod-Dnyisztrovszkij, Ukrajnában) livához Szinán pasa testvére, Hüszejn, rögtön 250.000 akcséval.¹⁶⁵ Szintén a záim sorból küzdötte újra fel magát, ezúttal Nógrád urává, egy korábbi szandzsákbég, Sejh Emír oğlu Musztafa bég, akinek előkelő társadalmi háttere is belejátszhatott a kedvező döntésbe, 1556. június elején.¹⁶⁶ Báli pasa fia, Ahmed lett „Simontornya és Ozora (az eredetiben Azor)” fő előljárója, akit 1545 vége felé irányítottak oda a szendrői javadalmasok közül.¹⁶⁷ Az egyik nagyhírű balkáni család, az Evrenoszok sarja volt Musztafa zíámet-birtokos, aki 1554 októberében a Vizei szandzsák vezetőjévé vált.¹⁶⁸ Nem látunk viszont hasonló magas kapcsolatot az egyelőre legkorábbi ilyen példánál, amikor az addig a szíriai Lazkijében

¹⁵⁹ E tisztség pontos mibenléte számomra nem világos, de mivel egykori beglerbég szolgálattevőjéről van szó, valószínűleg a tímár-rendszer keretében kapott fizetséget.

¹⁶⁰ *Török történetírók. III. (1566–1659).* Fordította és jegyzetekkel kísérte Karácson Imre. Sajtó alá rendezte Szekfű Gyula. Budapest, 1916, 88. (Jeni Hiszárt Petrinjával azonosítja. 88/2. jegyzet.)

¹⁶¹ Andreas Birken, *Die Provinzen des Osmanischen Reiches.* (Beihefte zum Tübinger Atlas des Vorderen Orients. B/13.) Wiesbaden, 1976, 47.

¹⁶² Mühimme defteri 2, p. 109, No. 1115.

¹⁶³ Mühimme defteri 2, p. 110, No. 1119. 44.170 akcsés zíámete volt ott: Tapu defteri, 298, p. 18.

¹⁶⁴ *Török történetírók, I.* 340.

¹⁶⁵ Mühimme defteri 4, p. 12, No. 93.

¹⁶⁶ Mühimme defteri 2, p. 88, No. 913.

¹⁶⁷ Emecen-Şahin, *i. m.*, 62.

¹⁶⁸ Mühimme defteri 1, p. 127, No. 703.

élő Hüszejn sorsa változott meg gyökeresen, azáltal hogy 1510 márciusában a Márvány-tengerhez közeli Bigába költözött első embernek.¹⁶⁹ Ugyanez áll azon Hüszejnre is, akinek a babócsai, berzencei, segesdi és szőcsényi palánk körül kellett volna új közigazgatási egységet tető alá hoznia 1585. március közepe után.¹⁷⁰ Minthogy a fenti bejegyzésekben nem tüntették fel az érintettek korábbi járandóságainak az összegét, nem lehet megállapítani, mennyire követték Lütfi pasa azon tanácsát, hogy legalább 80.000 akcséval rendelkezzenek ahhoz, hogy szóba jöhessenek.¹⁷¹

g. Helyi kapudán: a velük kapcsolatos adatok főleg a magyar és a délszláv végekre vonatkoznak. Két fő dunai kapudánként szolgált, mielőtt kiemelték volna: Derjá Koppány,¹⁷² Mehmed Szécsény¹⁷³ vezetőjévé avansált 1550-ben, illetve 1561-ben. Nem egészen világos, hogy a szintén Szécsénybe küldött budai kapudán rangját pontosan írták-e le, ő 1571-ben részesült szultáni kegyben. Szintén két ember tette drávai kapudánként a dolgát, amikor rámosolygott a szerencse: Mehmed lippai bég lett 1580-ban,¹⁷⁴ Szinán pedig szekszárdi 1587-ben.¹⁷⁵ Úgy tűnik, a Gradiskában székelő szávai flottilla parancsnoka is többször jutott magasabb pozícióba: így 1595-ben Ibrahimot ültették a zacsasnai bégi székbe.¹⁷⁶

3. Félkatonai elemek

a. Jürük:¹⁷⁷ 1583. március 23-án utasították az addigi zacsasnai béget, hogy utódjának, a szelániki (Szaloniki, ma Tesszaloniki, Görögországban) jürükük csapatából való Musztafa bégnek megérkezéséig maradjon a helyén.¹⁷⁸

b. Akindzsi bég: bár itt egy félkatonai elem parancsnokáról, már-már egyfajta szandzsákbégről van szó, talán nem fölösleges megjegyezni, hogy közülük is válhatott valaki rendes béggé. Két defterben is egybehangzóan rögzített példám 1563. december 27-i dátumot visel, s Musztafát érinti, aki Inebahti (Lepanto, ma Nafpaktosz, Görögországban) vezetője lett.¹⁷⁹

¹⁶⁹ Muallim Cevdet yazmaları O. 71, p. 372.

¹⁷⁰ Ruznamçe defterleri 78, szigetvári rész, p. 8–9.

¹⁷¹ Tschudi, *i. m.*, arab szöveg, 21.

¹⁷² Emecen–Şahin, *i. m.*, 63–64.

¹⁷³ Mühimme defteri 4. p. 200, No. 2086.

¹⁷⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 28.

¹⁷⁵ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 22.

¹⁷⁶ Nenad Moačanin, *Town and Country on the Middle Danube, 1526–1690*. (The Ottoman Empire and its Heritage, 35.) Leiden–Boston, 2006, 149.

¹⁷⁷ Eredetüket tekintve nomád betelepülők a Balkánra, akik többnyire segédszolgálatokat láttak el.

¹⁷⁸ Mühimme defteri 48, p. 347, No. 1019.

¹⁷⁹ Kâmil Kepeci tasnifi 1866, p. 136; Kâmil Kepeci tasnifi 218, p. 95.

ii. Pénzügyigazgatási szakemberek

a. Helyi defterdár (mál defterdári):¹⁸⁰ egyértelmű levéltári forrás tudatja, hogy az „arab világ” korábbi mál defterdárija az anatóliai Kigi bányaváros körül szerveződött közigazgatási egység vezetője lett.¹⁸¹ Az 1560-as évekre tehető Abdurrahman volt reiszülküttáb, majd egyiptomi, ruméliai tímár defterdári, végül pedig bászrai – pontosan nem körülhatárolt, de talán a minket érdeklő rangban álló – defterdár szandzsákbégi kinevezése.¹⁸² Buda korábbi pénzügyi irányítója volt az a Hüszejn,¹⁸³ aki 1590. január 7-től vehette át a Szécsényi szandzsákot, miután előbb Szekszárdot nézték ki számára.¹⁸⁴

b. Tímár defterdári:¹⁸⁵ Legkorábbi ismert esetem az 1555. november 12-én Görösgal élére tett budai tímár defterdárié, Hüszejné.¹⁸⁶ 1566 szeptemberében Csanádra Temesvárról – azaz vilájeten belülről – helyezték Ali béget.¹⁸⁷ 1574. március 23-ától pedig az addigi bagdadi tímár defterdári, Abdüldzselíl számított a Hezármerdi (régebben elpusztult település Irakban) liva első emberének, 220.000 akcse javadalommal.¹⁸⁸

c. Defter kethüdászi:¹⁸⁹ ha a levéltári anyag nem is jelzi expressis verbis, jó okunk van feltételezni, hogy a Füleki szandzsákot 1558 novemberének második felétől bíró Szokollu Musztafa az előzőekben temesvári defter kethüdászi volt.¹⁹⁰ Következő, időben egymáshoz közel eső három példánkat ruusz defterik őrzik. 1560. március 16-án emlékeztek meg arról, hogy a szigetvilágbéli (vagy algíri) defter kethüdászi, Rüsztém a Vizei szandzsák főnöke lett.¹⁹¹ 1561 januárjában a Vanban hasonló tisztet betöltő Alaüddín kapott közelebbről meg nem nevezett alkormányzói posztot.¹⁹² Végül a Divrigi livába a marasi defter kethüdászit irányították pár hónappal később.¹⁹³ 1563. november 21-én Vidin élére került az anatóliai hászok és ziámetek addigi nyilvántartója, Mehmed.¹⁹⁴ Szulejmán budai

¹⁸⁰ Egy kormányzóság bevételeinek beszédését és nyilvántartását irányító személy.

¹⁸¹ Mühimme defteri 2, p. 63, No. 569.

¹⁸² Matuz, *i. m.*, 42–43.

¹⁸³ Fekete Lajos 1586-ból említ ilyen nevű defterdárt: Fekete Lajos, *Budapest a törökkorban*. (Budapest története. III. Szerk. Szendy Károly.) Budapest, 1943, 212/28. jegyzet.

¹⁸⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 336, p. 516. Másutt egy nappal hamarabbra datálták a dolgot: Kâmil Kepeci tasnifi 252, p. 182.

¹⁸⁵ Egy vilájet tímár-birtokainak nyilvántartását irányító tisztségviselő.

¹⁸⁶ Kâmil Kepeci tasnifi 214, p. 5.

¹⁸⁷ Maliyeden müdevver defterler 2356, p. 16.

¹⁸⁸ Mühimme defteri 25, p. 87, No. 982.

¹⁸⁹ Egy beglerbégység hász- és ziámet-birtokainak nyilvántartásával foglalkozó személy.

¹⁹⁰ Gyula Káldy-Nagy, Budin beylerbeyi Mustafa paşa. *Belleten* 210 (1990) 655–656.

¹⁹¹ Mühimme defteri 4, p. 36, No. 357.

¹⁹² Mühimme defteri 4, p. 174, No. 1808.

¹⁹³ Mühimme defteri 4, p. 184, No. 1922.

¹⁹⁴ Kâmil Kepeci tasnifi 218, p. 58.

„defter kethüdási” pedig 1565. május 6-ától tudhatta magát Szekszárd bégjének.¹⁹⁵ Ugyanitt nyerte el az alkormányzói tisztséget a szintén Budáról érkező Mahmúd 1571. június 26-án, közel 260.000 akcséval.¹⁹⁶ Színén saját tartományi központjából ment Mezd bég a Moldovai szandzsák ügyeit intézni 1575 februárjában.¹⁹⁷ Talán az utódja volt Temesváron Ahmed, aki 1579. március 16-án kapott parancsot arra, hogy azontúl a Simontornya központú közigazgatási egységet vezesse.¹⁹⁸ Őt és fél esztendővel később az új moldovai mírliva, Mahmúd bírt ugyanezzel a háttérrel, ugyanabban a világban.¹⁹⁹

iii. Egyebek

a. A korai idők jeles családjainak leszármazottai: az 1404-ben elhalt Timurtas pasának két unokájáról is úgy tudni, hogy szandzsákbégi pozíciót töltött be, Ali a nyugat-anatóliai Szaruháni,²⁰⁰ Oszmán pedig a közép-anatóliai Germijáni livában.²⁰¹

b. A legyőzött anatóliai bégek fiai: Gökbilgin szerint a II. Murádhhoz menekülő Karamanoglu Ísza bég az 1420-as években a Csirmeni livához jutott, csakúgy, mint a Dzsanik 1428-as elfoglalása után „a birodalomba menekülő” Alparszlanoglu Hüszejn bég is.²⁰²

c. Beglerbégek vagy szandzsákbégek fiai: Csirmen első vezetőjének, Szarudzsa pasának a fia, Umur bég apja helyére lépett, és hosszabb ideig működött ebben a pozícióban.²⁰³ Mehmed bég Szendrő ura volt, midőn az Eszék közelében Hans Katzianerrel 1537-ben vívott sikeres ütközet örömhírét fia, Arszlán vitte meg Isztambulba, s viszonzásul Pozsega vezetésével bízták meg.²⁰⁴ Az 1543-as hadjárat során kiosztott tisztségek között esik szó Báli pasa fiáról, Dervisről, aki a Szegedi szandzsák főnöke lett.²⁰⁵ A példákat ezúttal bőven szaporíthatnánk.

¹⁹⁵ Ali Emiri, Kanuni 292.

¹⁹⁶ Maliyeden müdevver defterler 563, p. 53. (Egészen pontosan: 259.553 akcsés bérig jutott ekkorra.)

¹⁹⁷ Kâmil Kepeci tasnifi 1766, f. 82^r.

¹⁹⁸ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 21.

¹⁹⁹ Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 31.

²⁰⁰ M. C. Şehâbeddin Tekindağ, Timurtaş. In: *İslâm Ansiklopedisi* XII/1. İstanbul, 1979, 372–373.

²⁰¹ Gökbilgin, *i. m.*, 29.

²⁰² Gökbilgin, *i. m.*, 13.

²⁰³ Gökbilgin, *i. m.*, 14–15, 29; vakufjuk: 261–265.

²⁰⁴ Az egymást kiegészítő krónikák közlését ezúttal nyugodtan elfogadhatjuk: *Török történetírók*, II. 98, illetve 225.

²⁰⁵ *Török történetírók*, II. 383. Ld. még Káldy-Nagy Gyula, *A Budai szandzsák 1559. évi összeírása*. (Pest megye múltjából, 3.) Budapest, 1977, 8.

d. A szultánfiak nevelője (lalája): II. Bajezid nyolc fia közül kettőnek három egykori lalájáról vannak egymáshoz közeli adataink: Sehinsáh egyik mestere, Musztafa, Agribozt, egy másik, Ahmed, Avlonját kapta meg 18 nap különbséggel 1503-ban.²⁰⁶ Mahmúd sehzáde egykori lalájának, Hüszevnek pedig 1504. március 11-én az Alájjei liva jutott.²⁰⁷ A későbbi II. Szelim nevelője volt egy ideig Dzsáfer bég, midőn 1550. április 29-én Avlonjába tették meg bégnek, minekutána egy nappal korábban az ottani főnök, Hüszejn (?) Sáh béget jelölték ki lalának.²⁰⁸ E városból úgy látszik előszeretettel szemeltek ki sehzáde irányítókat, hisz ezt tették 1554 októberében is,²⁰⁹ s az addigi lalát, Ali béget Avlonja élére állították.²¹⁰ Hasonló eset játszódott le pár évvel később, ekkor Szelimet Lala Musztafa készítgette az uralkodás tudományára – olyannyira, hogy rá is ragadt ez a jelző –, ám Rüsztém nagyvezír áskálódására 1560 szeptemberében Pozsegába küldték,²¹¹ utódja pedig a pozsegai bég, Haszán lett.²¹²

e. Letett vagy megbüntetett beglerbég: a korábbi karamáni mírmírán, Ulama mint bég vette át Pozsega ügyeinek intézését 1550. szeptember 14-én.²¹³ Kászim budai pasa három alkalommal is visszább lépett a hierarchiában: először 1551-ben rakták át Székesfehérvárra, majd a temesvári beglerbégi pozíciótól kellett megválnia, hogy 1557. január 4-én már Mohács és Görösgal élén találjuk,²¹⁴ harmadszor pedig 1560. októberi letételét követően irányították 1561 januárjában legelső bégi állomáshelyére, Mohácsra.²¹⁵ Ide sorolhatjuk az egykori

²⁰⁶ Muallim Cevdet yazmaları O. 71, p. 5, 330.

²⁰⁷ Gökbilgin, *Edirne ve Paşa livası*, 473, No. 21.

²⁰⁸ Kâmil Kepeci tasnifi 209, p. 35.

²⁰⁹ Mühimme defteri 1, p. 111, No. 614.

²¹⁰ Mühimme defteri 1, p. 103, No. 564.

²¹¹ Turan, *i. m.*, 556, illetve Mühimme defteri 4, p. 131, No. 1332.

²¹² Mühimme defteri 4, p. 131, No. 1331.

²¹³ Kâmil Kepeci tasnifi 209, p. 96. Köhbach történétírók alapján erzerumi beglerbégnek mondja őt 1548-tól, de gyanakszik, hogy esetleg csak a címet kapta meg: Markus Köhbach, *Die Eroberung von Fülel durch die Osmanen 1554. Eine historisch-quellenkritische Studie zur osmanischen Expansion im östlichen Mitteleuropa*. Wien–Köln–Weimar, 1994, 43–44/42. jegyzet. Adatunk megerősíti a keleti régiókba való rendes kinevezést. Ld. még Dávid Géza, Egy távolról jött oszmán főember a magyar végeken: Ulama bég. *Keletkutatás* 2002. ősz–2006. tavasz [2007] 71.

²¹⁴ Dávid, *A Simontornyai szandzsák*, 15 és 15/32. jegyzet.

²¹⁵ Mühimme defteri 4, p. 175, No. 1825. Nem tudni, a megfáradt pasa eljutott-e régi-új posztjára, az tény, hogy 1561. március 31-én már Mahmúd volt a bég Mohácscon: Mühimme defteri 4, p. 200, No. 2085. Egyesek szerint Temesváron halt meg: Anton C. Schaendlinger, *Die Schreiben Süleymâns des Prächtigen an Vasallen, Militärbeamten, Beamte und Richter aus dem Haus-, Hof- und Staatsarchiv zu Wien. Transkriptionen und Übersetzungen*. Unter Mitarbeit von Claudia Römer. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, philosophisch-historische Klasse. Denkschriften, 183.) Wien, 1986, 78. Életére ld. Dávid Géza, Kászim vojvoda, bég és pasa. I–II. *Keletkutatás* 1995. ősz [1997] 53–66, 1996. tavasz [2000] 41–56.

kapudánt, Ahmedet²¹⁶ is, aki Nikápoly (törökösen Nigbolu) bégjeként távozott az árnyékvilágból.²¹⁷ A 17. század végéről van még tudomásom hasonló esetről: 1685. november elején Ali korábbi rakkai kormányzó jutott a nyugat-anatóliai Ajdini szandzsákhöz.²¹⁸

f. Áttért keresztény főemberek: közülük a legismertebb hazai példa Markházy/Márkházi Pálé, aki sikertelen erdélyi fejedelmi akciói után Isztambulban börtönbe került, majd 1583 táján felvette az iszlámot. Több verzió is felmerült, hogy miként viszonzózzák konverzióját. Felvetődött önálló közigazgatási egységként Babócsa, majd egy rossz anatóliai szandzsák, de végül Simontornyán kötött ki.²¹⁹ A birodalom másik végéről, Grúziából származik az az értesülés, hogy egy vallást váltó földbirtokos megtarthatta korábbi területeit, immár szandzsák formájában.²²⁰

E talán váratlanul sokféle szandzsákbéggé válási lehetőség – és még bizonyosan nem merítettük ki az összes variációt – arra vall, hogy a kijelölés elsődleges kritériumának az uralkodó iránti feltétlen hűségnek és lojalitásnak kellett lennie. Ennyire eltérő neveltetésű, társadalmi háttérű és szaktudású, különböző életmódot folytató embert más nemigen hozhatott közös nevezőre. A birodalom egyik titka, hogy miként tudta szavatolni a többnyire gyökértelen, első generációs muszlimok töretlen odaadását. A velük kapcsolatban alkalmazott megnyerési módszerek közül az egyik a magas szintű bérezés volt, bár maga a hatalom bővölete is elég lehetett sok egyszerű származású *kul* számára a birodalom érdekeihez való már-már tökéletes azonosuláshoz.²²¹

²¹⁶ Az egyetlen szóba jöhető személy, Kemankes Ahmed pasa 1532–1534 között látta el a flottaparancsnoki tiszteket: İsmail Hami Danişmend, *İzahlı Osmanlı tarihi kronolojisi*. II. M. 1513–1573, H. 919–981. İstanbul, 1948, 437.

²¹⁷ Kâmil Kepeci tasnifi 75, 122^r.

²¹⁸ Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Bağdat 174, f. 37^v.

²¹⁹ Wien, Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Turcica I. Karton 54. Konv. 1. 1585. I; Konv. 2. 1585. II–III; Kâmil Kepeci tasnifi 262, p. 21. Később Zvornikba tették át (Karácson, *Török–magyar oklevéltár*; 135, No. 172), majd Jenőbe (Turcica I. Karton 65. Konv. 3. 1588. III.) (A bécsi hivatkozások Fazekas István regesztái alapján: *Segédletek a Osztrák Állami Levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv) magyar vonatkozású irataihoz*. Szerk. Fazekas István–Kenyeres István–Sarusi Kiss Béla. CD adathordozó.) További életrajzi adataira itt most nem térek ki.

²²⁰ Kâmil Kepeci tasnifi 1866, p. 67, 71. A helynév Lidzsának látszik, nem sikerült azonosítanom. Esetleg Liváne (ma egy völgy a török–grúz határon) nevét írták el.

²²¹ Fodor Pál, *Török és oszmán: az oszmán rabszolga-elit azonosságtudatáról. Történelmi Szemle* 37 (1995) 373–374.

Career possibilities in the Ottoman Empire: who could be appointed to the post of a *sancakbegi*?

Géza DÁVID

Career paths in the Ottoman Empire are rather difficult to follow. First appointments to the post of a *sancakbegi* start to be more or less well documented from the beginning and even better from the middle of the sixteenth century. Normative sources (“laws”) specify 14 or 15 officials who could become district governors when leaving the Seraglio. Archival material corroborates the testimony of these enumerations without exception.

However, there were a great number of other fortunate people who could reach the highly esteemed position of a *sancakbegi*. These can be categorized as men of the Court, members of the Sultan’s family, and servants outside the Palace. Several subgroups and fields of activity can be delineated within each class by using different types of *defters* and rarely by relying on trustworthy narrative evidence.

Kovács Máté Gergő

Adalékok Ercsi palánkvár helyének azonosításához¹

A Budai szandzsák és *náhiye* elsőként alapított tímár-birtokai között található Ercsi² köré az oszmánok palánkvárat emeltek, amely a Belgrádot Budával összekötő hadi- és kereskedelmi út védelme érdekében épített erődítmények egyik jelentős objektuma volt.³ Ercsi palánkvárról kevés adatunk maradt fenn,⁴ a vár a hódoltság idejében is több esetben megsérült.⁵ A település oszmán történetéről tárgyi emlék pedig a település egyik, messziről is jól látszódó pontján emelt

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.73>

¹ Ezúton szeretném köszönetem kifejezni Dr. Dávid Géának a tanulmány írása során nyújtott útmutatást és szakmai segítséget. Egyúttal köszönettel tartozom Dr. Rabb Péternek építészeti történeti és Dr. Csákó Juditnak történeti földrajzi témában nyújtott segítségükért.

² Dávid Géza, A Budai szandzsák első tímár-birtokosai. *Keletkutatás* 1995. ősz, 111–114.

³ Fodor Pál, Néhány adat a török végvári rendszer állapotáról a 17. század középső harmadából. In: *Magyar és török végvárak (1663–1684)*. Szerk. Bodó Sándor–Szabó Jolán, Eger, 1985, 165.

⁴ A települést említi az 1541–1542. évi *riznámcse*, amelyben először írták le a budai *náhiye* nevét és tüntették fel az oszmánok által a Dráva vonalától északra először birtokba adott hat települést. A listán Venyim, Pentele, Bölske, Adony és Rácalmás közt Ercsi is szerepelt. Ld. Dávid 1995, i. m., 111. A palánkvár megjelenik az 1627–1628. évi zsoldjegyzékben, amely 87 katonát említ. Ld. Lászlófalvi Velics Antal–Kammerrer Ernő, *Magyarországi török kincstári defterek*. I. Budapest, 1886, 425. A települést megemlítő utazók közül Claes Bronson Rålamb, V. Károly Gusztáv svéd királyi megbízott 1658-ban említi a települést. (Ld. Tardy Lajos, *Egy svéd diplomata magyarországi élményeiről. (1657–1658)*. In: Régi hírünk a világban. Budapest, 1979. 145–151.) Eduard Brown angol orvos 1669-ben járt a településen. (Ld. Gömörly György, *Angol és skót utazók a régi Magyarországon*. Budapest, 1994. 74.) A legismertebb közülük a palánkvárról vázrajzot (11. ábra) készítő, 1663-ban itt járt Heinrich Ottendorff. (Ld. *Budáról Belgrádba 1663-ban. Ottendorff Henrik képes útleírása*. Ford. Hermann Egyed. (Tolna vármegye múltjából, 7.) Tolna, 1943, 39. Fejér megyei oszmán palánkvárak kutatásával legrészletesebben Hatházi Gábor foglalkozott, kutatásait a következő írásában foglalta össze: Hatházi Gábor, A török palánkok kutatásának újabb eredményei Fejér megyében. In: *A hódoltság régészeti kutatása*. (Opuscula hungarica, III.) Szerk. Gerelyes Ibolya–Kovács Gyöngyi. Budapest, 107–128. Korábbi, a várral részletesebben foglalkozó kötet, amely a tizenöt éves háború idejére datálja a vár építését: Fitz Jenő, *Török erődítmények Fejér megyében*. II. rész. *Párkányok*. Székesfehérvár, 1956, 9.

⁵ Heinrich Ottendorff leírása szerint: „Ez is silány és Hamzabéghez hasonlóan egészen újjá van építve, mert három évvel ezelőtt szintén porráégett”. Ld. *Budáról Belgrádba*, 39. Egy datálatlan, ismeretlen szerzőhöz köthető, a 17. század közepén keletkezett irat szintén felújításról számol be: „Mivel Ercsi palánkja a Budáról Belgrádba menő közúton és veszedelmes helyen fekszik, elpusztult; ismét teljesen felújítatott és kitapasztatott és sorompója is megcsináltatott; mivel állomáshely, egy új nagy karavánszeráj építtetett.” Ld. Fodor 1985, i. m., 169.

plébániatemplom⁶ melletti kertben lévő apró oszmán sírkőfejezeten kívül egyáltalán nem őrződött meg.⁷ Az alábbi írás esettanulmányként néhány lehetőséget vázol fel arra nézvést, hogy miként lehet nagy valószínűséggel rekonstruálni egy 16. századi, mára eltűnt építmény helyét. Esetünkben egy dülönév⁸ szolgálhat adalékkul Ercsi palánkvár helyének azonosításához. Példánk bemutatása előtt azonban vizsgáljuk meg a palánkvárak építésének, illetve az oszmán-eredetű helységnevek, földrajzi elnevezések kérdéskörét!

Magyarország hódoltságkori településhálózatának építészettörténeti vonatkozásai

A hódoltság településképeivel, erősített városépítészetével, építészetével, illetve földrajzi ismereteivel kapcsolatban számos részletes leírás és tanulmány készült. A téma legjelesebb magyar kutatói közt említhetjük Fekete Lajost, Káldy-Nagy Gyulát, Molnár Józsefet, Gerő Győzőt, Hegyi Klárát, Fodor Pált, Dávid Gézát, Gerelyes Ibolyát, Kovács Gyöngyit, illetve Sudár Balázst, míg török részről a téma máig leginkább hivatkozott, legendás alakját, Ekrem Hakkı Ayverdit, valamint Doğan Kubant, Erdal Çobant, illetve Burcu Özgüvent.

A Magyar Királyság középső területeinek hódítása hosszú, több évtizedes folyamat során ment végbe – és fokozatosan vált egyre szorosabbá a hódolt tartomány kapcsolata a birodalom központi területeivel. Az előrenyomulás során főként a meglévő hatalmi centrumokba történtek betelepülések, az ide érkezők pedig ezek agglomerációinak javadalmaiból éltek. Ettől eltérő, tervszerű és szé-

⁶ 1781-ben felszentelt római katolikus plébániatemploma egykor fontos búcsújáráhely volt, melyhez az ercsi Madonna-kegykép is kötődik. Ld. Szilárdfy Zoltán, Az ercsi kegykép és látkép egy régi kisnyomtatványon. In: Uő, *Ikonográfia – kultusztörténet*. Budapest, 2003, 128–133.

⁷ Az ercsi hagyomány számos épületet oszmán eredetűnek tart. „Török-kori granátumnak” vélik a Duna feletti löszplatón magasodó barokk magtárat (Villanytelep utca–Panoráma utca sarkán), illetve a második világháború előtt a kastély mellett álló római sírszobrokat. Szintén oszmán-eredetűnek tartották a Bregyó-vízfolyás oldalában, a Szapáry-birtok angolkertjében egykoron található „török-kutat”, amely egy turbánnal fedett kútházból állt. (Ld. *Ercsi évszázadai*. Szerk. Miklós Gergely. Ercsi, 2010, 135.) Azonban maga a kútház 19. századi orientalizáló kerti építmény volt, csupán a ráhelyezett sírkőtöredék volt oszmán eredetű. A kútház napjainkra elpusztult, a sírkőtöredék a plébániatemplom kertjében lévő emlékmű csúcsára került.

⁸ Hódoltság-kori dülönveket gyűjtött és publikált Weidlein János, A dülönévkutatás történeti vonatkozásai. *Századok* 69 (1935/1–3) 665–692. Hódoltsági eredetű adatot nem rögzít ugyan, de részletes tipológiát és módszertani leírást közöl Szabó T. Attila, A helynévgyűjtés jelentősége és módszere. *Magyar Nyelv* 30 (1934/1–2) 160–180. Ugyancsak eltűnt épített objektumok azonosítását, ezáltal építészettörténeti következtetéseket von le Guzsik Tamás pálosrendi építészeti emlékeket tárgyaló összefoglalójában és katalógusában, illetve K. Németh András, aki doktori értekezésében a középkori Tolna megye templomait veszi lajstromba. Ld. Guzsik Tamás–Fehérváry Rudolf, *A Pálosrend építészeti emlékei a középkori Magyarországon*. I. Budapest, 1980; K. Németh András, *A középkori Tolna megye templomai*. Budapest, 2006.

leszkörű betelepülésre, illetve betelepítésre nem került sor.⁹ A lakóhelyhez való hosszú távú kötődés pedig korlátozott volt. Mindez tökéletesen megmutatkozik a hódolt Magyarország területén az oszmánok által véghezvitt építómunkán is. Ami a városi léptékű építészetet illeti, kétféle erődítési típus köthető az oszmánokhoz, amely mind anyagában, mind pedig az építését kiváltó elképzelésben különbözik, azonban az előbbi gondolatmenettel párhuzamban áll.

A bevett és a harcok során megsérült várakat rendszerint újjáépítették, kipótolták, helyreállították; ezek szilárd, kő- vagy földanyagú, azaz égetett téglából épült várak voltak, összefoglaló nevük *kale*.¹⁰ Ezen objektumok mindegyike fontos hatalmi és közigazgatási centrum volt. Az oszmán hozzáépítés jellegzetessége kváderkő köpenyfalazat téglá kitöltéssel, másrészt pedig a falszövetben fagerendák elhelyezése, ami a földrengésveszélyes anatóliai területeken kifejlődött oszmán építészeti következménye, ugyanis a földrengés keltette vízszintes mozgások miatt mind a rugalmasság, mind pedig a vízszintes irányú húzószilárdság növelése érdekében fontos volt a fagerenda falszövetben történő használat.¹¹ Magyarország területén ezen elem fontosságát elvesztette, csupán az oszmán építészeti szokás miatt alkalmazták.

Néhány esetben, mint például Szigetvár várának két északi bástyája, a középkori alapfalakon a teljes visszaépítés megtörtént. Gerő Győző és Kovács Valéria kutatásai alapján az eredeti szerkezet önmagában is különleges: a bástyák építőanyaga főként égetett téglá volt – ez a mocsaras, síkvidékű környék esetében érthető –, azonban a közel-keleti és bizánci építészeten alapuló oszmán építési kultúrához is nagyban illett.¹² A bástyákat összekötő falak pedig a 16–17.

⁹ Hegyi Klára, *Egy világbirodalom végvidékén*. Budapest, 1976, 74.

¹⁰ Többek között Buda, Esztergom, Szeged, Eger esetében. Ld. Gyöngyi Kovács, Ottoman Military Architecture in Hungary. In: *Thirteenth International Congress of Turkish Art*. Ed. by Géza Dávid–Ibolya Gerelyes. Budapest, 2009, 375–392.

¹¹ Hüsrev Tayla, *Geleneksel Türk Mimarisinde Yapı Sistem ve Elemanları*. I. İstanbul, 2007, 187.

¹² A Közel-Kelet és Kis-Ázsia építészetében a sajátos természeti viszonyoknak köszönhetően a legfontosabb építőanyag az agyag, azaz az ebből előbb napon szárítva, majd kiégetve készült téglá. Ez a két technika később párhuzamosan is fennállt. A közel-keleti korai és átmeneti kultúrák: sumérok, asszírok, akkádok és babilóniaiak nagy mennyiségben használták. Az első, sumérok által bevezetett tégláforma a szíjtéglá volt, alakja 20x9x9 cm, az akkádok időszakától kezdve pedig a négyzet alakú tégláforma volt a jellemző. Hatása között említhetjük, hogy ez az első, előre gyártott építőanyag, amely az épületek moduljává is szolgált. A téglát a római építészeti is előszeretettel használta, főként égetve. A római falazótéglá 4–5 cm vastagságú volt, négyzetes formájú és két láb (59,2 cm – *bipedalis*), másfél láb (44,4 cm, vagyis *sequepedalis*), illetve 2/3 láb (19,7 cm, vagyis *bessalis*) méretű. De egyéb idomelemeket, tubusokat, valamint tetőhéjalást is készítettek agyagból, ez később az oszmán építészeten is megfigyelhető, például a fürdők falában futó agyagtubusok esetében, mellyel a fürdők falait fűtötték. A római téglák fontos adatforrások, a rájuk égetett eredetjelölés miatt. Az ókori közel-keleti, elő-ázsiai, valamint a római téglá építőműveltség mellett fontos kiemelni a belső-ázsiai tégláépítészeti, amelynek szép példái a buharai Iszmáil Számáni türbe vagy éppen a Hezáre dzsámi. A változatos ornamens

század során faszerkezetű, földbástyák voltak.¹³ Ma azonban a teljes falszerkezet téglalapítású – jelenlegi formáját a 18. század során nyerte el.

Az újonnan alapított¹⁴ vagy a hódoltságot megelőzően védművekkel nem rendelkező, esetleg korábban is hasonló falakkal védett egyéb települések esetében pedig könnyűszerkezetes, földbe ástott fa cölöpökből és helyenként sövényfal kitöltésből, köztük pedig földfeltöltésből álló úgynevezett palánkvárat építettek, török neve *parkan* vagy *palanka*. Ezek formai alakításukat tekintve poligonális (legtöbbször négyszög) alaprajzú, körbástyás védművek voltak, általában egy méter vastagságú földfalakkal, amelyeket két oldalról cölöpsor támasztott – mindez Ottendorff Henrik rajzaiból, valamint régészeti ásatások eredményeiből is igazolható.¹⁵ Ezen építésforma több szempontból is ideális volt az oszmán védműépítés szempontjából, ugyanis gyorsan létrehozható és a különféle támadásoknak rugalmasan ellenálló falszerkezetet eredményezett.

A városokban talált épületállományt felhasználva többnyire a meglévő lakóházakba költözött a többségében balkáni eredetű, tehát sok esetben hasonló életkörülményekből érkező oszmán/muszlim lakosság, és csak a szükséges középületeket emelték újonnan: állami vagy magánalapítású, önmagukban álló vagy *külliye*be szervezett imahelyeket: dzsámikat és mecseteket, azok fenntartását anyagi szempontból is biztosító fürdőket, *imáreteket*, *bedesztene*ket, *hánokat*, *mekte*beket és *medreszé*ket, valamint *tekké*ket és *türbé*ket. Azonban ezen középületek is ritkán voltak újonnan épült szerkezetek – többnyire az itt talált, és a harcok során megrongálódott, vagy jó állapotban lévő, de a hatalmi reprezentáció miatt átalakított épületállományból származtak – melyek a vissza-

alkotó téglafelület használata a karahanidák és a rúmi szeldzsukok *türbe*-, *kümbet*- (mindkettő sírépület) és karavánszeráj-építészetében is virágzik (Fahreddín er-Rázi kümbet, a Tekis Szultán kümbet, Karagan kümbet, Ebu Szaíd türbe, majd a rúmi szeldzsukoknál: a konyai Ipliksi dzsámi, az aksehiri Ulu dzsámi, a konyai Ulas Baba türbe). Mindezek után nem meglepő, hogy a korai oszmán építészetben a téglaváltozatos és kifinomult használata jellemző, sokszor kváderkövekkel vegyítve (a burszai Hüdavendigár dzsámi, az izniki Nilüfer Hatun imáret, az edirnei Bajezid dzsámi, a burszai Murádije dzsámi). Ld. Hajnóczy Gyula, *Az építészet története – Ókor. Keleti és átmeneti kultúrák. Ókor II. Klasszikus kultúrák*. Budapest, 1991; Rabb Péter, „We are All Servants Here!” Mimar Sinan – Architect of the Ottoman Empire. *Periodica Polytechnica Architecture* 44 (2013) 1; Tayla, *i. m.*

¹³ Kovács, *i. m.*, 379.

¹⁴ A Hegyi Klára munkái nyomán Sudár Balázs által készített felsorolás alapján az újonnan épített, ismereteink szerint imahellyel nem rendelkező palánkok és őrséglétszámuk a következők: Berkigát (300?), Bogárd (44), Bügürdelen (120), Daudábád (22), Drenkova (20), Hodos (75), Iktár (100), Ipolydamásd (130), Kevevára (20–100), Kónyi (30), Lupkova (40–70), Mosorin (20), Peste (6), Pincehely (30), Rudna (30), Sárád (45), Sásd (50–55), Sellye (20?), Szabadka (Fülek mellett, 30–120), Szentlőrinc (120), Szentmárton (110), Szőcsény (150), Tapolca (?), Tótvárad (60–70), Tömörkény (120), Új-Haram (40), Vörösmart (80?), Zsombolya (25?). Forrás: Sudár Balázs, *Dzsámik és mecsetek a hódolt Magyarországon*. Budapest, 2014, 67.

¹⁵ Ld. Jeni Palanka (Szekszárd) esetét: Kovács, *i. m.*, 392.

foglalás után többnyire elvesztették az oszmánok által kialakított funkciójukat és sokszor alakjukat is.

Összegzőképpen: az oszmán hódoltság időszakában relatív kevés új, a hódítókhoz köthető épület épült. Sokkal inkább a főbb hadiutak és a kisebb mellékutak által összekötött meglévő települési centrumok hálózatában történt időszakos súlyponti mozgás – a vonzáskörzetükben lévő kisebb települések, falvak és tanyák esetében pedig pusztulás. Mindezt a katonai beavatkozások és összecsapások intenzitása, helye és iránya, valamint a birodalmi közigazgatási beosztás befolyásolta vagy a kereskedelem, amely a hódoltság területén túlmutató kapcsolatok mentén erősödött vagy éppen gyengült.

Így a hódoltság korában a magyar vilájetbe érkező lakosság többnyire a meglévő területi elnevezéseket vette át – vagy formálta saját logikája és kiejtése szerint a maga kedvére. Új területi elnevezés ritkán fordult elő, és abban az esetben is főként a település egy részére, kerületére, *mahalléjára* vagy a települést határoló dűlőkre képződött, melyek ritkán írott forrásokban, történeti térképeken, illetve sok esetben a lakosság emlékezetében tovább él. Ezen területi elnevezések képzése változatos – érdemes végigtekinteni rajtuk.

A legnyilvánvalóbb földrajzi elnevezés-eredet a konkrét eseményhez köthető úgynevezett eseménynevek. Az esemény lehet birtokbavételhez,¹⁶ harchoz, veszteséghez, megrázkódtatáshoz köthető, s ezáltal a kollektív kulturális emlékezetbe¹⁷ beivódott történés.¹⁸ A lakosság emlékezete által megőrzött földrajzi név megbízhatóságával kapcsolatban is elővigyázatosnak kell lennünk, ugyanis sokszor nem hiteles adaton alapszik.¹⁹ Az oszmán hódítást jellemző harcok és dúlások sokszor a kollektív emlékezetben összemosódnak más, korábbi hasonló eseményekkel. Ezért fordulhat elő, hogy a „török” fogalom alatt a korábbi zűrzavaros történelmi korok, így például a tatárjárás vagy rácdúlás eseményeihez köthető eseménynevek is szerepelhetnek. Mindez nem csupán harcokhoz és dúláshoz, hanem a birtokbavételhez köthető eseménynevek esetében is előfordulhat. Például a budai várhegy polgárvárosa alatt húzódó barlangrendszer az oszmán hódítást követően a lakosság sokáig „törökpincéknek” nevezte, habár sem a lakóházak alatt található kétszintes pincerendszer kiépítése, sem az alattuk húzódó természetes barlangjáratok első – többnyire tárolásra történő – felhasználása sem az itteni középkori lakóházállományba beköltöző oszmán hódítókhoz köthető. Azonban a kulturális emlékezet a rejtélyes barlangrendszerben lopakodó oszmánok köré szőtt legendák hatására évszázadokig így nevezte a

¹⁶ Például: Török-föld (Rugásd, Baranya megye).

¹⁷ Jan Assman, *A kulturális emlékezet: írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Budapest, 1999.

¹⁸ Például Akasztófadomb (Nagyharsány).

¹⁹ Reuter Camillo, A török hódoltság emléke a baranyai helynevekben. In: *Szigetvári emlékönyv. Szigetvár 1566. évi ostromának évfordulójára*. Szerk. Rúzsás Lajos. Budapest, 1966, 109.

jellegzetes képződményt.²⁰ Azonban sok esetben történeti forrásra visszavezethető, ezáltal igazolható elnevezésről van szó. Ibrahim Pecsevi leírása alapján Szülejmán szultán 1526. augusztus 29-én a mohácsi csata helyszínén emelkedő „Uralkodói Halomra” ért, és tanácskozást tartott. Feltehetőleg ez ugyanaz a pont, amelyet ma Török-dombként ismernek.²¹

Meg kell említenünk a hódításhoz köthető katonai akciók következtében kialakult azon helységneveket, amelyek a katonák viselkedésmódjából és bátortásából képződött. Erre a kategóriára jellemző példa a Korkmaz (félelem nélküli), vagy a Dzsánfedá (önfeláldozó) és a Dzsánkurtaran (lélekmentő, menedékhely) elnevezés.

Az oszmán eredetű helynevek másik jellegzetes csoportját alkotják a számnevekből képzett elnevezések. Képzésük legtöbbször magyar nyelvről való fordítás eredménye,²² és összetett szavak, amelyek általában számnév, illetve más szó kapcsolódásából származnak. Kérdésként merülhet fel tehát, hogy milyen körülmények hatására alakultak ki ezen elnevezések, és ezáltal mi a jelentésük? Fekete Lajos kutatása érdekes összefüggésre mutat rá. Véleménye szerint általában a 10 alatti számok esetében konkrét mennyiséget jelöl a helynév,²³ míg nagyobb mennyiség, illetve többes szám esetében sokszor elvont vagy nem konkrét mennyiségre vonatkozó jelentéssel bír. Például a 40, vagy főként arab területen az 1001, sok esetben a ’sok’ szinonimájaként értelmezendő, amint az Evlia Cselebi esetében is megállapítható.²⁴ Ennél is érdekesebbek azon részalmazba tartozó, többes számban álló kifejezések, amelyek sokszor mesebeli lények és alakok jelentésével bírnak.²⁵ Mindezen elnevezések esetében összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy a tíz alatti számnevekkel képzett földrajzi neveknél valóban számnévről van szó – sokszor konkrét adattal igazolható eredettel. Míg a többes számban álló elnevezések vagy a tíznél nagyobb mennyiséget jelölő számneveknél nem az érték a fontos – így esetükben köznevekről van szó, és mögöttes jelentést hordoznak. A hódolt Magyarország területén csupán az előbbire²⁶ található példa, az utóbbira nem.

²⁰ Kadic Ottokár, A budavári barlangpincék, a várhegyi barlang és a barlangtani gyűjtemény ismertetése. *Barlangvilág* 12 (1942/3–4) 49–75.

²¹ Evlia Cselebinél a terület „Hünkár tepeszi”-ként ismert. Ld. Hancz Erika, „A ragyogó egek csillagai egy helyre gyűltek” – Egy pécsi származású oszmán történetíró, Ibrahim Pecsevi és leírásai a mohácsi csatáról. Budapest, 2016, 30.

²² Nem hódoltsági példák: Ücs Kule, Bes Ova, Bes Kilisze. Ld. Fekete Lajos, Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek. *Magyar Nyelv* XXVI (1930) 33–43.

²³ Nem hódoltsági példa: Jalniz Csam Gecsidi = Egyedüálló Fenyő Hágója. Ld. uo.

²⁴ Nem hódoltsági példák: Elli Kilisze = Ötven helyett Sok Templom. Bin Domuz Dagi = Ezer helyett a Sok Disznó Hegye. Ld. uo.

²⁵ Nem hódoltsági példák: Ücsler mahalleszi, Besler kavmi. Ld. uo.

²⁶ Bes Ova: Öt Mező, Ücs Bin: Háromezer (helység Bihar megyében). Ld. uo.

A következő csoportot alkotják a testrésznevekkel képzett helynevek. Sok esetben a testrészek valóban az emberi szervezetre utalnak,²⁷ sok esetben pedig természeti képződményt jelölnek.²⁸

Mindezek után térjünk rá Ercsi egyik dűlőnévének elemzésére!

Esettanulmány a dűlőnév-kutatás gyakorlati hasznosításáról: Ercsi palánk-vár hódoltság-korabeli leírása és adalék helyének azonosításához

Ercsi nevét a korai időktől fogva számos változatban jegyezték le, a változatokat a következőképp lehet időben rekonstruálni: 1263–1264: Erche,²⁹ Ercse, Erche, Ercsej, 1303: Erchey, 1318, 1331: Erchy, 1411, 1452, 1457: Erch, Ertsi,³⁰ Ercschj,³¹ Ercsiny.³² Az 1528 körülre datált Tabula Hungariae térképen Ewerziget (Cwerziget)³³ néven szerepel (1. ábra), ami egyszerű félreértés következménye. 1808, 1897: Ercsény,³⁴ Ertschin,³⁵ (2. és 3. ábra) Ercsin, napjainkban pedig Ercsi. Az egykori római hadiút (4. ábra) mentén fekvő helység nevének eredete bizonytalan. Egyes feltételezések szerint az „Er” kezdetű ómagyar személynév, más magyarázat szerint a magyar ér, vagyis kis folyóvíz kicsinyítő képzővel ellátott változata.³⁶

²⁷ Például: Dzsigerdelen esetében, amely Esztergom (Párkány) területén lévő földrajzi elnevezés, és szó szerint „Tüdő-átlukasztót jelöl”. Fekete Lajos, Testrésznevekkel alakult helynevek az oszmánli-törökben. *Magyar Nyelv* XXXII (1936) 289.

²⁸ Például: Bulgar-bogázi (Szó szerint bolgár-torok, azonban ez esetben „szoros” jelentéssel bír, és Tótfalutól délre, a Dunán található területet jelöli): uo.

²⁹ Györffy György, *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. II. Budapest, 1987, 360–361.

³⁰ Birtokösszeírás, MOL (C 59) 1787.; Pfartrtopographie, MOL (C 104) 1–57.

³¹ Johann Mathias Korabinsky, *Geographisch-historisches und Produkten Lexikon von Ungarn*. Preßburg, 1786, 160; Idézi: Szaszkóné Sin Aranka, *Magyarország történeti helységnévtára. Fejér megye (1772–1808)*. Budapest, 1987, 58.

³² Vályi András, *Magyar országnak leírása*. I. Buda, 1796, 593; Idézi: Szaszkóné Sin, *i. m.*, 58.

³³ A sziget szó használatának egyik lehetséges magyarázata: az egykor a települést jellemző ercsi ciszterci monostor a Dunán lévő apró szigeten állt. Napjainkban a terület nem önálló sziget, hanem a szomszédos Csepel-szigetről kinyúló földnyelv.

³⁴ Csánki Dezso, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. III. Budapest, 1897, 326; Idézi: Szaszkóné Sin, *i. m.*, 58.

³⁵ Mappa Danubii cursum situmque, qua tam ex eodem, quam aliis inclityi Comitatus Pestiensis partibus procurentium ac inde per districtum Solthiensem formatarum lacunarum et paludum repraesentans (A Duna Ercsi /Fejér m./ és Baja /Bács m./ közötti szakaszának, a Kalocsai-Sárköznek vízrajzi térképe), 1742. MOL S 12 Div XI, No. 0028:1–2; Johannes Lipszky, *Repertorium locorum objectorumque Hungariae*. Buda, 1808.

³⁶ Hetényi István, *Ercsi története*. Ercsi, 1986, 18.

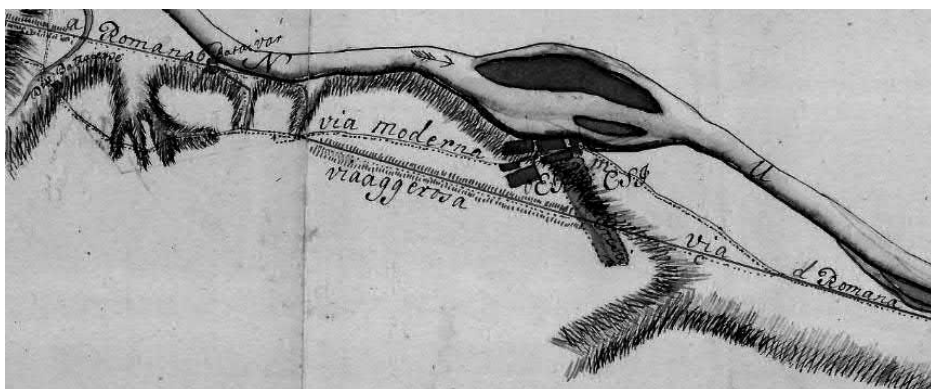
1. ábra Ercsi ábrázolása a Tabula Hungariae térképen, „Ewerziget (Cwerziget)” néven, 1528 k.
 Forrás: Plihál Katalin–Guszlev Antal, <http://lazarus.elte.hu/~guszlev/lazar/>

2. ábra Ercsin. Joannes Lipszky, *Mappa Generalis Regni Hungariae...*, Pest, 1806

3. ábra *Mappa Danubii cursum situmque, qua tam ex eodem, quam aliis incltyi Comitatus Pestiensis partibus procurrentium ac inde per districtum Solthiensem formatarum lacunarum et paludum repraesentans (A Duna Ercsi /Fejér m./ és Baja /Bács m./ közötti szakaszának, a Kalocsai-Sárköznek vízrajzi térképe), 1742. Forrás: MOL S 12 Div XI, No. 0028:1–2*

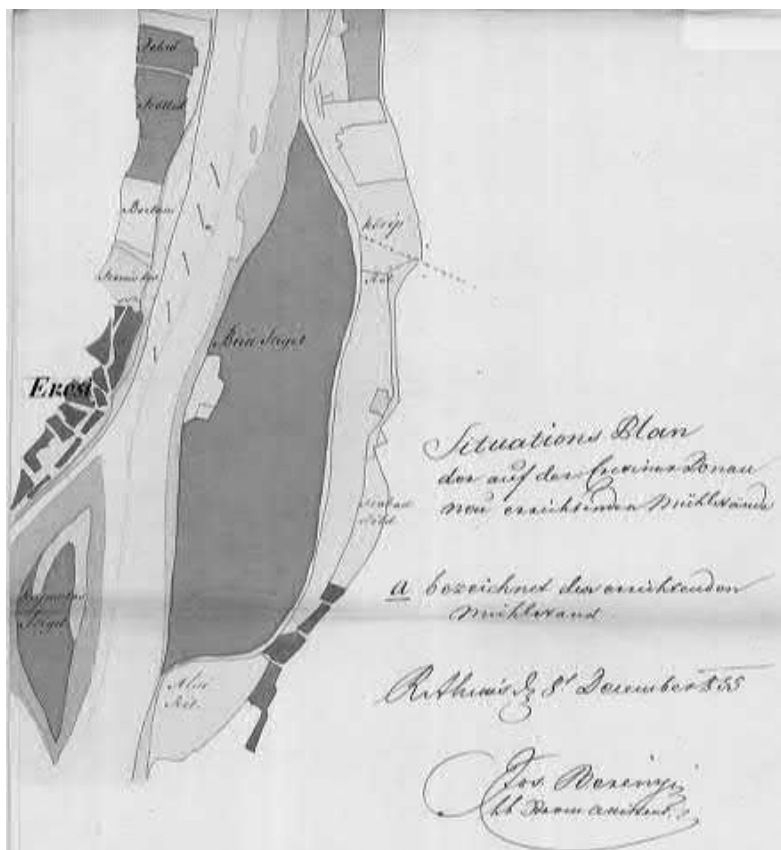

4. ábra *Planum exhibens faciem Viae Romanae, et modernae penes Danubium decurrentis nec non Planum Libellationis elaboratum (Érdtől Penteléig /Fejér m./ húzódó római út és országút térképe), 1814. Forrás: MOL S 12 Div XIII, No. 0424*

Érdemes azonban jobban megvizsgálni a település részeinek helyi elnevezéseit. A terület mindig is vegyes nemzetiségű lakosságnak adott otthont. Éltek és ma is élnek itt németek, délszlávok, vagyis rácok, illetve szlovákok (tótok), mely tény nyomát a helyi területi elnevezések esetében is láthatjuk.³⁷ A szlovák lakosság emlékére a település Duna-parti löszplatóra épült dombos részét a lakosság Tótlíknak nevezi. Ercsi központjában állt egykoron a Szapáry grófi család birtoka,³⁸ mellette hatalmas területen angolkert feküdt, melyet szőlők határoltak

³⁷ Fényes Elek, *Magyarország geographiai szótára, mellyben minden város, falu és pusztá betűrendben körülményesen leíratik*. I. Pest, 1851, 306.

³⁸ Szaszskóné Sin, *i. m.*, 66, 126.

5. ábra Berényi, Jos[ef]: *Situations Plan der auf der Ercsiner Donau neu errichtenden Mühlenstände*. 1855. Forrás: MOL D 240, 1855:6029

– ezen területek elnevezését a mai napig megőrizte a népnyelv, így a mai településközpontot Belmajornak, a déli lakóövezetét pedig Szőlőhegynek nevezik. Így nem meglepő módon mindegyik elnevezés valamely történeti eseményt, adatot, igazolható funkciót őriz.

Igen különös azonban a település északi határában lévő terület megnevezése, mely ma a Százhalombatta melletti kőolaj-finomítóval szomszédos legelő- és bozótos terület, egykor azonban a településen élők gyümölcsös-, zöldséges- és szőlőskertjei feküdtek itt. Az elnevezése: *Boszonok*. Manapság nincs művelés alatt, a lakosság is kezdi elfelejteni megnevezését, azonban az idősebb korosztály emlékeiben a mai napig él, miszerint „gyermekkorunkban gyakran jártunk ki kertészkedni a Boszonokba”.³⁹ A nevet azonban nemcsak a település lakosságának emlékezete őrizte meg. Berényi József 1855-ben készült *Situations Plan*

³⁹ Kokics Tibor, valamint dr. Antunovics Jánosné elmondása alapján.

7. ábra Ercsi (Ercsin) és az északi határában fekvő kertek. Első Katonai Felmérés (1763–1787). Jankó Annamária–Oross András, *Az első katonai felmérés. A Magyar Királyság teljes területe. 1782–1785.* Budapest, 2004, DVD ROM

8. ábra Ercsi és az északi határában lévő kertek és szántóföldek. Második Katonai Felmérés (1806–1869). Jankó Annamária–Oross András–Timár Gábor, *A második katonai felmérés. A Magyar Királyság és a Temesi Bánság nagyfelbontású, színes térképei. 1819–1869.* Budapest, 2005, DVD ROM

9. ábra Schreiber János–Ferjencsik Miklós–Megellesch Lázár, Ercsi nagyközségnek Agg- és Rác-Szent Péter, Alsó és Felső-Besnyő és Göböljárás pusztáinak felvételi előrajza. 1882.

Forrás: MOL S 79, No. 0315/003, 71. szelvény

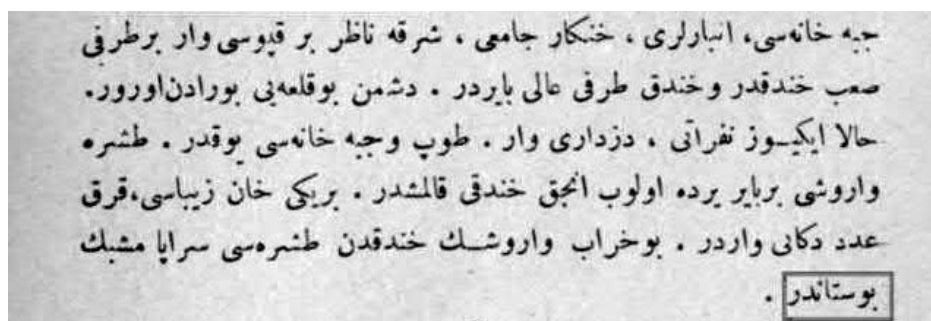
Ercsi Duna-parti területének szívében, az egykori Szapáry-kastély mellett áll egy emléktábla, mely arról emlékezik meg, hogy II. Lajos király az 1526-os évben itt várakozott egy napot, miközben az ország déli területein a Nagy Szülejmán szultán vezette oszmán sereg Magyarország ellen vonult. A fiatal király és az ország számára tragikus következményekkel járó mohácsi csata-vesztést követően az oszmán seregek elsőként 1529 augusztusában vonultak át a településen, később a Budai szandzsákhöz kerülő Ercsit a Buda és Belgrád közt húzódó hadiút egyik állomáshelyévé tették, és köré a bevezetőben leírt okokból palánkvárat emeltek.⁴¹ Ezen az erődített településen utazott át Evlia Cselebi, aki az alábbiak szerint írja le Ercsi palánkvárát: „Erdsin palánka. A 935. esztendőben (a hídzsra, vagyis az iszlám időszámítás szerint) egy Erdsin⁴² nevű mir-i liva Isten iránt való szeretetből a hadi zsákmányból építette ezt s az ő nevérol

⁴¹ Hetényi, i. m., 29.

⁴² Ezt a feltételezést el kell vetni. Ezt bizonyítja a korábbi, a település-elnevezés alakulását leíró felsorolás, mely alapján az Ercsi alak az 1260-as évekig visszavezethető.

maradt ismeretes. Ez is egyike azoknak a szép váraknak, melyeket Zerín-oglu felégetett,⁴³ az 1072. évben, mikor én szegény Erdélyben voltam. Utóbb Iszmáil budai pasa a várat felépítette s még erősebbé tette, mint előbb volt. A várban ötven⁴⁴ deszkatetejű⁴⁵ katonaház, hadi szertár, magtárak, khunkjár (uralkodói) dsámi és keletre néző egy kapuja van; egyik oldalán meredek árok s az árok felől magas domb van. Az ellenség a várat innen támadja. Jelenleg kétszáz katonája és parancsnoka van. Ágyúja és felszerelése nincs. Külső városa dombos helyen lévén, csak árka maradt meg. Van egy új, szép fogadója és negyven⁴⁶ boltja. Ennek az elpusztult városnak árkan csupa rácsoszott kerítésű kert van. Innen északi irányban négy óráig menve Hamzabeg palánkára jutottunk.”⁴⁷

Mint azt a fentiekben olvashatjuk, Evlia is említi a palánkvár északi határában lévő kerteket. Evlia a kertek megnevezésére a „bosztán” szót használja, mely (10. ábra) kertet, konyhakertet jelöl.⁴⁸ Tehát az említett területen a hódoltság korát követően kertek találhatók. Egyúttal, a hódoltság-korabeli elnevezés a mai napig fennmaradt ezen dűlő megnevezésére.

10. ábra Evlia Cselebi *Szejáhatnáméj*ának arab betűs szövege. A bekeretezett szó a perzsa eredetű *bostān*, azaz ’zöldeges- és gyümölcsöskert (konyhakert)’. Forrás: *Evlijá Cselebi Szejáhatnámészi*. VI. Der-i Szaádet, 1318/1900, 212.

⁴³ Evlia Zerín-ogluinak, vagyis Zrínyi Miklósnak tulajdonította a támadást.

⁴⁴ Korábbi példák, illetve Fekete, Számnevekkel alakult oszmánli-török helynevek, 35–36. alapján tényleges érték helyett ez esetben is csupán arról van szó, hogy számos ház volt a településen.

⁴⁵ A „deszka” tényleges anyaghasználatként való leírását szintén kételkedéssel kell fogadnunk. Ez sok esetben a gazdag birodalmi fővároshoz való viszonyítást jelöli, vagyis az ahhoz képesti szegényes hatás következménye.

⁴⁶ Az ötven deszkatetejű házhoz hasonlóan ez esetben is kérdéses a számnév pontossága.

⁴⁷ Karácson Imre, *Evlia Cselebi török világutazó magyarországi utazásai. 1660–1664*. I. Budapest, 1985², 246. (A kissé elavult fordításon nem változtattunk.)

⁴⁸ Nem kizárólag Ercsi esetében maradt fenn a *bosztán* dűlőnév. A Délvidéken, Zenta környékén lévő Ada település határában, Bácskatopolya környékén, illetve Temerinnél szintúgy találkozhatunk ezen elnevezéssel, amely ugyanúgy gyümölcsöskertet jelöl, illetve a Kórógy menti dinnyeföldeket *bosztáony*nak nevezik. Ld. Bába Barbara–Nemes Magdolna, *Magyar földrajzi köznevek tára*. (A Magyar Névtárhivatal kiadványai 32. Szerk. Hoffmann István.) Debrecen, 2014, 97.

Evlia Cselebi útleírásaival kapcsolatban alapvető kérdés, hogy leírását mennyire lehet elfogadni pontos történeti tényként. Ugyanis bizonyítható, hogy leírásai sok esetben mesés elemekben és túlzásokban bővelkednek: egyrészt a mennyiségek,⁴⁹ másrészt az anyaghasználat és annak értéke⁵⁰ tekintetében. Azonban mind az elnevezést megőrző történeti térképek, mind pedig a helyi lakosság emlékezete bizonyítja, hogy ez esetben valóban hitelt érdemlő az adat, tehát az oszmán hódoltság idejében meggyökeresedett területi elnevezés, amelyet történeti forrásértékű térképek is jelölnek, napjainkig fennmaradt. A területi elnevezés eredete a lakosság körében elfeledett, a funkció azonban, melyet az elnevezés megőrzött, változatlan.

Mindez azonban nem kizárólag azon tény miatt fontos, hogy egy 16. századi oszmán elnevezés alig megváltozott hangalakban napjainkig megőrződött a lakosság kollektív emlékezetében,⁵¹ hanem adalékul szolgálhat a régészet és az építészettörténet számára az egykori ercsi palánkvár helyének lokalizálásához. A palánkvárat ugyanis Ottendorff Henrik 1663-ban készült ábrázolásából ismerjük, s ennek alapján az erődítmény téglalap alakú, kör alakú sarokbástyával ellátott építmény. (11. ábra)

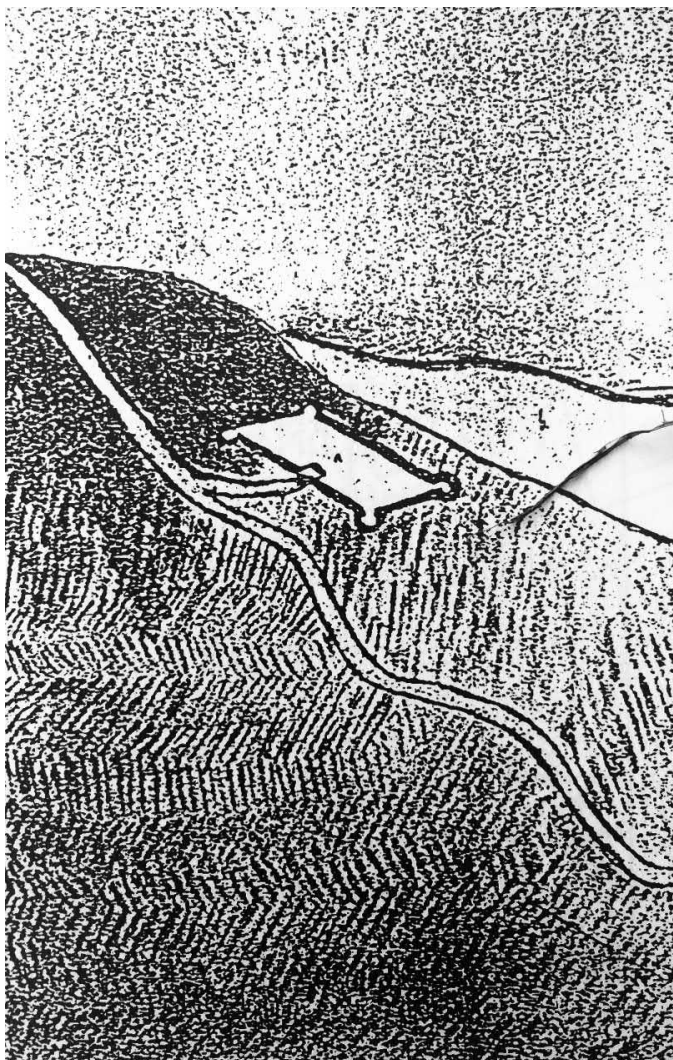
Az ábrázoláson jól látszódik a keleti oldalán elhaladó Duna vonala, északi határában Ottendorff dombot ábrázolt, míg nyugaton nyíló kapuja kanyargó úthoz tartozik, mely a Belgrádból Buda felé vezető, Evlia Cselebi által is bejárt hadiút. Ottendorff leírásában szintén találunk utalást a palánkvár helyének domborzati viszonyaira, a következőképpen: „Ercsi palánk Hamzabégtől (Érd) három órányira, közel a Dunához, sík földön fekszik, de az a pont, amelyen a palánk áll kissé dombos.”⁵²

⁴⁹ Az Evlia Cselebi leírásait jellemző szín pompás meseszövése és hatásvadászat arab irodalmi hagyományokból eredeztethető. Itt utalhatunk még az 1060-as szám gyakori használatára, ami inkább a „sok” szinonimájaként értelmezendő, mintsem tényleges értéként (Vö. Káldy-Nagy Gyula, A török hódoltság elbeszélő és okleveles kútfőiről. *Századok* 106 (1972) 648–649). Evlia sokszor a települések jelentőségét is hibásan – eltúlozva vagy éppen alábecsülve – ítélte meg. Előfordul, hogy várként jelöli a falazott erődítéssel nem rendelkező települést. (Például Botarvar = Batár, Ugocsa megyében, ma Ukrajna esetében. Vö. Dávid Géza, Evliya Çelebi Seyahatnâme’sinin altıncı kitabı hakkında bazı tespitler. In: *Prof. Dr. Mübahat Kütükoğlu’na Armağan*. Editör Zeynep Tarım Ertuğ. İstanbul, 2006, 109.) Máskor rossz etimológiát ad a település nevére. (Például Nagybánya elnevezése eredeténél, miszerint az Menücehir fia, Nikbántól lenne származtatható. Ld. Dávid, Evliya Çelebi, 110/8. jegyzet.)

⁵⁰ A birodalom gazdag központjához, a szultáni udvarnak 1453 óta helyet adó Konstantinápolyhoz való viszonyítás okozza, hogy a házakat gyakran „deszkatetejüként” írja le, amivel szegényes képet kíván sugallni, amint azt a fentiekben is láttuk. Máskor az épületek bemutatásánál szereplő anyagjelölést a régészeti kutatások megcáfolják. Például a szigetvári várban található Szülejmán dzsáminál Evlia ólomtetőről szól, azonban a helyszínen oszmán kori kerámiatöredékek kerültek elő, ami arra enged következtetni, hogy a közeli Idrisz Baba türbéjéhez hasonlóan itt is kerámia volt a tetőhéjalás.

⁵¹ Ld. Assmann, *i. m.*, 133.

⁵² Budáról Belgrádba, 39.

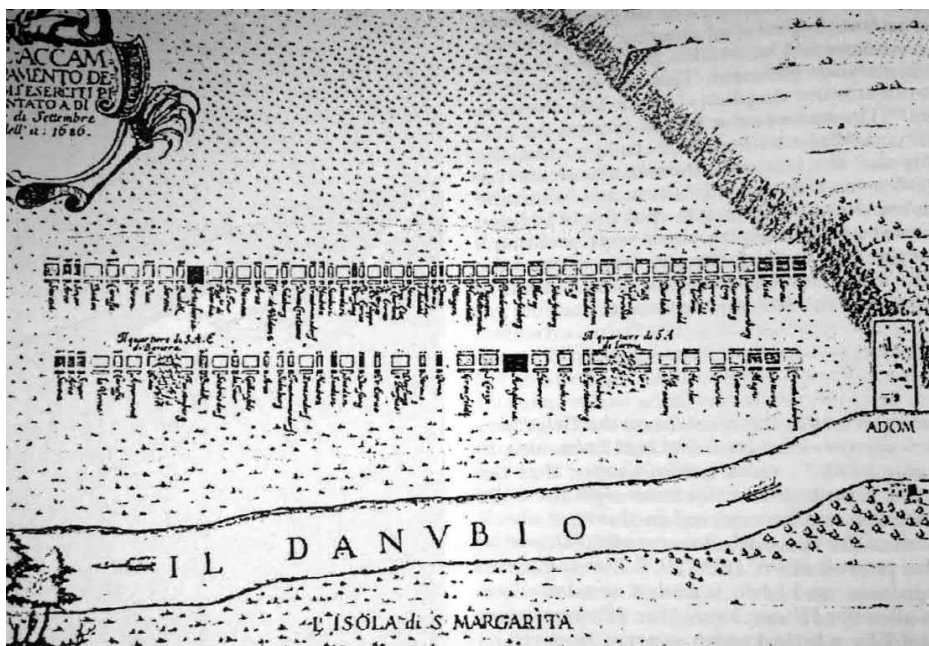

11. ábra Ottendorff Henrik 1663-ban készült rajza Ercsi palánkváráról.
Forrás: *Budáról Belgrádba*, 39.

Miután a *Bosztonok* területe a történeti térképek és a lakosság emlékezete alapján könnyen azonosítható (12. ábra), így visszafejthető az Evlia Cselebi leírásában említett külső város, majd a tőle délre fekvő palánkvár területe, mely egybeesik az Ottendorff által leírtakkal. Légi fotók alapján a környező terület növényzetében bizonyára látható a hadiút egykori nyomvonala, így részletesebb felbontású légi fotókon, a légi régészet adta lehetőségeket felhasználva pontosan meghatározható, majd feltárható lehet az ercsi palánkvár falának alapozása.

12. ábra Ercsi településének északi határa, a fotó közepén a „Bosztzonok” területével. Fotó: Civertan Stúdió, 2016

13. ábra Lotaringiai Károly ábrázolása a Budára vezető hadiútról. Rajta a tévesen 'Adom' felirattal jelölt Ercsi palánkja. Forrás: Hatházi, i. m., 124

Az oszmán palánkvárak falazatát ugyanis általában a talajba erősített fa cölöpök adják, így a talajban, illetve az esetleges alapozásban lévő cölöpnyomok megtalálhatók, amint az Szekszárd (az oszmán hódoltság idejében *Jeni Palanka*, vagyis Új Palánk), vagy Barcs palánkvára⁵³ esetében megtörtént. Mindehhez segítséget adhat egy újabb történeti forrásértékű ábrázolás: Lotaringiai Károly 1686-os hadjáratát megörökítő naplójának egyik térképe (13. ábra). Ezen a térképen ugyanis egy *Adom* feliratú település látszódik, azonban a felirat téves, ugyanis a rajz Ercsit ábrázolja.⁵⁴ A rajzon jól kivehető a mai Váli-völgy vonala a Vértésben eredő és a Dunába folyó patakkal, amely ma is ott csordogál az ercsi kompikötő mellett. A téglalap alakú vonallal keretezett település objektumai aprók, de felismerhetők.

Összegzés

Az oszmán hódoltság viszonylag hosszú időszakában relatív kevés új, a hódító oszmánokhoz köthető épület jött létre. A betelepülő – főleg balkáni eredetű – lakosság sokkal inkább a meglévő épület- és településállományt használta, melyet viszonylag kis mértékben, a szükséges funkcionális igényeknek, illetve védelmi szempontoknak megfelelően egészítettek ki. Ezek többnyire valási célból készült épületek: imahelyek (dzsámik és mecsetek), az imahelyek szellemi és gazdasági alapját megteremtő intézmények: oktatási (*mektebek* és *medreszék*), szociális (fürdők, azaz *hamamok*, *ilidzsák* vagy *kaplidzsák*, szegénykonyhák: *imáretetek*) és kereskedelmi (*hánok* és *bedesztenek*) funkciókkal, valamint a kiegészített és újonnan épített védművek épületei.

A betelepülő lakosság többnyire a meglévő centrumokba költözött, és gyakori volt a személycsere. A meghódított erődített központokba érkező hivatalnokok, illetve a zsoldos és birtokkal javadalmazott katonai réteg az Oszmán Birodalom sajátos gazdasági és társadalmi berendezkedésének köszönhetően kevésbé kötődött új lakóhelyéhez. Az időszakos katonai mozgások – hadjáratok, kisebb összecsapások, harcok következtében települési léptékben vizsgálva többnyire a meglévő települési centrumok hálózatában történt időszakos súlyponti változás – a vonzáskörzetükben lévő települések esetében pedig pusztulás. Nagymértékű betelepülés, ezáltal pedig a településhálózat pozitív irányban történő intenzív fejlesztésére nem volt törekvés. Így a Magyarország területére érkező lakosság többnyire az itt meglévő földrajzi elnevezéseket vette át – vagy épp formálta a maga nyelvére. Új területi elnevezés főként a település egy részére, kerületére, *mahallájára* vagy a települést határoló dűlőkre képződött. Ezen területi elne-

⁵³ Kovács Gyöngyi–Rózsás Márton, A barcsi török palánkvár. In: *Somogyi múzeumok közleményei*. XII. Szerk. Király István Szabolcs. Kaposvár, 1996, 163–182.

⁵⁴ Erre Hatházi Gábor (*i. m.*, 124.) is rámutat.

vezések hátttere változatos – legtöbbször eseményhez köthető, de előfordulnak számnevekből vagy testrésznevekből képzett elnevezések is.

A hódoltság településképével, erődtített városépítésével, építészetével, illetve földrajzi ismereteivel kapcsolatban számos részletes leírás és kutatás készült. Forrásként régészeti kutatási eredmények, rajzolt és írott beszámolók szolgálnak. A leírások ellenőrzésére többféle lehetőség kínálkozik. Az egyes kisebb táji egységek, településrészek és dűlők elnevezései néhány esetben történeti térképeken, illetve egyes ritka esetben a lakosság emlékezetében tovább élnek. Mindez nem kizárólag azon tény miatt fontos, hogy egy 16. századi oszmán elnevezés napjainkig megőrződött a lakosság kollektív emlékezetében, hanem az írott források csekély száma miatt segítségül lehet hívni a régészet és az építészettörténet-írás számára eddig azonosítatlan objektumok helyének pontosításához-kiderítéséhez. Jelen írás erre a gondolatmenetre fűzve mutatott be egy példát: nevezetesen Ercsi palánkvárának esetét.

Data on the localization of the palisade of Ercsi

Gergő Máté KOVÁCS

Research on topographical characteristics of palisades and fortification methods applied are an important field in Ottoman studies with graphical images, archival data and archaeological finds as its main sources. Since the study of place names can also be useful as local traditions might yield additional knowledge that cannot be found elsewhere, the oral history of a community might also be taken into account during the research process, provided that the pieces of data thus gathered can be verified with the help of other sources. The present paper is a case study in which an attempt is made to combine a piece of information preserved locally with the testimony of other documentation. Our inquiry is focussed on the Ottoman palisade of Ercsi, the remains of which, unfortunately enough, have not surfaced yet. The settlement itself was situated at a strategic point on the Belgrade Buda route and was granted among the very first *timars* in the *sancak* and *nahiye* of Buda. By identifying the locally known toponym Boszton with *bostan* ‘vegetable/kitchen garden’ and assembling a large number of maps of the village and showing with their help where such a territory might have been in the usage of the population, the one-time place of the Ottoman fortification can be assessed with considerably high certainty. Hopefully this result encourages archaeologists to start probe excavations on the respective area.

MISCELLANEA

Pálosfalvi Tamás

Ki volt „Fekete Mihály”, Hunyadi alvezére?

1448 októberében Hunyadi János, Magyarország kormányzója, ismeretlen nagyságú serege élén súlyos vereséget szenvedett a II. Murád szultán vezette, ugyancsak ismeretlen nagyságú, de a magyarnál bizonyosan nagyobb oszmán seregtől. Maga Hunyadi sértetlenül túlélte a csatát, és bár kalandos úton, az esztendő végére visszatért Magyarországra. Harcostársai közül nem mindenki volt ilyen szerencsés. Ismeretlen magyar nemesek és külföldi zsoldosok ezrei mellett holtan maradt a csatatéren, számos más báróval egyetemben, Hunyadi sógora, Szentgyörgyi Székely János volt bán és egyik hivatali elődje, Tallóci Frank, egykor Hunyadi patrónusa.¹ Mások túléltek ugyan a mészárlást, de több esztendőnyi fogsággal fizettek a kormányzó optimizmusáért. Így járt például Rozgonyi Sebestyén, aki évekkal később kiszabadult ugyan, de mire hazaért Magyarországra, birtokainak java részét felemésztette a váltságdíj előteremtése.² És így járt, ha hihetünk a névtelen oszmán krónikásnak, egy „Kara Mihál” nevű magyar főember is, „akit később Murád szultán szabadon bocsátott”.³

Ugyanezen oszmán történetíró szerint négy esztendővel korábban a várnai csatában Kara Mihál a magyar sereg balszárnyát vezette.⁴ Minden bizonnyal erre az oszmán hagyományra utal az események után jó négy évtizeddel író Antonio Bonfini, Mátyás király itáliai krónikása: „a törökök szerint”, írja Bonfini, Várnánál a magyar seregben „a jobb szárny élén Corvinus, a balén a Fekete melléknevű Mihály állt, Ulászló király közepén helyezkedett el; mielőtt az ütközet megindult volna, a táborban úgy határoztak, hogy Corvinus és Mihály egyidejűleg kezdjen csatát a két basával (vagyis az anatóliai és a ruméliai sereggel), a királyi oszlop pedig a királyival (vagyis a szultán udvari csapataival) csapjon össze. A csata e terv szerint kezdődik; Mihály nagy lendülettel megtámadja az

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.93>

¹ Engel Pál, Hunyadi pályakezdése. In: *Uő, Honor, vár, ispánság. Válogatott tanulmányok*. Válogatta, szerkesztette, a jegyzeteket gondozta Csukovits Enikő. Budapest, 2003, 518–522. A csatában elesett bárókra ld. Johannes de Thurocz, *Chronica Hungarorum*. I. Textus. Ediderunt Elisabeth Galántai–Julius Kristó. Budapest, 1985, 258.

² Rozgonyi fogságára ld. például Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomati-kai Levéltár (a továbbiakban DL) 14454, 14571.

³ *Török történetírók*. I. Fordította és jegyzetekkel kísérte Thúry József. Budapest, 1893, 25.

⁴ *Török történetírók*, 21.

ázsiai basát, Corvinus az európaít...”.⁵ Kara/Fekete Mihály szerepe Hunyadi két döntő csatájában mindenképpen arra utal, hogy különleges kapcsolat fűzte a nagy hadvezérhez, aki mellett egyfajta alvezéri szerepet töltött be. Mindkét idézett forrásunk azt mutatja ugyanakkor, hogy a 15. század utolsó előtti évtizedére a „Fekete” Mihály pontos személyazonossága a múlt ködébe veszett – szemmel láthatóan sem az ismeretlen oszmán krónikás, sem Bonfini nem tudta már, ki is volt pontosan Hunyadi alvezére.

„Fekete” Mihályról szerencsére több más történeti forrás is szól, nem vagyunk hát teljesen e lényegesen később alkotó krónikások információira utalva. Az első és legfontosabb mindenképpen a német költő Michael Beheim, aki személyesen is megfordult Magyarországon, és verseiben számos megbízhatónak tűnő, egyéb forrásból nem ismert információt hagyott az utókorra. Tőle tudjuk egyebek mellett azt is, hogy a Várna felé vonuló keresztény sereg tizenkét „zászlója” közül a tizenegyediket egy bizonyos „Orosdiortsch” vezette, a tizenkettediket pedig „Tschornym Mihel”, „mindketten híres urak”.⁶ Előbbi azonosítása régóta megoldott: Serjéni Orros György Hunyadi csanádi alispánja volt a kérdéses időben,⁷ részvétele a hadjáratban így magától értetődőnek tűnik. „Tschornym” Mihályt ezzel szemben az oszmán krónikás „Kara” Mihályával szokás azonosítani, nyilván azért, mert a Beheimnél szereplő „Tschornym” és a török krónikában említett „Kara” behelyettesíthetőnek tűnik egymással – előbbi szláv, utóbbi török nyelven jelent feketét. Tekintettel arra, hogy Mihály mindkét forrásban parancsnoki minőségben jelenik meg a várnai csatában, illetve a keresztény harcrendben, az azonosítás elsőre hihetőnek tűnik.

Beheim szövegéhez hasonló fontosságú információt őrzött meg számunkra az a Magyarországon sokáig ismeretlen oszmán forrás, amely II. Murád szultán és I. Ulászló király harcait beszéli el. Az ugyancsak ismeretlen szerző elmondja, hogy miután a keresztény sereg Orsovánál átkelt a Dunán, Ulászló király „a Çirin Mihalként ismert átkozottat” küldte a Timok völgyébe élelemszerző körútra. Mihály a feltalálható gabonakészleteket és állatokat magával vitte a király táborába, pusztulást hagyva a nyomában.⁸ Figyelemre méltó tény, hogy az oszmán krónikás, amennyiben persze ugyanarról a személyről van szó, a feltételezett szláv névalakot használja, ami azt implikálja, hogy Mihályunk „Cserni” mellékneve már ekkor közismert volt a törökök körében. „Çirne⁹ Mihal” később is központi szerepet játszik az oszmán krónikás elbeszélésében. A csata előestéjén ő az, aki felfedezi a közeledő oszmán csapatokat, és értesíti Ulászló királyt. A sereg felállításakor Hunyadi a király baljára helyezi őt és Vlad havasalföldi

⁵ Antonio Bonfini, *A magyar történelem tizedei*. Ford. Kulcsár Péter. Budapest, 1995, 421.

⁶ Colin Imber, *The Crusade of Varna, 1443–1445*. Aldershot, 2006, 172.

⁷ Engel Pál, *Magyarország világi archontológiája, 1301–1457*. II. Budapest, 1996, 178.

⁸ Imber, i. m., 78.

⁹ Vö. Imber, i. m., 94/98. jegyzet.

vajdát, és a csatában vitézül harcolva meg is futamítja a Karadzsa pasa által vezetett anatóliai lovasságot.¹⁰

Függetlenül attól, hogy mennyire megbízhatók az 1444. évi hadjáratról beszámoló oszmán krónikás keresztény vonatkozású értesülései – a számtalan hadifogolytól éppenséggel pontos információkat szerezhetett – az egyértelmű, hogy „Çirin/Çirne” Mihályban Hunyadi seregének egyik központi alakját látta, akinek szava volt a haditanácsban, és részben vagy egészben parancsnokolt a sereg egyik szárnyán. Mindeme részletekről még nem is tudva, csupán a 15. század végi névtelen oszmán krónikás és Beheim információira támaszkodva, a magyar történettudományban már igen korán közmegegyezés alakult ki Fekete Mihály személyazonosságával kapcsolatban. Dacára az alapos Teleki József gróf kezdeti kételyeinek,¹¹ a 19. század végére megszilárdult az a vélemény, hogy Fekete Mihály azonos Szilágyi Mihállyal, Hunyadi János sógorával, a leendő kormányzóval, Mátyás király nagybátyjával.

Az azonosítás megalapozója vagy legalább megszilárdítója alighanem éppen a már idézett Thúry József volt, aki egy 1893. évi tanulmányában egy 16. századi költemény elemzése kapcsán számos más merész és nagyobb részt megalapozatlan feltételezés mellett azt is megállapította, hogy a rigómezei csata után oszmán fogságba esett „Kara Mihál” bán nem lehet más, csak Szilágyi Mihály.¹² Thúry hipotézisét minden további nélkül átvéve, Szilágyiról szóló életrajzában Fraknoi Vilmos immár tényként szögezte le, hogy Hunyadi sógorát „családi nevével nem törődve, a törökök „Kara” (Fekete) Mihálynak nevezték el, a mire sötétbarna arcszínre és fekete hajra (!) szolgáltatott alapot.”¹³ „Fekete” Mihály és Szilágyi Mihály azonosítása ezután annyira része lett nemcsak a magyar,¹⁴ hanem a nemzetközi történeti irodalomnak is, hogy az idézett források angol fordításának szerzője, a kitűnő oszmanista Colin Imber is minden további nélkül átvette, tőle pedig a várnai hadjárat legújabb feldolgozója, John Jefferson.¹⁵

¹⁰ Imber, *i. m.*, 94, 96.

¹¹ Teleki József, *Hunyadiak kora Magyarországon*. I. Pest, 1852, 431/6. jegyzet.

¹² Thúry József, Szilágyi és Hajmási históriája. *Irodalomtörténeti Közlemények* 1893, 293–306. A műről újabban ld. Ágnes Drosztnér, *The Captivity of Mihály Szilágyi and the Love of the Princess: Evaluating Parallels between a Hungarian and an Ottoman Turkish Romance*. In: *Identity and Culture in Ottoman Hungary*. Ed. by Pál Fodor–Pál Ács. Berlin, 2017, 347–364.

¹³ Fraknoi Vilmos, *Szilágyi Mihály, Mátyás király nagybátyja*. Budapest, 1913 (reprint: 2010), 17–18 (az idézet a 17. oldalon).

¹⁴ Elekes Lajos, *Hunyadi*. Budapest, 1952, 92 („Vitéz ember volt [ti. Szilágyi], később féltelmes híre tett szert a törököknél, kik „Kara” [szlávosan „Csernij”], azaz „Fekete” vezérként – török szóhasználatban: alvezérként – emlegették, megkülönböztetésül a „Fehér”, vagyis fővezérként ismert Hunyaditól.”); Pálosfalvi Tamás, *Nikápolytól Mohácsig, 1396–1526*. Budapest, 2005, 92, 94; Cseh Valentin, *A hosszú hadjárat és a várnai csata*. *Nagy Magyarország Történelmi Magazin* 3 (2011/4) 15 (Szilágyi Várnánál).

¹⁵ John Jefferson, *The Holy Wars of King Wladislas and Sultan Murad. The Ottoman–Christian Conflict from 1438–1444*. Leiden–Boston, 2012, 428.

Az azonosítás első látásra nem is valószínűtlen. Hunyadi János valamikor 1430 táján vette feleségül Szilágyi Erzsébetet, Mihály nővérét. Mi sem lett volna természetesebb Hunyadi számára, mint sógorát maga mellé emelni seregei vezetésében, akiben már csak a közeli rokonság okán is megbízhatott. Nem tudjuk ugyan, hogy Szilágyi Mihály mikor született, és így azt sem, milyen korban lehetett Hunyadi nagy törökellenes hadjáratai idején. Sajnos házasságkötésének az időpontja sem lehet a segítségünkre, mert feleségével, Bátori Margittal, István országbíró (megh. 1444) leányával először csak mint Mihály özvegyével találkozunk 1461-ben. Az a tény ugyanakkor, hogy Margit még 1499-ben is életben volt (ekkor már második férje, Alsólendvai Bánfi Pál is régóta halott volt),¹⁶ mindenképpen arra utal, hogy Szilágyi Mihállyal kötött házasságát nem indokolt az 1440-es évekre datálni.

Ugyanebbe az irányba mutat Mihály pályafutása is. Elgondolkodtató ugyanis, hogy hivatalviselése először 1451-ből adatolt, és a torontáli alispánság legalábbis nem utal valamiféle „villámkarrierre”. Annak a szerepnek a fényében pedig, amelyet állítólag Hunyadi oldalán játszott a várnai és rigómezei csatában, egészen hihetetlennek tűnik.¹⁷ Biztosan nem arról volt szó, hogy Hunyadi szándékosan tartózkodott volna felesége rokonainak alkalmazásától, hiszen Mihály bátyja, Szilágyi Osvát, 1446-ban már Hunyadi temesi alispánjaként szolgált. Érdemes megjegyezni, hogy a „tizenegyedik zászló” parancsnoka, Serjéni Orros György is már 1437-ben aradi alispán volt Ország János szolgálatában, és legalább 1442 óta kimutatható Hunyadi familiárisaként.¹⁸ Ennek fényében igen valószínű, hogy Szilágyi Mihály csak az 1450-es években kezdte pályafutását, és voltaképpen az 1456-ban viselt nádorfehérvári várnagyság volt az első „komoly” hivatala. E vélekedést mindenképpen alátámasztja, hogy – amennyiben eltekintünk a „Fekete” Mihályra vonatkozó krónikás adatoktól – a Szilágyi Mihály önálló tevékenységét tanúsító adatok sorozata csak 1451-ben indul.¹⁹

Fontos ezért leszögezni, hogy „Fekete” Mihály és Szilágyi Mihály azonosítása voltaképpen egy körkörös okoskodáson alapul. Idézzük ehelyütt Thúry Józsefet: „Szilágyi Mihályt a régi keresztyén historikusok, még pedig úgy a latin, mint német és szláv nyelven írók, Michael Niger, Schwarzer Michel és Cserno Michales néven ismerik, – nem tudom, mi okból.” Nem tudjuk mi sem, de azt érdemes hangsúlyozni, hogy egyetlen forrásunk sem állítja, hogy „Fekete” Mihály azonos Szilágyival. Ez egy szintiszta történelmi fikció, amely aztán önmagában állva is „bizonyító erejű” argumentummá vált. Szilágyit a törökök

¹⁶ C. Tóth Norbert, Ki kicsoda az ecsedi Bátori családban: a Bátori család ecsedi ágának tagjai, 1377–1541. *Szabolcs-Szatmár-Beregi Szemle* 44 (2009) 22.

¹⁷ A dolog Fraknói Vilmosnak (*i. m.*, 21.) is feltűnt, de nem próbált meg magyarázatot találni rá.

¹⁸ Engel, *i. m.*, II. 178.

¹⁹ Fraknói, *i. m.*, 21; MNL OL Diplomatikai Fényképgyűjtemény 218814.

„Kara”, a szlávok „Cserni” néven ismerték, kétségtelen tehát, hogy az oszmán névtelennél szereplő „Kara Mihál” és a Beheim által megörökített „Tschornym Mihel” azonos Szilágyi Mihállal, következésképpen Szilágyi volt a balszárny parancsnoka Várnánál, és négy évvel később ő esett fogságba a rigómezei csata után. Maga a hipotézis azonban, hogy a törökök Szilágyit „Kara Mihál” néven ismerték, annak elfogadásán nyugszik, hogy az oszmán krónikákban szereplő „Kara/Çirin Mihal” azonos Szilágyival. A kör bezárult.

Kétségtelen tény ugyanakkor, hogy egy Tschornym/Çirin Mihály nevű személy részt vett a várnai hadjáratban, mégpedig komoly parancsnoki beosztásban, és elég valószínű, hogy ő azonos a másik oszmán krónikában említett „Kara” Mihállal. Utóbbi név mindenképpen arra utal, hogy a 15. század végén az oszmánok már „Fekete”-ként ismerték a néhai magyar vezért, és Bonfini elbeszélése tanúsítja, hogy ekkor már Magyarországon is ismert volt ez a hagyomány. Ez alapján akár indokoltnak is tűnhetne, hogy Beheim „Tschornym” Mihályában és az 1443–1445. évi oszmán névtelen „Çirin/Çirne” Mihályában a „Fekete” szó szláv alakját lássuk, de ezt, szögezzük le ismét, semmi nem bizonyítja. Tekintettel lévén tehát a Szilágyi Mihály kétségtelenül ismert pályafutása által ébresztett kételyekre, valamint arra a tényre, hogy az egyetlen kortárs szláv szerző, aki biztosan írt Hunyadi sógoráról, jelesül Konstantin Mihailovič, a leendő kormányzó jól ismert *magyar* nevét használja (*Siloadmichael*),²⁰ nem tudván sem „szláv”, sem „török” ragadványnevről, mindenképpen érdemes megvizsgálni a lehetőséget, hogy a korai források „Tschornym/Çirin/Çirne” Mihályja mögött nem Szilágyi Mihály bújlik meg, hanem valaki más.

Nos, a megfelelő személyt nem különösebben nehéz azonosítani. A Temes megyei Csornai Mihály fia Mihály minden olyan kritériumnak megfelel, amelynek Szilágyi nem: jól adatolt a törökök elleni harcokban való részvétele Hunyadi oldalán, akinek szolgálatában jelentősebb hivatalt is viselt éppen a kérdéses időszakban, és – láss csodát – még oszmán fogságáról is konkrét információval rendelkezünk. A neve pedig tökéletesen megfelel a korai forrásokban feltűnő „Tschornym/Çirin/Çirne” alakoknak, amelyeknek, amennyiben hipotézisünk megáll, semmi közük nincs a „Fekete” szláv megfelelőjéhez, hanem egyszerűen Mihály családnevének torzult formái. Később aztán, olyan krónikások tollán, akik már semmit nem tudtak az egykor híres katona származásáról, e családnév került át nyilván délszláv közvetítéssel a törökökhöz immár ’Fekete’ jelentéssel, majd onnan vissza Bonfinihez, hogy aztán a tudományos történetírás kezdetétől fogva Szilágyi Mihály személyéhez ragadjon. De lássuk a tényeket.

1439 februárjában Albert király Csornai Mihály fia Mihály és Sztojan fia Balázs „oláhok” (*wolachorum nostrorum*) hűséges szolgálataira tekintettel, amelyeket már a néhai Zsigmond király idején is teljesítettek a kegyetlen törökök-

²⁰ Konstantin Mihailovič, *Memoirs of a Janissary*. Translated by Benjamin Stolz, historical commentary and notes by Svat Soucek. Ann Arbor, 1975, 102.

kel vívott súlyos harcokban (*in plerisque ... conflictibus bellicis cum seivissimis Turcis ... commissis*), adományozta nekik a már egyébként is birtokukban lévő Csorna birtokot és tartozékait a mihályi kerületben.²¹ Mihály és Balázs olyan kondicionális nemesek voltak tehát, akik katonai szolgálatuk révén törtek be a magyar nemesség soraiba. Határvédő katonai szolgálatukat Albert halála után is folytatták, immár Hunyadi János oldalán, és minden bizonnyal utóbbi közbenjárására kapták 1443-ban Ulászló királytól, a hasonló társadalmi háttérrel rendelkező Dampsosi Musina és Sándor, valamint Bizerei Miklós társaságában, a Temes megyei Rékas birtokot, ahonnan később nevezték is a családot. A zálogosításra azon ötezer forintnyi összeg adott okot, amellyel a király tartozott Mihálynak és társainak, akik az elmúlt években a saját költségükön védelmezték Szörényt és a felsorolt al-dunai végvárat a törökökkel szemben.²²

Bizerei Miklós már ekkor sem számított akárkinek: 1433-ban tagja volt Zsigmond itáliai kíséretének, és a császártól Bázelen adományt is kapott mint udvari lovag.²³ 1443–1444-ben Hunyadi temesi alispánjaként vett részt a hosszú hadjáratban,²⁴ és elég valószínű, hogy oda az 1443. évi oklevélben említett adományos társai is elkísérték, még ha részvételük nem adatolt is. Az mindenestre a két idézett oklevél információi alapján bizonyos, hogy 1444-re Csornai Mihály és Balázs mögött is hosszú évek katonai szolgálata állt, mégpedig az oszmán–magyar front akkori kulcspontján, a Szörényi bánszágban. Mi több, Csornai Mihály és Bizerei Miklós éppen a régiót ért oszmán betörések során veszítették el azon oklevelet, amellyel a néhai Albert király rájuk és rokonaikra ruházta a Krassó megyei Drankó várát – amennyiben hihetünk Hunyadi János kormányzó 1451. évi oklevelének.²⁵ Ezek után aligha meglepő, hogy legkésőbb 1447-ben Hunyadi a Csornaiakra bízta a Szörényi bányságot – ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a kormányzó nevében ők irányították e határszakasz védelmét.²⁶

A rigómezei hadjárat idején Csornai Mihály bizonyosan Hunyadi János szörényi (vice)bánja²⁷ volt tehát, akit eszerint nemcsak számottevő katonai tapasztalata, hanem viselt tisztsége is feljogosított arra, hogy komolyabb szerepet kapjon a sereg vezetésében. Tekintettel arra, hogy 1447 előtt nincs adatunk

²¹ Pesty Frigyes, *A Szörényi bánság és Szörény vármegye története*. III. Budapest, 1878, 37–38.

²² Pesty, *i. m.*, III. 44–46.

²³ Csukovits Enikő, Egy nagy utazás résztvevői (Zsigmond király római kísérete). In: *Tanulmányok Borsa Iván tiszteletére*. Szerk. Csukovits Enikő. Budapest, 1998, 33; DL 65403.

²⁴ *A Magyarország és Szerbia közötti összeköttetések oklevéltára. 1198–1526*. Szerk. Thallóczy Lajos–Áldásy Antal. Budapest, 1907, 145–146; Engel, *i. m.*, I. 205.

²⁵ Pesty, *i. m.*, III. 58.

²⁶ Engel, *i. m.*, I. 34.

²⁷ Hunyadi kormányzósága idején a szörényi bánok ugyan báni címet viseltek, mégsem tartoztak a bárók közé, mivel Hunyadi familiárisai közül kerültek ki. Vö. Engel, *uo.*

Hunyadi szolgálatában álló szörényi (vice)bánra, semmi nem áll útjában annak a feltételezésnek, hogy egyik vagy mindkét Csornai már korábban is viselte a tisztséget, és Mihály ilyen minőségben vezette a „tizenkettedik” zászlót a keresztény seregben az 1444. évi hadjáratban. Az 1443–1445. évi oszmán krónikás által elbeszélte, „Çirin” Mihály által végrehajtott Timok-völgyi portya is jobban értelmezhetővé válik, ha feltesszük, hogy az akkori szörényi (vice)bán hajtotta végre, mivelhogy egy ilyen portya számottevő helyismeretet igényelt, ami magától értetődő volna az évek óta a régióban katonáskodó Csornai Mihály esetében. Ezt elfogadván pedig nincs okunk kételkedni abban, hogy ugyanezen Mihály játszott jelentős szerepet a várnai csatában a keresztény sereg balszárnyán, megalapozva későbbi hírnevét az oszmánok között.

Azonosításunk helyességét végérvényesen igazolja V. László 1453-ban kiadott oklevele. Ebben az uralkodó, elősorolván Csornai Mihály szörényi vicebán szolgálatait, egyfelől megerősíti mindazt, amit Mihály ekkor már legalább másfél évtizedes törökellenes harcairól a többi oklevélből már tudunk. Egy dolgot azonban külön is kiemelendőnek tart: Mihály „egy, a törökökkel az ország védelmében vívott harcban fogságba esett, amelyből végül megszabadult, de a fiát, Miklóst, túszként otthagya, aki végül a hosszas fogság szenvedései következtében meghalt” (*in quadam pugna cum Teucris pro defensione regni habita captus, vix tandem redemptus est, relicta illic pro obside Nicolao filio suo, qui tandem ibidem longis captivitatis tormentis vitam finivit*).²⁸ Aligha kétséges, hogy ez a *pugna* éppen a rigómezei csata volt, és Murád azért engedte szabadon Mihályt tulajdon fiának, Miklósnak kezessége mellett, hogy összeszedhesse váltságdíját. Tudjuk, hogy ez a Mihálynál nagyságrendekkel gazdagabb Rozgonyi Sebestyénnek is évekbe telt, és meglehet, a szultán túlbecsülte a Hunyadi jobbkezeének tartott szörényi bán anyagi lehetőségeit. Mindenesetre, amint az oklevél mutatja, Csornai Mihály Miklós nevű fia oszmán fogságban halt meg, maga Mihály viszont visszatért Magyarországra, hiszen még 1454 márciusában is szörényi vicebánként szolgált.

Van ugyanakkor egy forrásunk, amelynek híradása végzetesen aláásni látszik az eddig elmondottak helytállóságát. Egy levélről van szó, amelyet egy Pasquale de Sorgo nevű, Brankovics György szerb despota szolgálatában álló raguzai nemes írt 1448. szeptember elején Hunyadi kevei táborából. A levél, amely másolatban maradt fenn, ugyan számos értelmezési nehézséggel terhes, de hitelességével szemben nem merültek fel aggályok. Jóllehet csaknem száz éve ismert a kutatás előtt, a magyar történettudomány látókörén ez idáig teljesen kívül maradt.²⁹ A levélnek ehelyütt minket érdeklő passzusa arról számol be,

²⁸ DL 59680.

²⁹ Legújabb kiadása, angol fordítással, a korábbi irodalom számbavételével: Mark Whelan, Pasquale de Sorgo and the Second Battle of Kosovo (1448): A Translation. *Slavonic and East European Review* 94 (2016/1) 126–145.

hogy az elmúlt augusztusban (vagyis 1448 augusztusában) egy ezer lovasból és ötszáz gyalogosból álló magyar sereg tört be Vidin vidékére, ahonnan az oszmán helyőrségek nagyobb támadástól tartva előbb visszavonultak, amint azonban kiderültek a valós erőviszonyok – nyilván a visszavonuló magyarokat üldözve –, betörték Havasalföldre. Itt „Fekete Mihály, a kormányzó sógora” (*Michael Niger, gubernatoris sororius*) havasalföldi segítséggel kemény ütközetben legyőzte őket, számos foglyot ejtett, és holtan maradt a csatatéren a vidini bég is.

Nyilván a legkézenfekvőbb volna a kormányzó sógorát Szilágyi Mihállyal azonosítani, és szépen visszatérni a hagyományos történeti állásponthoz, de a helyzet nem ilyen egyszerű. Emlékeztessünk itt arra, hogy Bonfini, amikor Mátyás nagybátyjáról beszél, egyértelműen Szilágyi Mihálynak nevezi – és egyetlen egyszer sem említi állítólagos „Fekete” melléknevét –, a várnai alvezérre ugyanakkor mint a „Fekete melléknevű Mihály”-ra utal. Majdnem kizárt, hogy az 1480-as években nem akadt senki Magyarországon, aki elmondta volna az itáliai krónikásnak, hogy Fekete Mihály és Szilágyi Mihály egy és ugyanazon személy. De Sorgo, nyilván erős túlzással, *princeps ille* megnevezéssel illeti Fekete Mihályt, amit nyilván valamilyen parancsnoki funkcióként kell értelmeznünk, de azt mégis világosan mutatja, hogy Mihály igen jelentős tekintélynek örvendett Hunyadi környezetében. Egészen lehetetlennek tartom, hogy azt a Szilágyi Mihályt, akinek – mint láttuk – első ismert hivatala a torontáli alispánság volt 1451-ben, három évvel korábban – akármilyen túlzással is – *princeps* névvel illethette volna a levél szerzője. Ez sokkal inkább elképzelhető a szőrényi bán esetében, akihez egyébként a vidini betörést logikusan köthetjük is. Különösen akkor, ha – mint a levél szerzője állítja – Fekete Mihály nemcsak Hunyadi bánja volt, hanem a sógora is. Kézenfekvő a feltételezés, hogy Csornai Mihály Hunyadi valamelyik *sororjának*, nőtestvérének (esetleg más nőrokonának) volt a férje, és mivel tudjuk, hogy a Hunyadiak több Hunyad és Krassó megyei oláh famíliával – köztük a Dampsosiakkal – valóban rokonságban álltak, a dolog távolról sem valószínűtlen.³⁰ Ez esetben nemcsak Hunyadi János egy eddig ismeretlen hadvezérét, hanem egy eddig ismeretlen rokonát is sikerült megtalálnunk. Voltaképpen tényleg az történt, hogy Hunyadi a sógorát emelte maga mellé alvezérnek – csak ez a sógor nem Szilágyi Mihály volt, hanem Csornai Mihály.

Ez a megoldás mellesleg arra is magyarázatot ad, miért tartotta magánál Murád szultán Csornai Mihály fiát, Miklóst. Meglehet ugyanis, hogy nem is elsősorban a váltságdíj miatt: ha feltételezésünk helytálló, Csornai Mihály személyében nemcsak Hunyadi János vitéz alvezérét sikerült foglyul ejtenie, hanem annak közeli rokonát is. Joggal remélhette ezért, hogy rajta keresztül képes lesz sakkban tartani legveszedelmesebb ellenfelét, így aztán az is elképzelhető, hogy

³⁰ Elekes, *i. m.*, 82.

szándékosan kötött ki teljesíthetetlenül magas váltságdíjat. De Sorgo levele ugyanakkor azt is bizonyítja, hogy Csornait már ekkor – a rigómezei hadjárat idején – is „Fekete”-ként ismerték, érthető tehát, hogy a török forrásokban is ilyen formában emlegették.

Arra a kérdésre, hogy miért mentek olyan gyorsan feledésbe mégis Csornai Mihály törökellenes harcai Magyarországon, az 1453. évi királyi oklevél eddig nem idézett szavaival kell kezdenünk a választ. V. László utalt arra, hogy a hosszú katonáskodás, majd a váltságdíj előteremtésére fordított erőfeszítések felémésztették a (vice)bán erejét és anyagi forrásait (*strennuis exercitiis sicut vires sic et substantiam exposuit, et pene consumsit*). Talán nem véletlen, hogy már 1454-ben vagy röviddel ezután meg is halt.³¹ Egyetlen ismert fia, Miklós, mint láttuk, oszmán fogságban hunyt el, így leszármazói csak Sztojan fia Baláznak maradtak. Az a kevés, ami Csornai Györgyről, Miklósról és ifjabb Mihályról összegyűjthető, azt mutatja, hogy a második generáció semmit nem tudott továbbvinni idősebb Mihály tekintélyéből. Tevékenységük egyetlen nyoma, hogy igyekeztek megőrizni Rékas mezőváros és tartozékai őket illető részét, de végül ez is csak azon az áron sikerült, hogy az utolsó életben lévő Csornai, ifjabb Mihály, 1489-ben beengedte birtokrészeibe a korszak emelkedő csillagát, Haraszi Ferenc szörényi bánt. Mihály valamikor 1512 után halt meg, és benne minden jel szerint fiágon magva szakadt a Csornai családnak.³²

Mihály (vice)bán családjának gyors jelentéktelenségbe süllyedése megmagyarázza, miért nem tudott már semmit Bonfini „Fekete” Mihály személyazonosságáról, és miért volt kénytelen „török forrásokhoz” fordulni – amelyekben ekkor már csak „Kara”, azaz „Fekete” Mihállal találkozott. Mindez ugyanakkor semmit nem változtat a tényen, hogy Csornai Mihály személyében sikerült megtalálnunk Hunyadi János nagy török hadjáratainak egyik központi alakját, akit eddig elfedett előlünk a történelem egy furcsa „nyelvi fordulata”. Sem Szilágyi Mihály, sem Csornai Mihály nem volt tehát eredetileg sem „Cserni”, sem „Kara”, még kevésbé „Schwarz”, de míg az előbbi csak a késői történészek tollán vált azzá, Csornai Mihály – családnevének köszönhetően – végül valóban Fekete Mihályként került be az oszmán történetírásba. Nem Szilágyi, hanem Csornai Mihály vett részt Hunyadi János várnai és rigómezei hadjárataiban, és minden bizonnyal az összes többi törökellenes vállalkozásban is. Jóllehet így kénytelenek vagyunk egy jelentős részt kimetszeni Szilágyi Mihály feltételezett pályafutásából, a veszteségért talán kárpótol minket, hogy egy mostanáig ismeretlen katona portréjával sikerült bővítenünk a törökellenes hősök arcképcsarnokát.

³¹ A forrásokban ezen túl nincs nyoma.

³² DL 59605, DL 59937, DL 59782, DL 59926, DL 106083/114. Vö. Csánki Dezső, *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában*. II. Budapest, 1894, 19–20.

Befejezésképpen érdemes néhány szót szólni az eddig elmondottak egy lehetséges, és véleményem szerint fontos következményéről. Ha Szilágyi Mihály „életrajzából” kivesszük azon elemeket, amelyeket kénytelenek voltunk Csornai Mihálynak adományozni, és csak a kétségtelenül hozzá köthető adatokat használjuk fel, semmi okunk nincs arra, hogy születését jelentősen 1430 elé datáljuk. Bizonyosan sokkal fiatalabb volt, mint nővére, Erzsébet (akinek lehetséges születési dátumát viszonylag jól meghatározza Hunyadi László születése) és bátyja, Osvát, akiről tudjuk, hogy 1446-ban már nős volt.³³ A magam részéről azt is megkockáztatnám, hogy Mihály és öccse, László, apjuk egy második házasságából születtek, bár erre nincs bizonyíték. Amennyiben viszont Szilágyi Mihály születését 1430 tájára tesszük, ebből az következik, hogy unokaöccse, Hunyadi Mátyás királlyá választásakor legfeljebb harminc éves lehetett, vagyis alig volt idősebb, mint másik unokaöccse, Hunyadi László. Márpedig kétségtelenül egészen más megítélés alá esik mindaz, amit a kormányzóvá választott Szilágyi tevékenységéről tudunk, ha azt nem egy élete alkonyán,³⁴ hanem annak delelőjén álló embernek tulajdonítjuk. A Nándorfehérvárott 1456 novemberében lejátszódott eseményeket (Cillei meggyilkolása), valamint később királlyá választott unokaöccsével kialakuló ismételt konfliktusait és „hiperaktív” törökpolitikáját is lényegesen könnyebb volna magyarázni, ha tudnánk, hogy Szilágyinak ekkortájt még esze ágában sem lehetett visszavonulni a politikából, hanem éppen ellenkezőleg: az ifjú Mátyás trónra lépésével elérkezettnek látta az időt, hogy érett férfiként maga vegye kézbe a kormányzás gyeplőit. Komoly politikai tapasztalata azonban – éppen koránál fogva – nemigen volt, ami viszont magyarázatot nyújthat arra, hogy a „nagypolitikába” tett kirándulása miért ért tragikusan korán véget.³⁵

³³ Kubinyi András, *Mátyás király*. Budapest, 2001, 14.

³⁴ Vö. Teleki, *i. m.*, III. 26 („az ősz szónok”), illetve 27 („az öreg szónok”), mindkét esetben Szilágyi Mihályról beszélve az 1458. évi királyválasztás kapcsán.

³⁵ 1456 utáni pályafutására máig jól használható Fraknói, *i. m.*

Kápolnás Olivér

Egy mongol nyelvű buddhista áldozat Jiaqing császárhoz¹

Az uralkodók tisztelete és a szakralitásukba vetett hit számos kultúrában megtalálható. Úgy tartották, hogy a nép jóléte és boldogsága nagyban függ uralkodójától: nemcsak az általa hozott törvények és rendelkezések miatt, hanem a természetre és a természetfelettire gyakorolt hatása révén is.²

A 18–19. században egyértelműen kimutatható a mandzsu uralkodók valódi rendszerben értelmezett tisztelete. Ennek eredetét érdemes megvizsgálni.³

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.103>

¹ A tanulmány az OTKA K116568-as pályázatának támogatásával készült.

² Bővebben ld. James George Frazer, *Az aranyág*. Budapest, 2002, 62 skk; Klaniczay Gábor, *Az uralkodók szentsége a középkorban*. Budapest, 2000, 11 skk. Két példát hoznék fel az uralkodók hatására, az egyik részlet Gentil da Montefiore bíboros egy koronázási szertartás alkalmából mondott beszédéből: „Törvényes utódokat hagytak maguk után, akiknek dicséretes uralkodása alatt termékenyen virágzott ez a királyság, édes békében élhetett, és lakosait a lelkek egysége forrasztotta egybe. De amióta idegen királyok bitorolták a trónt, a termékenységet meddőség, a béke édességét a vihar lármája, a lelkek egyetértését a gyűlöletes széthúzás váltotta fel.” (Klaniczay Gábor fordítása, Klaniczay, i. m., 11.) A másik részlet a *Manju i yargiyan kooli* (A mandzsuk igaz története) című műből származik, itt pont fordítva, a (későbbi) legitim uralkodó előtti állapotokból indul ki a mű: „Abban az időben [16. század második fele] minden hatalom zűrzavarba sülyedt. [...] A rablók és a csalók méhként csoportokba verődbe rajzottak. Mindenki saját magát kánnak, bejlének vagy ambannak nevezte, minden falu főnöke, minden nemzetség vezetője egymással harcban állt, a testvérek egymást öldösték, a családok, az erős és hatalmas emberek a gyengéket és korlátozottakat elnyomták, kirabolták és megölték. Hatalmas káosz volt. Ezekben a zűrzavaros tartományokban teremtett rendet Nurhacsi. Akik ellenálltak, azokat katonai erővel győzte le, akik engedelmeskedtek, azokat pedig az erényeivel hódoltatta be, majd a Ming-birodalmat kezdte meghódítani.” *Tere fonde babai gurun facuhün ofi*. [...] *hülha holo hibsui ejen i gese der seme dekēfi meni meni beye be tukiyeji han . beile . amban seme gašan tome ejen . mukūn tome uju ofi ishunde dailame afame . ahūn deo i dolo wame . uksun geren . hūsun etuhun niyalma . yadalinggū budun be gidašame durime cuwangname . ambula facuhün bihe . tere babai facuhün gurun be manju gurun i taizu genggiyen han fudasihūn ningge be coohai horon i dailame . ijishūn ningge be erdemui dahabume uhe obufi . daiming gurun be dailame deribufi*. (*Manju i yargiyan kooli*. H. n., 1781, 20–21.). A kínai civilizációban a konfuciuszi hagyományok alapján a rendhez és békéhez az uralkodónak szertartásokat is be kellett mutatnia, létezése önmagában nem volt elegendő: „Amikor a régi uralkodók székhelyük külvárosában bemutatták az áldozatot az isteneknek, a szél és az eső szabályossá vált, a hideg és a meleg pedig a megfelelő évszakban érkezett meg. Így a bölcs uralkodónak csak állnia kellett, arccal dél felé fordulva, s a világban rend uralkodott.” (Részlet a Szertartások feljegyzéseiből (Li ji 礼记), idézi: Raymond Dawson, *A kínai civilizáció világa*. Budapest, 2002, 26–27.).

³ A kérdésfelvetés párhuzamaként említhetjük a magyar Árpád-ház tiszteletét és szentségét.

A mandzsuk 1644-ben vonultak be Pekingbe, amit hamarosan birodalmuk központjává tettek. A buddhizmussal feltehetően az 1620-as évektől volt közelebbi kapcsolatuk.⁴ Arra kell keresni a választ, hogy az első (proto)mandzsus⁵ uralkodónak, Nurhacsinak (megh. 1626) volt-e még életében bármilyen tisztelete. A kortárs és a későbbi források Nurhacsit spártai erényeket megtestesítő, kiváló katonának, bölcs hadvezérnek ábrázolják, aki közönséges emberként jár a földön.⁶ Semmilyen nyoma nincs annak, hogy áldozatokat mutattak volna be érte, vagy nagy tisztelettel hódoltak volna neki, ahogy azt a későbbi Qianlong császár (uralk. 1735–1796) kapcsán az angol követ, Macartney megjegyzi.⁷ Így a kultusz kezdetét mindenképpen 1644 utánra tehetjük, eredetét pedig a kínai kultúrában kell keresnünk.⁸

A két háború között bukkant fel az a vélemény, hogy ennek gyökere az uralkodóháznak a kereszténység felvétele előttről származik, és csak a forma változott az ezredfordulón (bővebben ld. Klaniczay, *i. m.*, 14–15.).

⁴ Tak-Sing Kam, The dGe-lugs-pa breakthrough: The Uluk Darxan Nangsu Lama's Mission to the Manchus. *Central Asiatic Journal* 44/2 (2000) 161–176.

⁵ A mandzsus népvét csak 1636-tól használják, így anakronisztikus lenne mandzsus uralkodónak nevezni Nurhacsit, ezért a protomandzsus terminust használom vele kapcsolatban.

⁶ Ezt példázza az alábbi epizód: „Egy téli napon Taizu Hūwangdi [=Nurhacsi] vadászni ment. Akkortájt állt el a havazás, nem akarta az uralkodó, hogy a fűszálak hegyén olvadó hó átvedd a ruháját, így feltúrta azt. Kíséretének két tagja sugdolózni kezdett: – Mindent megkaphat az uralkodó, miért kíméli ennyire a ruháját? Meghallotta ezt Taizu Hūwangdi, és felnevetett, majd így szólt hozzájuk: – Nem gondolom, hogy hiányom lenne ruhákból, nem áhítozom rájuk. Az öltözeteimet pedig mindig nektek szoktam jutalomként adni. Helyes lenne, ha most példát vennétek rólam, hogy a hó ne vedd el a ruháit, ne koszolja össze tiszta ruháitokat.” *Omšon biyade . han abalame genefi . abka nimarafi galaka manggi . orho moo i ungkan i nimangga de etuku usihimbi seme etuku be hetere jakade . an be dahame yabure buyanggū gebungge hiya . yakamu gebungge niyalma safi . ai akū banjimbi seme etuku be hairame hetumbi seme . juwe nofi jendu gisurere be . [22a/b] han donjifi injeme hese wasimbuhangge . minde etuku akū seme heterengge waka . nimanggi de usihibufi ai bahambi . ere etuku be nimanggi de usihibure anggala . suwende ice uthai buci eheo . mini beye kemneme malhūšame . ser sere jaka be hairarangge . cohomo suwembe alhūdame yabukini serengge kai sehe .. Taizu dergi hūwangdi i enduringge tacihyan.* H. n., 1741, III. 22.

⁷ Dawson, *i. m.*, 26.

⁸ Ez az idea elvben jöhetett volna a mongoloktól, mivel ott erre találunk példát: Togon Temür kán uralkodása alatt, a 14. század közepén épült *Csabszjiali kapu* (mong. *Cabcijal boyomta*, kínai: 居庸关) felirata Kubiláj kánt bodhiszattvának ábrázolja (*bo thi si wid se c'en q-n*, Kögjiltü [呼 格吉勒 圖], 八思巴字蒙古语文献汇编. 呼和浩特, 2004, 438.). Azonban Nurhacsi és Hung Tajdzsi legfőbb mongol ellenfele, Ligdan kán nem tartotta magát annak, így nem igazolható, hogy ez az akkori mongol politikai gondolkodásból fakadt volna. Korábban David M. Farquhar Ligdan különböző források alapján bodhiszattvának ábrázolta, azonban a felhasznált idézetek nem támasztják alá elméletét, példának okáért Ligdan egyik jelzője: *Mañjuśri metü uqayan bilig yeke-tü* 'Mandzsusrihez hasonló kimagasló bölcsességű' (David M. Farquhar, Emperor as Bodhisattva in the Governance of the Ch'ing Empire. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 38 (1978/1) 17.). Ligdan címei között sem találunk olyat, ami utalna bodhiszattvaságára: „fenséges, magasztos, tajming (= kínai eredetű cím, 太明 'nagy fényességű'), bölcs, minden irányban háborúzó és győzedelmes, tajsung (= kínai eredetű cím, 太宗 'nagy császár'), istenek istene, a világon élők Kormuszda istene, az arany tankereket

A kínai civilizációban az uralkodók tisztelete meglehetősen régi időkre nyúlik vissza. A kínai buddhizmus is elfogadta az uralkodók tiszteletét, például az északi Wei-dinasztia (北魏, 386–535) uralkodóját egy szerzetes (Faguo 法果) 419-ben buddhaként azonosította. Ennek egyik oka az volt, hogy a szerzetes nem hajolhatott meg világi uralkodónak. Azzal, hogy a császársban buddhát vélt felfedezni, a tiszteletadásnak nem volt további akadály.⁹

A 17. század közepétől a mindenkori mandzsu uralkodót többek között Mandzsusúrral kezdték azonosítani. A Mandzsusúrral való egyeztetés Kangxi (uralk. 1661–1722) idejére szinte kizárólagossá vált,¹⁰ aminek több oka volt: egyrészt a bodhiszattva nevének és a mandzsu népnévnek hangzásbeli összecsengése, másrészt egy jóslat, melyet a 3. Dalai lámának tulajdonítanak, miszerint Kínát, Mongóliát és Tibetet Mandzsusúri reinkarnációja és egy későbbi Dalai láma fogja egyesíteni és uralni.¹¹ E jóslat feltételezhetően az 5. Dalai láma pekingi meghívásával és 1652–1653-as útjával volt összefüggésben. A Mandzsusúrral való azonosítás egyik eredményeként a mandzsu-korban kiemelt támogatást kapott a Wutaishan (五台山 'Ötormú hegy'), melyet Mandzsusúri lakóhelyének tartottak.¹² A Wutaishan atmoszféráját Qianlong császár próbálta Peking közelében is megteremteni olyan kolostorok építésével, melyekben a fő szobor Mandzsusúrit ábrázolta.¹³

A császár tisztelete megjelent a szentélyekben is. Az ezt bizonyító tárgyi emlékek többek között az oltárokon elhelyezett táblák voltak, melyek hosszú életet kívántak az adott uralkodónak. Erre példa a höhhoti *Yeke juu*, azaz a Nagy kolostor (közismert kínai neve: 大召, hivatalos mandzsu nevén: *Jecen akū sy*, mongolul *Caylasi ügei süm-e*, azaz *Időtlen/Örökre fennmaradó kolostor*)¹⁴ főszentélyének oltárán található tábla az alábbi felirattal:

megforgató tankirály.” *Sutu boyda tayiming secen . jüg-üd dayin büged ilayuyci . tayisung . tngri-yin tngri . delekei dakin-u qormusda . altan kürdün-i orciyuluyšan nom-un qayan*. Lubsangdanjin, *Altan Tobci* (1651–1655). H. n., 1999, 684.

⁹ Farquhar, *i. m.*, 9–10.

¹⁰ Néhány 17. század közepén íródott levél alapján a mandzsu uralkodó akkori megszólítása: „tisztá étkü kán fia” (egy legendás indiai király neve [szanszkrit *Śuddhodana*]), „Mandzsusúri újjászületése”, „Ég által elrendelt sorsú”, „a világon élők magasztos Kormuszdája”, „tankerékforgató”, „tankirály, vadzsrás nagy tanító.” *Mongyol dangsa ebkemel-ün emkidkel*. Cimeddorji nayir. II. S. l., 2004, 146–155.

¹¹ Zahiruddin Ahmad, *Sino-Tibetan Relations in the Seventeenth Century*. Rome, 1970, 167.

¹² Charleux Isabelle, *Nomads on Pilgrimage. Mongols on Wutaishan (China), 1800–1940*. Leiden–Boston, 2015, 116 skk; Hamar Imre, *Buddhista szent hegyek Kínában: a Wutaishan és a Niutoushan*. In: *Szent hegyek a buddhizmusban*. Szerk. Hamar Imre–Gelle Zsóka–Kósa Gábor. Budapest, 2017, 78.

¹³ Mark C. Elliott, *Emperor Qianlong. Son of Heaven, Man of the World*. New York, 2009, 74.

¹⁴ Altanorgil, *Köke qota-yin süm-e keyid*. H. n., 1981, 89 skk.

1. kép A mandzsú uralkodót éltető tábla egy buddhista szentély oltárán

„Tízezer, tízezer évig éljen a császár!” (*Hūwangdi tumen se tumen tumen se*, ld. 1. kép). A mandzsui hatalom összeomlásával (1912) e táblák javarészt eltűntek; elvétele látni belőlük az oltárokon.¹⁵

A táblák is bizonyítják, hogy a buddhista vallásnak nem csupán az volt a célja, hogy az alattvalókat segítse a megvilágosodáshoz vezető úton. Ezt az alábbi, Kangxihoz köthető idézettel szeretném érzékeltetni:

„Úgy gondolom, hogy Buddha tanai magasztosak és tiszták, megbocsátást és könyörületességet hirdetnek. Az uralkodói rétegnek abban segít, hogy a császárok uralmát észrevétlenül támogatja, az alattvalóknak pedig a tudatlanság eloszlatásában segít. ”¹⁶

A buddhista vallás az oltárookra tett áldáskérő táblákon kívül mással is az uralkodó segítségére volt. A szerzetesek áldozatokat mutattak be az uralkodó és a hatalom minél jobb működéséért. 1696-ban Kangxi egyik bizalmas lámája, Nejicsi Tojin (mongol *Neyici toyin*, 1577–1653) második megtestesülésének (1671–1703) javaslatára az egyik kolostorban külön szentélyt emeltek a császár hosszú élete és szilárd hatalma érdekében.¹⁷ Az uralkodó nyújtott pénzbeli támogatást ennek megvalósításához; saját páncélját, sisakját és fegyverei egy részét is a kolostornak adományozta.¹⁸ A tárgyakat egy oltáron helyezték el,

¹⁵ Egy másik példa a Potalából: egy négy nyelvű (mandzsui–mongol–tibeti–kínai) tábla, felirata szerint az uralkodónak kíván hosszú életet (mandzsui felirata: *Forgon be aliha hūwangdi tumen se tumen se*, mongol felirata: *Cay-i ejelegci quwangdi tūmen nasun tūmen tūmen nasun*). A tábláról egy képet ismerek, egy orosz blogger posztolt egy fotót róla. Elérhetőség: <https://magazeta.com/2007/05/potala-temple-china/> (2017. augusztus 15.). A képhez magyarázatként azt írta, hogy a felirat tibeti nyelvű, és az szerepel rajta, hogy „Éljen a császár!” Valószínűleg ezek a táblák az uralkodó születésnapjára készültek.

¹⁶ *Bi gūnici . fucihi doro bolgo bime getuken . gosin jilan be akūmbufi . dergi de oci . han sei doro de dorgideri aasilame . fejergi de oci . geren mentuhun de getukeleme ulhibume tusa arame [...]. Dayicing gurun-u dotoyadu yamun-u mongyol bicig-iin ger-iin dangse*. III. Buyandelger et al. H. n., 2005, 200.

¹⁷ *Öbör boyda-yin namtar*. Altanorgil emkid. H. n., 2010, 293.

¹⁸ Mit keres egy fegyver a kolostorban, ha Buddha azt mondta, hogy tartózkodni kell az élet kioltásától? A Tan védelmében ez megengedett volt, szélsőséges példa erre Inoue Enrjó (井上門了, 1858–1919) japán filozófus nyilatkozata 1904-ből, a japán–orosz háborúval kapcsolatban: „Az oroszok nemcsak a mi, hanem Buddha ellenségei is. Megölni őket nem csupán hazafias, hanem buddhista kötelességünk is.” (Idézi: Bernard Faure, *Bouddhisme et violence*. Paris, 2008, 34.). Buddhista szövegekben is találunk példát az élet kioltásával kapcsolatban, így a Sambalával kapcsolatos egyik műben olvashatjuk, hogy a fenséges láma szárnyas kőparipán vágat, s lándzsával döfi le a tévtanokban tévelygőket. Azt sem lehet állítani, hogy ez pogány szöveg lenne, mert a 6. Pancsen láma (*Blo bzang gpal ldan ye shes*, 1738–1780) írta (Charles Roskelly Bawden, *The Wish-prayer for Shambala. Monumenta Serica* 36 [1984–1985] 457, 472.). 2009-ben, höhhoi egyetemi tanulmányaim során egyik tanárom egy alacsonyabb rangú újjászülető láma volt, akinek az óráján felmerült ez a kérdés. Tanítása szerint bizonyos esetekben embert ölni sem bűn, példának okáért előfordul, hogy a halálos bűnt elkövető lámákat megölik, majd szívüket feláldozzák. Ennek oka, hogy ez kevesebb pokolbéli szenvedéshez és jobb újjászületéshez vezethet. Állítása szerint a mai napig él ez a rítus, ezt azonban nem állt módomban ellenőrizni.

s még a 20. század elején is áldozatokat mutattak be nekik.¹⁹ Szintén Nejicsi Tojin második újjászületése volt az, aki jelentette a császárnak, hogy öméltósága születésnapja alkalmából elvonulna az uralkodó hosszú életéért imádkozni.²⁰ Ennek fényében nem meglepő, hogy a mongol kolostorok egy részét a mandzsui uralkodó alapította és látta el a működéshez szükséges anyagi forrásokkal (általában ezek lettek a legnagyobbak és leggazdagabbak).²¹

A buddhizmus és a mandzsui hatalom kapcsolatára szútrák kolofonjaiban is találunk utalást. Néhány példa: a *Śrīdevīmahākālīsādhana* szútra mongol fordítója egy hosszú verssel toldotta meg művét, melyben az alábbiakat olvashatjuk: „Isteni, magasságos, hatalmas, fenséges úr, éljen tízezer évig! / A tökéletes, erőteljes császári hatalom még inkább növekedjék! / A nyugodalmas béke és boldogság minden irányban terjedjen szét!”²² A *Mañjuśrīkrodhasādhana* szútra mongol kolofonjában ezt találjuk: „Az uralkodó erőben és egészségben éljen tízezer évet és örökre terjedjen el a Tan.”²³ A *Sekoddeśaṭipyaṇi* szútra kolofonjában ez olvasható: „Mandzsusri fenség rendíthetetlenül uralkodjon tízezer világkorszakon keresztül!”²⁴ A példák sorát az *Upanātha értelmének magyarázata*²⁵ című szútra kolofonjával zárom: „A tekintélyes Mandzsusri, magasságos, hatalmas uralkodó arany nemzetségének minden tagja bővelkedjen nemes tettekben, szerencsében, boldogságban! A hatalmas uralkodó hatalma a hegyek urához, a Szuméru-hegyhez hasonlóan legyen sziklaszilárd!”²⁶

A fent említett, elsősorban a kolofonokban megbúvó áldáskéréseken kívül alig van kézzelfogható nyoma az uralkodóért bemutatott áldozatoknak.²⁷ Csangtya Rölpe Dordzse²⁸ összegyűjtött mongol nyelvű munkáiban található egy áldozati

¹⁹ Altanorgil, i. m., 127.

²⁰ *Öbör boyda-yin namtar*, 302.

²¹ Robert James Miller, *Monasteries and Culture Change in Inner Mongolia*. Wiesbaden, 1959, 17–23.

²² *Tngri degedü yeke boyda ejen-ü tümen nasun kiged. tegüs erke kücün qan törö ulam ulam öndöridcü . tegsi amurlingyui bayasqulang arban jüg-tür delgerekü bolturyai*. Ld. *Catalogue du Tanju mongol imprimé*. II. Ed. par Rintchen. New Delhi, 1964–1974, 230.

²³ *Ejen qayan-u tümen nasun batuduyad . egürde burqan-u šasin delgeretügei*. Ld. *Catalogue*, II. 413.

²⁴ *Mañjuśri ejen-ül ölmei tümen kalab-tur batuduyad [...] bolturyai*. Ld. *Catalogue*, I. 26.

²⁵ A szanszkrit cím hiányzik, a mongol címe: *Upanātha-yin udq-a-yin tayilburi orusiba*.

²⁶ *Erketü mañjuśri degedü yeke qayan-u altan uruy bügüde-yin aliba . erkilen sidkegsen üiles ba coṃ jali nasun buyan üilemji arbiddun . erkesigci qan törö anu ayulas-un qayan Sümir ayula metü batidqu bolturyai*. Ld. *Catalogue*, I. 19.

²⁷ A Qianlong császár parancsára összeállított mandzsui sámánszertartások gyűjteménye (*Hesei toktobuha manjusai wecere metere kooli bihe*) ezzel kapcsolatban egy fontos információt közöl: „Kung Ning Gungban (坤寧宮) az alábbi áldozatok kerültek bemutatásra: havonta az uralkodóért [...]” (*Kun ning gung de wececi . biyadari ejen i jalin wecehe metehe amala*). Ld. Hesei toktobuha manjusai wecere metere kooli bihe. I. H. n., 1779, 25.), azonban itt feltehetően ez nem buddhista, hanem „pogány” áldozat volt, ezért erre nem térek itt ki részletesebben.

²⁸ Tibeti neve: *Lcang skya Rol pa'i rdo rje*, mongol: *lcang-skya qutuytu*, kínai: 業西丹畢蓉

szöveg az uralkodó részére, melyről azonban a címén kívül (*Manzušrii boyda yeke qayan-u batu orosil sayin buyan-u quran-i oroγuluγci*) más adat nem áll rendelkezésre.²⁹

A közelmúltban felbukkant egy mongol nyelvű, hiányos kézirat, mely többek között egy áldozati szöveget tartalmaz Jiaqing (uralk. 1796–1820, mandzsu neve: *Saicunga Fengšen*, kínai: 嘉慶帝, mongol: *Sayisiyaltu Irügeltü*) császár részére. A kézirat négy lapja áll jelenleg rendelkezésre; a címlap és az első szöveg, amely a második oldal első felén ér véget, elveszett. A lapok 22x8cm nagyságúak. A kéziratot meglehetősen gyakorlatlan kéz írta (feltehetően másolta). A szöveg keletkezését 1796 és 1820 közé, Jiaqing császár uralkodási idejére tehetjük. Az áldozat bemutatásának idejére, módjára semminemű utalás nincs; nem derül ki, hogy naponta kell-e bemutatni vagy évente egy, esetleg több alkalommal. A szöveg nagy valószínűséggel sem a császári udvarból, sem annak környezetéből nem származhat, mivel Kína leírása hibás: például 18 tartomány helyett csupán 13 szerepel, s az egyik tartomány nevéként városnév van megemlítve.

A szöveg szerkezete összhangban áll a mongol füstáldozatoknál általánosan elterjedt struktúrákkal.³⁰ Első lépésként az áldozatbemutató lecsendesíti tudatát, melyhez Kundali (szanszkrit *Kuṇḍali Vidyarāja*) *dhāra*nijét és egy tisztító mantrát használ. Az üressé vált tudattal kell elképzelni az áldozati tárgyakat, majd meghívni az áldozatra azokat, akikhez szól: jelen esetben a mandzsu uralkodót kíséretével együtt.³¹ Miután az áldozatra a meghívottak megérkeztek, következik az áldozati tárgyak részletes felsorolása. Ekkor már néhány kívánság is helyet kap, melyek megvalósulását az áldozatbemutató szeretné fáradozásaiért cserébe megkapni. Majd következik a tisztító rész. A mandzsu uralkodó és környezete alapvetően nem tisztátalan, azonban a velük szembeni szabály-

梅. A 18. század egyik legnagyobb befolyással bíró szerzetese volt, Qianlong császár nevelőjeként és későbbi tanácsadójaként nagy befolyással volt a mandzsu uralkodói politikára. Életéről ld. Xiangyuan Wang, *The Qing Court's Tibet Connection: Lcang skya Rol pa'i rdo rje and the Qianlong Emperor*. *Harvard Journal of Asiatic Studies* 60 (2000/1) 125–163.

²⁹ Összegyűjtött munkáinak (*Lcang-skya qutuytu n'ag bdang chos ldan-u 'bum jarlii*) hetedik kötetében kapott helyet (*Catalogue of Ancient Mongolian Books and Documents of China*, I. Beijing, 1999, 184.). 2017. április 24–25-én került megrendezésre a „Mongolian Buddhism in Practice” konferencia (Budapest, ELTE), melynek egyik előadásán mandzsu uralkodókhoz szóló kéziratok áldozati szövegek kerültek röviden bemutatásra (Lajhanszüren Altanzaja, „*Szajalt jörölt irhsilín edzen háni szan tahl egerlig hangagch hemegdeh orsiv*” *hemeh szudrin tuháj*). A szemvillanásnyi időre kivetített szövegekből nem lehetett komoly következtetéseket levonni, a kutatómunkához szükséges megvárni az előadás nyomtatott változatának megjelenését.

³⁰ A mongol áldozati szövegek három dolgot minden esetben tartalmaznak: mi az áldozat, kinek mutatják be és miért, azaz mit szeretne cserébe az áldozat bemutatója. Amennyiben vizualizáció is helyet kap, az adott szöveg tartalmazza a tudat lecsendesítésének módját, illetve részletesen ismerteti az áldozati tárgyakat, és általában a megidézendő istenségről is pontos leírást ad.

³¹ Ha valamely istenség, bodhiszattva meghívásáról van szó, akkor az áldozati szöveg tartalmazni szokta külleme, attribútumai leírását is, hogy a vizualizáció során fel lehessen idézni az alakját.

szegések, törvénytelenések következtében azzá válhatnak. Egy magasztaló rész következik, melyben kérések szintén megfogalmazódnak: többek között esőt, bő termést³² áhít az áldozat bemutatója. Az uralkodó mellett a hadistenekeket is magasztalja, illetve hozzájuk is áldáskéréssel fordul. Végül egy általános, mindenkire kiterjedő áldáskéréssel zárul az áldozat. A szöveghez tartozik egy rövid kolofon is, melyből kiderül a szerző kiléte (azonosítása kérdéses), valamint egy figyelmet érdemlő megjegyzés olvasható, mely arra utal, hogy voltak olyan „keményvonalas” buddhisták, akik elleneztek mindennemű áldozatbemutatást az evilágiaknak. Itt elsősorban az a kérdés, hogy lehet-e buddhistaként áldozni a mandzsui uralkodónak. A szerző szerint természetesen igen – ha nem ezen a véleményen lett volna, akkor ezt a szöveget sem írta volna meg. Azt a nézetet vallja, miszerint az uralkodó ténylegesen Mandzsusí reinkarnációja, így az az eretnek, aki nem hódol neki. S itt vissza is jutunk a korábban már említett kínai szerzeteshez a Wei-dinasztia idejéből, aki az uralkodóban buddhát vélte felfedezni.

FÜGGELÉK

A hatalmas Jiaqing császárhoz szóló áldozati és áldáskérői szöveg 1796 és 1820 között³³

*Om bazar amirta küngdali qan-a qan-a om pad om sawaw suru sarwa darma suwau-a sutu qang.*³⁴ Üresség legyen! Az éteri ürességben az *om* szótagból keletkezzen egy hatalmas drágakövedény. Átható boldogság közepette az áldozati tárgyak, melyek kielégítik

³² A bő termés első pillantásra különös kérés egy mongoltól (amennyiben nomadizál). Azonban a Buddha szülőföldjén lévő földművelés fontosságának kései lenyomataként a mongol buddhista emlékekben bőven találunk ezzel kapcsolatos kívánságokat. Például a korábban említett Csabcsijali kapun az alábbi felirat áll: „Az eső a termőföldet szükség szerint termékenyítse” (*k'eé qu-r t'ri-yn t'o--sun č'ak'-yr beu-t'eu-ju*. Kiadását ld. Kögjiltü [呼 格吉勒 圖], i. m., 447.). A buddhizmus hatásaként a földműveléssel kapcsolatos kívánságok népvallási szövegekben is megjelentek, például a Fehér Öreghez szóló füstáldozatokban (*Čayan ebügen-ü sang*). Vö. Sárközi Alice, Incense-offering to the White Old Man. In: *Documenta Barbarorum*. Hrsg. von Klaus Sagaster–Michael Weiers. Wiesbaden, 1983, 360.

³³ Magángyűjtemény. Első közzététel és fordítás.

³⁴ Ez két mantra. Az első rész (szanszkrit: *om vajra amrita kuṇḍali hana hana hūm phaṭ*) Kundali dhāranije, míg a második (szanszkrit: *om svabhāva-śuddhaḥ sarva-dharmāḥ svabhāva-śuddho 'ham*) egy tisztító. Mongol áldozati szövegek gyakran kezdődnek ezekkel a mantrákkal, példának okáért: *Ündüsün bsang* (Henry Serryus, A Mongol Lamaist Prayer: *Ündüsün bsang* “Incense Offering of Origin”. *Monumenta Serica* 28 [1971] 321–418.), *Corji blam-a Ayvangdorji ber jokiyaγsan tngri delekei jajar oron-u sang takily-a* (Magdalena Tatár, Two Mongol Texts Concerning the Cult of the Mountains. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae* 30 [1976] 1–58.).

az öt vágyat, mindent leljenek el, az eget is borítsák be.³⁵ Mondd háromszor, hogy *om a hum*, majd az alábbi dháranit: *om sarwa bad bur-a qur-a sur-a awarati awarati qan bazar baray-a kem qooy-a*. Az áldásukkal foglalj helyet, és mondd a következőket:

Ó, kínai földnek palotájából, Peking városából Mandzsusri újjászületése, Jiaqing³⁶ császár, édesanyáddal, fiaiddal, bizalmas tanácsosaiddal, tisztviselőiddel, szolgálád hadaival ...³⁷ fáradj ide! Kérlek, foglalj előttem helyet, és szilárdan, megnyugvással ülj az aranytrónon, amelyet istenekhez méltó kelmék borítanak!

Az áldozati, szemet gyönyörködtető tárgyak és a szóbeli áldozat leírása

Ó, a valóságban előkészített, gondolatlanul átváltoztatott két csésze víz mellett értékes tárgyakkal, illetve zenével, arany itallal, öt vágnak megfelelő ötféle áldozattal, teával, pálinkával, kenyérrel, zsírral, cukorral, valamint mézzel, rizzsel és más étekkel áldozom. Legfőképpen az uralkodó hét ékességét ajánlom fel, melyek a következők: ezer küllős arany kerék, vágyakat teljesítő nagy csintamáni drágakő, ... felséges asszony,³⁸ hatalmat támogató négy tanácsos, a katonák legnemesebbje, az erőből kirobbanó nagy fehér elefánt, ereje teljében lévő ezer csodálatos paripa, az ellenfél álnokságait ismerő hadvezér.³⁹

A boldogság nyolc tárgya⁴⁰ és a hét értékes drágakő⁴¹ felajánlásával add meg a varázserőt, hogy a vágyott dolgokat létre tudjam hozni! Ezen kívül felajánlok arany kantárt, felszerszámozott szép paripát, jakot, birkát, tevét, marhát, kecskét, kutyát, pávát, énekesmadarat,⁴² tyúkot és minden mást is. Ezekből annyit ajánlok fel neked, hogy betöltse a világ minden szegletét! Fogadd el⁴³ őket, és kegyeskedj varázserőt adni nekem!

³⁵ Az öt vágy valószínűleg az öt érzékszervvel (látás, hallás, szaglás, ízlelés és tapintás) van kapcsolatban.

³⁶ A mongol szövegben a mandzsú császár mongolul (*Sayisiyaltu Irügeltü*) szerepel.

³⁷ Ez után a mongol szövegben az alábbi nehezen értelmezhető rész áll: *k'ü qubilyan metü-yin köng cinb*.

³⁸ Az „asszony” szó egyes jelzőinek értelmezése problémás, ezért kihagytuk őket.

³⁹ A hét ékességről bővebben ld. Robert Beer, *The Handbook of Tibetan Buddhist Symbols*. Boston, 2003, 37–42.

⁴⁰ A boldogság nyolc tárgya az alábbi: tükör, bezoárkő, joghurt, tippanfű, bilva (gyümölcs), kagyló, cinóber, mustármag (Tcheuky Sengué, *Petite encyclopédie des divinités et symboles du bouddhisme*. Saint-Cannat, 2014, 486–488.).

⁴¹ A hét drágakővel kapcsolatban többféle felosztás is ismert. *Mongyol töbed kitad qabsuryaysan toyan-u medege*. Orciyulun nayirayulba Sonom–Nayantai. H. n., 2009, 422.

⁴² Bizonytalan fordítás, a szövegben ez áll: *sing sing dau sibayun*. A *sing sing* önmagában mongolul nem jelent semmit, ahogy a *dau* sem, a *sibayun* viszont madarat jelent. Hipotetikusán két megoldás jöhet szóba, de egyik sem kielégítő. A *sing sing* mandzsul majmot jelent, de mit keresne egy mandzsú szó a mongol szövegben (ráadásul a majom szót ismeri a mongol, szerepel is a 12 állatjegy között, így biztos ismernie kellett ezt a szerzőnek is). A másik megoldásként az énekesmadár szó jöhet számításba (szing-szing hangú madár), de az ehhez hasonló szerkezetek a mongolban meglehetősen ritkák (a mandzsuban gyakoriak), ráadásul a *dau* szót javítani kellene *dayutura*, ami szintén kérdéseket vet fel.

⁴³ Az eredeti szövegben az étkezik (*joyoylaju*) szó szerepel itt, ami bevett fordulatként bukkan fel ételáldozatos szövegekben, itt azonban többről van szó, mint étkekről, ezért egy másik, sze-

Tisztítás és bűnbánattartó rész

Ó, a mindent magába foglaló tudás tüze fellobbanó paraszának hatalmas lángtengerében szantál, ..., ⁴⁴ öröm, boróka és más, az isteneket is megtisztító áldozat érzékeknek kellemes, hatalmas füstje száll, ezzel tisztítom meg Mandzsusri megtestesülését, az isteni uralkodót. A világon élőkön uralkodót, különösen a családját, a bizalmas tanácsosait, tisztviselőit, csatlósait tisztítom meg! A palota és a vidék fényes istenét megtisztítom! A palota szellemét, pusztá istenségét, az úton kísérő istent is megtisztítom! A mindent megtisztító füstáldozat felajánlásával a bizalmas problémák, a törvénytelenések és visszaélések mind szűnjenek meg, legyen minden ezektől megtisztítva!

Magasztaló rész

Ó, a mindenkin győzedelmes, bölcs és tökéletesen cselekvő Mandzsusrit, aki az élőlényeket megsegítő uralkodói hatalmat gyakorolja, a fekete kínai⁴⁵ Sangsi⁴⁶ és Nanjinnal⁴⁷ együtt 13 nagy tartománynak⁴⁸ az urává lett, téged magasztallak! A csillagok gyűrűjének közepén fekvő holdhoz hasonlatos Tibet havas ormai, ..., ⁴⁹ halha, ojrát és más területeken lakó élőlények győzedelmes ura, téged magasztallak! Könyörülettel, minden élőlényhez úgy szólsz, mintha saját gyermeked lenne, parancsodra mindenki térdre borul előtted. Olyan fenséges vagy, mint a pekingi Szuméru-hegy,⁵⁰ téged magasztallak! A hozzád szóló áldozat és a meg nem szűnő magasztalás ereje által a fagy, a jégeső, a szárazság, a zord tél ereje csillapodjon, a vagyon, a vetés, a gyümölcsök és minden más növekedjék, és se tolvaj, se rabló, se más káros csapás ne okozzon veszteséget! Összefoglalva, nekünk mindnyájunknak erősen vágyott dolgainkat rögvest biztosítsd! Különösen arra a földre hullajtsd idejében az esőt, amelyet bevetettek. Gondoskodj a bő termésről!

Hadisteneket magasztaló és áldáskérő rész

Ó, a megvilágosodást elért és még el nem ért hadistenek! Társatokká szeretnék válni, soha, egy szempillantásnyi időre sem elhagyva titeket. Istenek, földalatti sárkányurak és

mantikailag helyesebb szót kerestem.

⁴⁴ Valószínűleg valamiféle kellemes illatú növényféle, meghatározása bizonytalan.

⁴⁵ A mongolok klasszikus világfelfogásában 9 ország, illetve nép szerepel, ez az „5 színes-, 4 idegen ország/nép” elnevezésű felosztás (*tabun öngge . dörben qari ulus*). Az öt színes ország az alábbi: kék mongol, vörös kínai, fekete tibeti, sárga szártúl (mai Xinjiang területén korábban élt török eredetű népesség) és fehér koreai. Ennek alapján nem értelmezhető a fekete kínai megnevezés.

⁴⁶ Shanxi (山西) vagy Shaanxi (陕西) tartomány.

⁴⁷ Város, Jiangxi (江西) tartomány központja.

⁴⁸ A mandzsu-korban a kínai területeket 18 tartományra osztották, kérdéses, hogy itt miért csak 13 szerepel.

⁴⁹ Bizonytalan az értelmezés.

⁵⁰ Pekingben, a nyári palotában van egy tibeti stílusban épült, Szumérúnak nevezett templom (mai nevén: 四大部洲), ami egy kisebb dombon áll – nem egyértelmű, hogy erre vonatkozik-e az utalás.

emberek tárgyait, erejét, gazdagságát és minden mást, erénynek, jó sorsnak, szerencsének a varázsát nekem kegyeskedjete megadni!

A boldogság kiterjesztése

A tankereket tárgyakkal megforgató tankirály révén a gyarapodó vagyonnak, a sokasodó jószágnak öröme legyen velem! Az ínség úgy szűnjék meg, mintha a vágyteljesítő Csintamáni drágakövet találtam volna meg, mely biztosítja a szükséges javakat, ennek a drágakőnek boldogsága legyen itt! Esrua és Kormuszda istenek oltalmazó áldása segítsen, a mindent elrendező isten keltette boldogság boldogítson, erényes vágyak maradéktalanul teljesüljenek, az élet legyen hosszú, betegség nélküli, boldogsággal és örömmel teljes!

Ez volt a hatalmas Jiaqing császárhoz szóló áldozati és áldáskérői szöveg. Ezt a magabiztos Szang Maticsi írta saját kezével. Néhányan azt hangoztatják, hogy miután Buddhához fordult az ember, nem helyénvaló a világ isteneinek áldozatot bemutatni. Azonban a tibeti Szongcen Gampo,⁵¹ aki az élőlények lecsillapítása végett emberi alakot öltött, így tanított: „Ebben a világkorszakban Mandzsusri bármilyen tanterjesztő alakban érkezhet a Tan erősítése és az élőlények segítése végett.” Így pontosan az az eretnek, aki ezt tévtannak tartja. [...]

Ha bármelyik bölcs hibát találna ebben a szövegben, azt megkérném, hogy legyen szíves kijavítani!⁵²

Mangalam.

Mind a hat létszférában élő élőlény megsegítése végett – melyek közül egy korábbi életemben bármelyik édesanyám is lehetett –,⁵³ bizalommal írtam le a hatalmas Jiaqing császárhoz szóló füstáldozatot.

⁵¹ Tibetiül: *srong btsan sgam po*, az első buddhista uralkodója volt Tibetnek (megh. 649).

⁵² A mai szemmel meglehetősen álszerénynek nevezhető gondolat nem volt ritka vendége a különböző kolofonoknak. Ezt két példával szemléltetem: a *Krodhavijayakalpaga hyatantrasya tika* mongol fordítója így szabadkozik: „Imádkozom, hogy legyenek könyörületsek a bölcs mesterek, és javítsák ki a hibákat, melyeket a fordítás és az írás folyamán elmém vétett ebben a szövegben.” *Eyin kü orciyulun bicigsen-e minu oyun-iyar yutuqaysan-i / erdem-ten merged ariyudqaju jasan soyurq-a kemen jalbarimui*. Ld. *Catalogue*, III. 509. Egy másik szútra (*Balimvidhi*) fordítója így kéri a segítséget: „Ha tudatlanságom hatalma miatt rossz lenne a fordítás, akkor kegyeskedjete nekem könyörületesen megbocsátani és javítani a hibát!” *Ülü medekü-yin erke-ber buruqu orciyulaysan bolbasu ele . örösiyen nigülesküi-ber külicejü jasan soyurq-a*. Ld. *Catalogue*, I. 157. Azonban találunk az ellenkezőjére is példát, az *Abhidāna-uttaratantra-nāma* szútra tibeti fordításának kolofonjában ezt olvashatjuk: „A fordításban a hiányokból és hozzátoldásokból annyi van, mint ahány szarva van a nyúlnek.” *Ilegüü dotaquu anu taulai-yin eber-lüge adali bui*. Ld. Louis Ligeti, *Catalogue de Kanjur mongol imprimé*. Budapest, 1942, 7.

⁵³ A fordításhoz magyarázatot is fűztem, a mongol szövegben csak annyi áll, hogy „anyává lett élőlény”. Ez megszokott, mondhatni formulás fordulat, jelentése annyi, hogy minden élőlényhez úgy kell viszonyulni, mint saját anyánkhoz, mert egy korábbi életben bárki az lehetett. A kérdésről bővebben ld. Jan Nattier, Eke Boluysan: A Note on the Colophon to the Bolor Erike.

A szöveg átírása

om bazar amirta küngdali qan-a qan-a om pad om sawaw suru sarwa darma suwau-a sutu qang . qoyosun kü boltuyai . qoyosun-u ayar-aca om-aca erdeni-yin saba ayujim boluyad . cenggel yeke-yin dotor . sang-un ed-nuyud tabun küsel-ün erdem-luy-a tegüsügsen büged qotala büirin tegülde oytarui-luy-a sacayu boltuyai .. om a huum 3 ta ögüle . om sarwa bad bur-a qur-a sur-a awarati awarati qan bazar baray-a kem qooy-a . kemen 3 ta ber adislaysan-aca angqan sayuqu nom ayiladqaqu inu . eyin kemen ögüle ay-a nanggiyad-un oron-u ordo qarsi bejejing-ece mangjusiri-yin qubilyan sayisiyaltu irügeltü qayan-tan eke tayiji köbegün yadayadu dotoyadu tüsimed üilecin tergüten k'ti kubilyan metü-yin köng cinb ene oron-dur ayara öber-ün emün-e altan sandalin-u deger-e-dür tngri-yin eldeb jüil keb-iyer [=kib-iyer] bürkügsen-ü deger-e qutuy-tan degedü [2/3] mangjusiri-yin düri-tü ködülel ügei bayasuyşayar batuta sayun soyurq-a .

takil-ün edlel kiged nidiün-ü gegen-e üjegüljü ayiladqaqu takil ergükü anu ay-a bodatai beleddügsen sedkil-iyer qubilyaşan qoyar usu-tu ciqula edlel kiged kög dayun altan umday-a tabun küsel-ün tabun jüil takil cai ariki talq-a tosun şiker burum kiged bal tutur-y-a terigüten-i idege jimis ergün üiledmü ilangyui-a qayan törö-yin doloğan erdeni ergükü anu . mingyan gegesütü altan kürdün-u yeke erdeni sanay-a barbu?yaju uday-a bütügegeci yeke cingdamani erdeni erim? qangyayci jayun ? qatun yeke erdeni qan törö-yi tedkügcü dörben tüsimel yeke erdeni cerig-ün noyan kücün tegülde yeke cayan jayan erdeni ajinai medegci kücün tegüsüşen mingyan külüg yeke morin? erdeni . cinadus-un testürgülügcü-yi ilyan üileddegci yeke cerig-ün noyan erdeni . öljei qutuy-un naiman ed kiged ciqula doloğan erdeni ergügsen-iyer sanayşan kereg [3a/b] bütükü-yin şidi-yi örösiy-e . busu basa tan-dur nadun-dur? ayiladqaju ergükü anu . altan kömüldürge . qajayar-i qutur-y-a oyta-tu degedü morin . sarulay . qoni . temege üker . yamay-a . noqai . toyos . sing sing dau sibayun kiged takiy-a terigüten-i zambutib-un oron qotala-yi oyuyata degürgecü ergümü . joyoylaju neyite şidi-yi örösiyen soyurq-a .

arilyaqu kigen namcily-a [=namacilaqu] üiledkü anu .

ay-a belge bilig-ün yal-un coşca badarayşan-u ayuu saba-aca zangdan . ergi . aagi . arca terigüten tngri ariyulqu sang sedkil-dür jokistu utuyan-u yeke egüle egüni mangzusiri-yin qubilyan bey-e tngri qayan-yi ariyulumu . delekei dakin-i ejelekü-yin kerem? ilangyui-a eke köbegün yadayadu dotoyadu tüsimel üilecin ni ariyulmu . ordo qarşı terigüten qotala oron-u coştu tngri ariyulumui . ordo [3/4] ger-ün tngri . kegere-yin tngri . odaqu jam-un tngri-yi ariyulumui .. qotala-tur ariyulqu takil ergügsen-iyer doroydaqu-yin tüidker kiged cayajin yosun-u osol gem terigüten-i aril=yayad ariyun boltuyai ..

maytayad dalaqu inu .

ay-a bügüde ilayuşan-un belge bilig mangzusiri ber amitan-u tusatu qayan-u yoso

bariju . qara kitad-un sangsi nangjin terigüten arban yurban yeke ayimay-un ejen boluysan tan-dur maytamui . odon-u ciyulyan-u dumda-dur sarin metü töbed casutu kiged . engetü kiged qalq-a oyirod terigüten bügüde amitan-u ilayuyusan cimig duwaca-yin ??? metü tan-du maytamui .. nigülesküi ber bügü=de amitan-i köbegün metü ayiladuyici jarliy-iyar bügüde-yi nigen cay-dur sögüdgegi bey-e inu bejejing-ü sumir ayula metü yeke sür jibiyulang-tu yayiqamsiy [4a/b] qubilyan bey-e-tü tan-dur maytan üiled=mü . tan-i takiyad nasuda maytaysan-u küctin ber kirayu möngdör yang jud amurliqu ba . ed tawar tariy-a jimis terigüten bürin edlel delgerekü kiged öber-iyen irekü kiged qulayai degerem terigüten qoor-a künügel-yi ügei bolqu tobci labasu ba bürün bat??? sanaysan kereg uday-a-yi sedkilcilen bütügül ... ilangyui-a küiringge sacuyusan-u tariyaling-un yajar-dur qur-a usu cay-dur bayulyaju tariy-a boday-a ber degürgen jokiy-a .

dayisun tngri maytaqu kiged qutuy kesig erigülgü inu

ay-a nögcigsen kiged . ese nögcigsen dayisun tngri ta-nuyud-dur nigen ysan tedüi cu qayacal ügei . qani nökör bolon jokiy-a . tngri luus kümün-ü ed kücün erke bayalan terigüten buyan keşig coş ucaral-un şidi-yi nadur örösiy-e ...

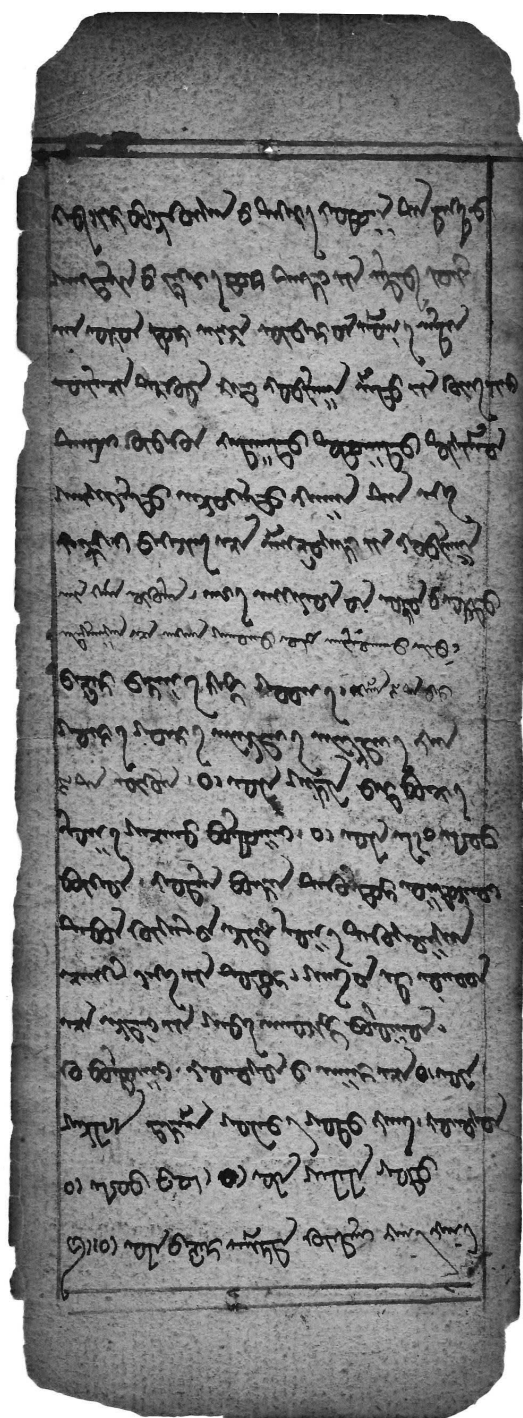
öljei qutuy orosiyulqu inu [4/5]

ed-iyer kürdün-ni orciyuluyici qayan-ta ed mal-yi arbijuyuluyad delgerekü-yin öljei qutuy boltuyai .. cingdamani erdeni oloysan metü ügekü yadayu-yi arilyaqu kiged kerigtü durasuku iregülgüci cingdamani erdeni-yin öljei qutuy orosiqu boltu=yai .. eserun kiged qormusda tngri-yin sakiyuluyusan-u adistid-iyar tusalan jokiyayci tngri-yin öljei qutuy orosiqu bolju sayin buyan-u sanay-a sedkilcilen bütügekü kiged nasu urtu ebedcin ügei amuyulang jiryalang tegüskü tegülder boltuyai ..

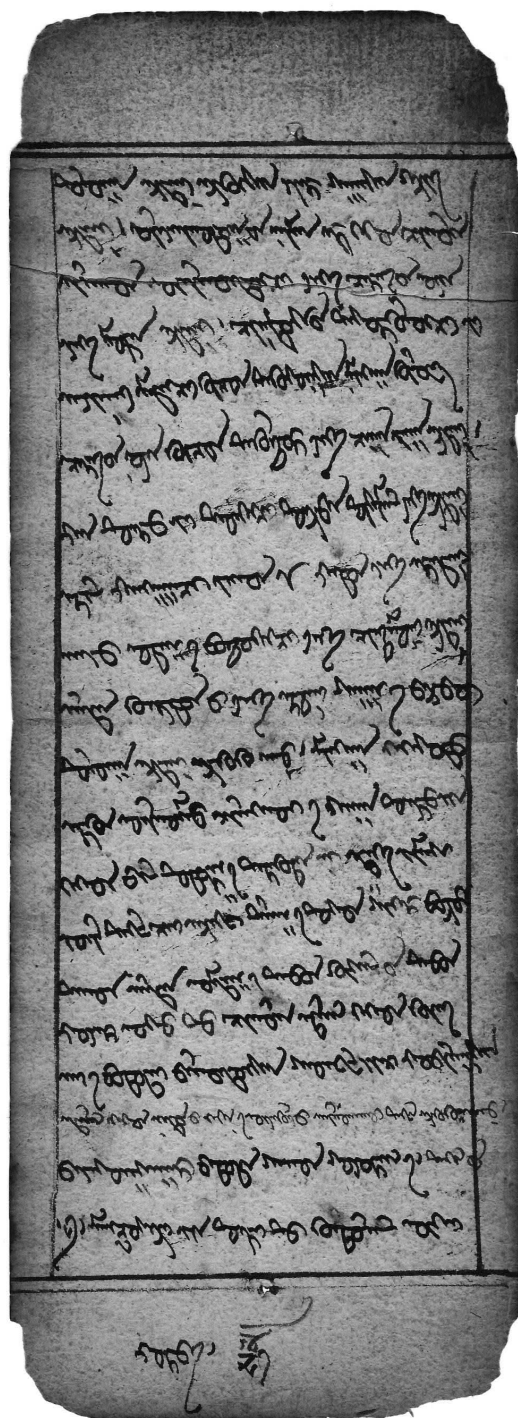
kemen sayisiyaltu irügeltü yeke qayan-dur ariyun takil ergükü kerig küsel qangyaqu kemeküi egüni öber-ün bisirel-iyer sang maciti yar-iyen bicibei .. jarim-ud ber burqan-dur itegel yabuyuluyusan-u uridan?-dur yirtencü-yin tngri-dür mörgükü takiqu jokiqu ügei kemebesü alin ni nomoyayqui-yin qubilyan düri jokiyaysan töbed-ün nom-un qayan sorongcan k'ambo-kemen nomlaysan metü ene cay-un şajin amitan-dur [5a/b] mangjusiri ali nomoyadqaqu-yin qubilyan bey-e qayan-u yosu bariju ariyaysan ni metü bügetel-e ürgül takil-yi qarşı kemegci tere ülü medekü mungqay-u tula qarsi bayituyai erdem sedkesi ügei büged edüge öber-dür cü ??? medegdemü .. merged-ber bicig-dü gem boluyad ni külicejü ayildduyad sigüjü arilyaqu jasaqui-a ayiladqamui ..

manggalam

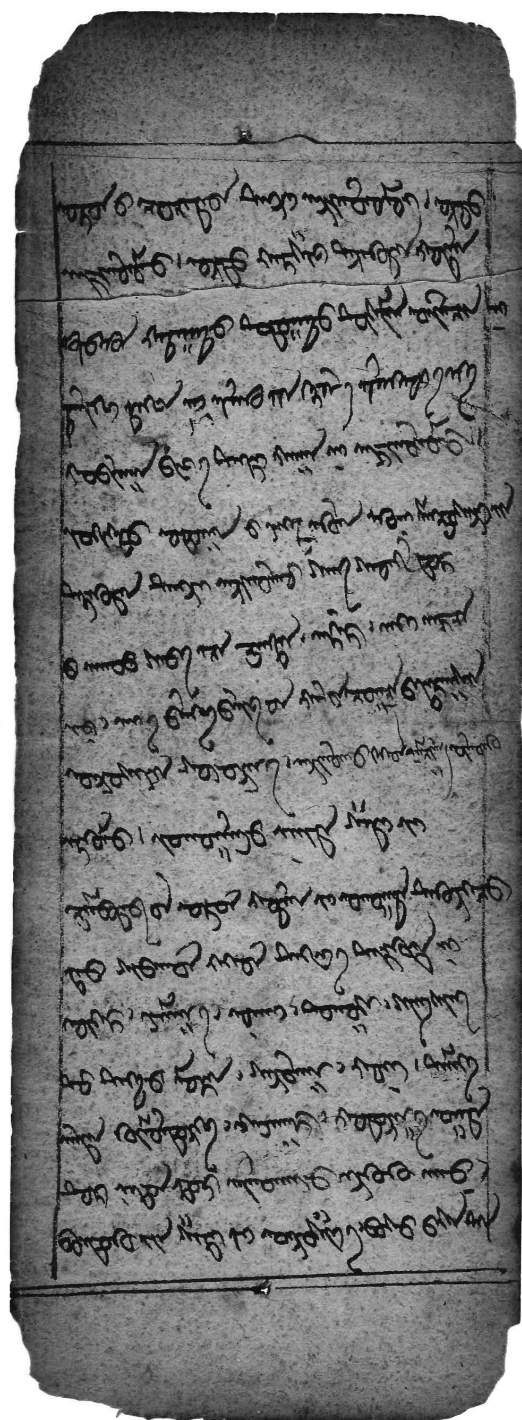
eke boluysan jiryuyan jüil qamuy amitan-u tusa-yin tula ed sayisiyaltu irügeltü yeke qayan-u sang-un sudur-yi bisirekü-ber bicibei ..

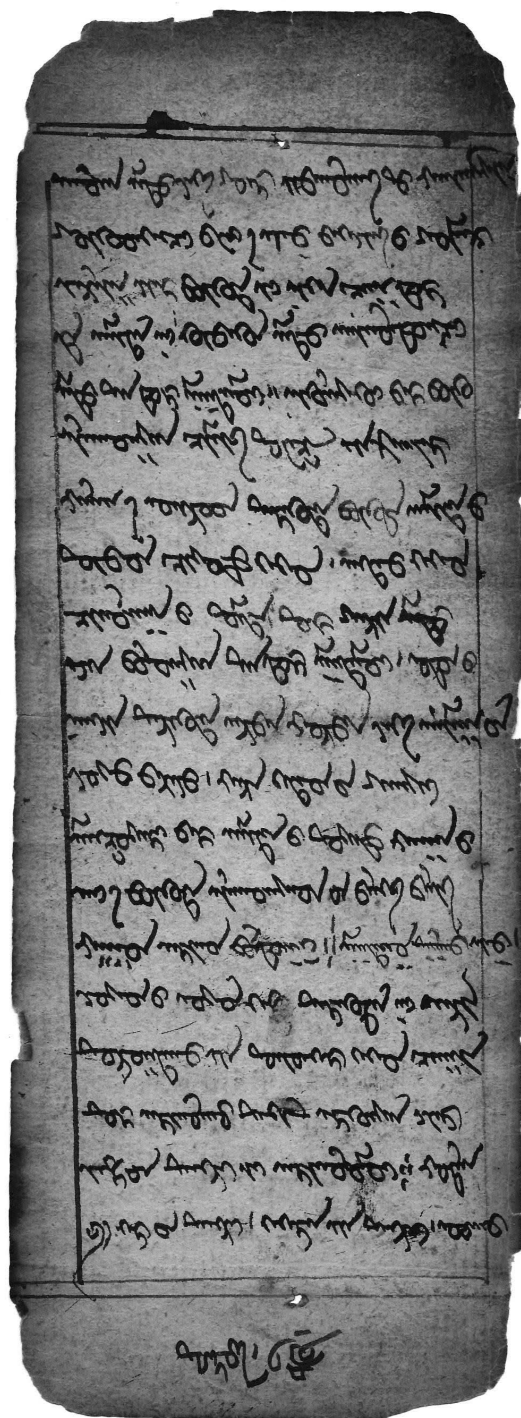
2. kép Folio 2b

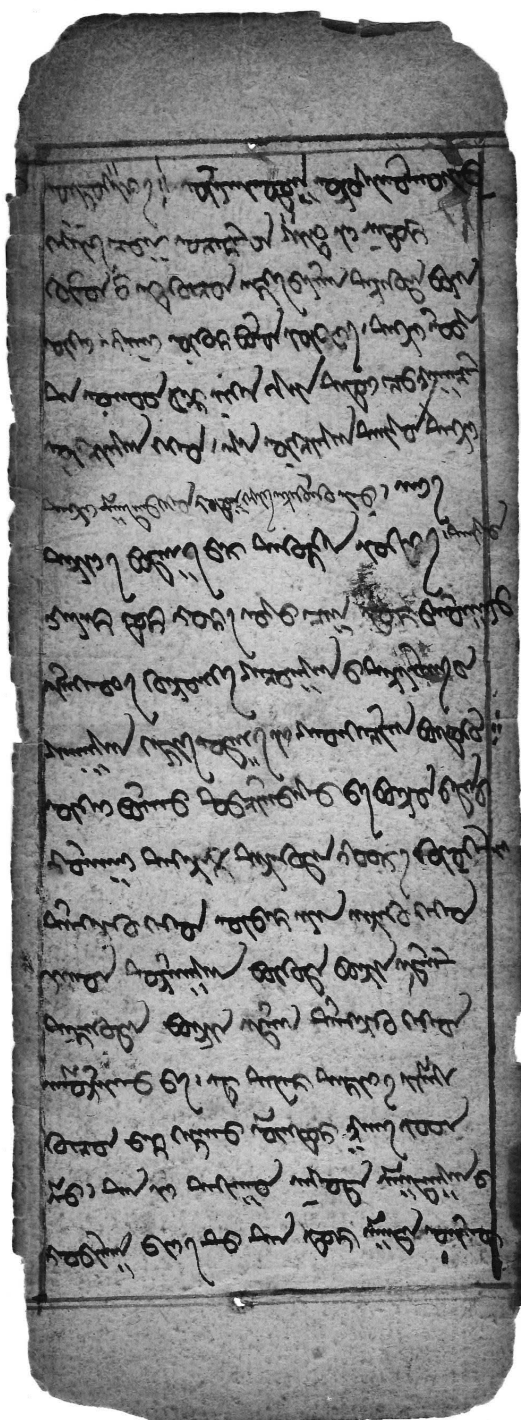
3. kép Folio 3a

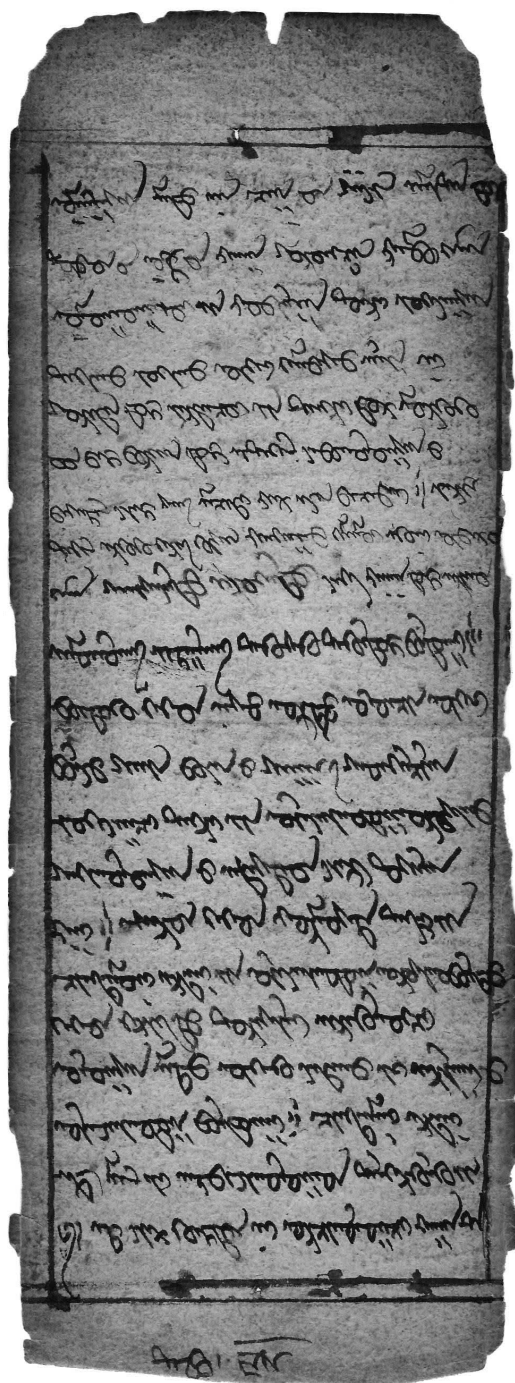
4. kép Folio 3b

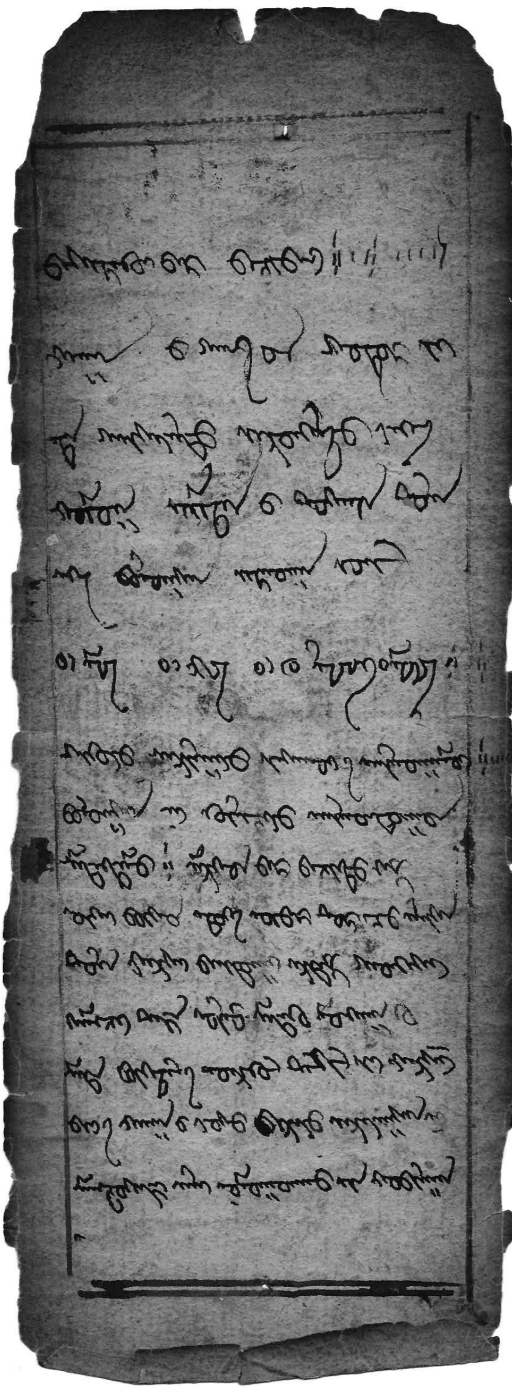
5. kép Folio 4a

6. kép Folio 4b

7. kép Folio 5a

8. kép Folio 5b

SZEMLE

KÖNYVEK

EGY ELFELEDETT OSTROM EMLÉKEZETE – SZIGETVÁR, 1556

Szerk. Fodor Pál. MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Budapest, 2016, 197 oldal, térképmelléklet

A „Zrínyi Miklós – Szigetvár 1566” Emlékbizottság támogatásával megjelent kötet egy izgalmas, ám mostanára – amint azt a cím is érzékelteti – elfeledett epizódját mutatja be annak a sokéves küzdelemnek, amelynek során a dél-dunántúli végvári védelem megpróbálta feltartóztatni az Oszmán Birodalom európai terjeszkedését. A Dráva és a Duna által határolt háromszög már a mohácsi csatát követően kiemelt fontosságú stratégiai területnek számított az oszmán hadvezetés szemében, hiszen aki ezt a vidéket birtokolta, az a Budára vezető utat is ellenőrizni tudta. A terület birtoklása szempontjából kulcsfontosságú volt Szigetvár erőssége, melynek sorsa azonban nem ekkor, hanem majd csak a magyar főváros elfoglalása után pecsételődött meg véglegesen. Attól kezdve ugyanis az oszmán vezetés azon dolgozott, hogy az áhított nagy terv, Bécs elfoglalásának érdekében Budát biztonságos támaszponttá tegye, és ehhez megteremtse a dunántúli hátországot. A Duna menti hadi útvonal biztosítása érdekében elengedhetetlen volt a Duna–Dráva háromszög fő erősségeinek megszerzése, mellyel az oszmán hadvezetés nem is késlekedett. 1543 és 1545 között sorra kerültek török kézre az említett terület jelentősebb várai: Valpó, Siklós, Pécs, majd Simontornya, Ozora és több kisebb erősség. A Szigetvárhoz vészesen közel kerülő frontvonal azonban majd csak tíz év elteltével kezdett konkrét fenyegetést jelenteni. Az 1550-es évek eleji északkeleti irányú terjeszkedés, valamint a Budát övező védőgyűrű kiszélesítése után az oszmán irányítás figyelme ismét a Dél-Dunántúlra irányult: 1555-ben egyebek mellett sikerült megszerezniük Kaposvár, Korotna és Babócsa erősségeit, több kisebb várat pedig – pl. Mesztegnyő, Szentjakab – a magyarok pusztítottak el, így a kulcsfontosságú Szigetvár körül bezárult az oszmán kézen levő várak gyűrűje. Ebben a szorongatott helyzetben hatalmas bravúrt jelentett, hogy 1556 nyarán Horváth Márk vezetésével sikerült megvédeni a várat a hatalmas túlerőben lévő török ostromlókkal szemben, akik másfél hónapnál is hosszabb ideig (június 10-től július 29-ig) ostromzár alatt tartották az erősséget. Ennek a fegyverténynek állít emléket a kötet, melynek nem titkolt célja, hogy az olvasóközönség Szigetvár 1556. évi megvédésére legalább annyira kiemelkedő sikerként tekintsen, mint ahogyan teszi azt a méltán híres 1552-es egri ostrommal kapcsolatban.

A mű bizonyos szempontból forráskiadványnak is tekinthető, amennyiben egybegyűjti az összes lényegesebb korabeli munkát az 1556-os török ostromra vonatkozólag. A forrásközlést két bevezető tanulmány előzi meg, amelyek különböző forrástípusok vizsgálata alapján mutatják be az 1556. évi dél-dunántúli eseményeket. Az első tanulmányt Kasza Péter jegyzi, aki bevezető gondolataiban leszögezi, hogy csak azokat a műveket válogatták be a kötetbe, amelyek közvetlenül az ostrom után vagy azt követő években keletkeztek, és kifejezetten Szigetvár védelmét örökítették meg. Ezek közül is az első és legfontosabb forrás a várkapitány, Stansics (Horváth) Márk latin nyelvű jelentése, melyet az ostrom utáni napokban, hetekben készített és küldött el Bécsbe Ferdinánd királynak. A jelentés – és ezzel együtt a várvédelem – jelentőségét jól mutatja, hogy egy évvel később német nyelvterületen nyomtatásban is megjelent a várkapitány beszámolója, így az európai olvasóközönség első kézből tájékozódhatott az ostrom eseményeiről. E forrásközléshez egyetlen kiegészítést érdemes hozzáfűzni: az 51. oldal 2. jegyzetében említett Ahmed bég működéséről bővebb információval is rendelkezünk. Nevezetesen Babócsát rögtön elfoglalása után szandzsákközponttá tették – igaz, csak nagyon rövid ideig állt fenn –, s Ahmed béget eredeti székhelyéről, Görögsláról helyezték át ide 1555. november 12-én.¹ Testvére, Dervis bég életútjáról szintén részletes adatokkal bírunk, ám szűk témánkat tekintve talán a legérdekesebb információ vele kapcsolatban az, hogy Szigetvár sikertelen ostromáért a budai pasa részben őt tette felelőssé.² Horváth Márk jelentését követően a jeles humanista, Zsámboky János *Obsidio Zigethiensis...* című művét ismerhetjük meg, amely két évvel az ostrom után született. A mű teljes címéből következtethetünk arra, hogy Zsámboky nagy valószínűséggel az uralkodónak küldött részletes jelentést használhatta a szöveg megírásának alapjául. A továbbiakban I. Ferdinánd udvari történetírójának, Wolfgang Laziusnak a szemszögéből nyerünk betekintést az ostrom eseményeibe, aki ezt *Rerum Austriacarum decades* című, Ausztria történetéről írott nagyívű munkájában örökítette meg. Lazius művének V. és VI. *decas*ában számol be az 1540–1563 közötti magyarországi eseményekről, ezen belül is a szigetvári ostrom történetét az V. *decas* utolsó, X. könyvében beszéli el. Helyet kapott a kötetben – a ma már Szlovénia területén levő – Alsólendva protestáns lelkészének, Tőke Ferencnek *Historia obsidionis insulae Antemi* című verses műve is, mely címével ellentétben magyar nyelven íródott, és még az ostrom évében elkészült. Kasza Péter bevezető tanulmányában e műveket mutatja be és elemzi mélyrehatóan, s ennek alapján teljesebb képet alkothatunk arról, hogyan értékelték a kortársak a török ostrom hősieks visszaverését. Tanulmányának elején röviden összefoglalja az

¹ Dávid Géza, A Dél-Dunántúl közigazgatása a török korban. In: Uő, *Pasák és bégek uralma alatt. Demográfiai és közigazgatás-történeti tanulmányok*. Budapest, 2005, 239/17–18. jegyzet; Uő, Szigetvár 16. századi bégjei. In: Uő, *Pasák és bégek*, 291/87. jegyzet.

² Dávid Géza, Az első szegedi bég, Dervis életpályája. In: Uő, *Pasák és bégek*, 356.

1555–1556-os dél-dunántúli hadi eseményeket, melyek részletes leírására a második tanulmány szerzője, B. Szabó János vállalkozik. Kasza azon túl, hogy bemutatja és egymással összeveti a vizsgálat alá vont forrásokat, nagy hangsúlyt fektet a szerzők személyére és munkásságára is. Ezek alapján világossá válik az olvasó számára is, hogy a kötetben megjelent művek milyen jelentős forrásértékkel bírnak Szigetvár történetét illetően. Horváth Márk jelentése egyértelműen primer forrásnak tekinthető, mely tömör, ám pontos adatközléseivel további feldolgozások alapjául szolgált. Ezzel szemben Zsámboky az olvasóközönség számára jóval emészthetőbb műfajban dolgozta fel az ostrom történetét, így ez a munka jól illeszkedik a szintén 1558-ban megjelent, az 1552. évi várostromokról szóló műveinek sorába. Az európai közvélemény érdeklődését a magyarországi hadszíntér iránt jól mutatja, hogy Zsámboky műve pozitív visszhangot kapott, és német nyelvterületen több alkalommal is megjelent nyomtatásban. Lazius műve több szempontból is különleges a számunkra: egyrészt, mivel egy Habsburg udvari történetíró szemüvegén keresztül olvashatunk magyarországi eseményekről, másrészt, mert a műnek ez idáig csak egyetlen része jelent meg magyar nyelven nyomtatásban, ez pedig éppen a szigetvári ostrom történetét megelőző fejezet, az V. *decas* IX. könyve, amely a babócsai harcokat örökíti meg. Öröndöset tehát, hogy ezen kötet keretein belül immár a X. könyvet is olvashatja a nagyközönség. Tőke Ferenc műve pedig azért kiemelkedő jelentőségű, mert – ahogyan azt Kasza Péter is hangsúlyozza –, ő az egyetlen korabeli szerző, akit Tinódi Sebestyén művének méltó folytatójaként tarthatunk számon. A szigetvári ostrom négy eltérő interpretációjának elemzése során a szerző nagy hangsúlyt fektet a szövegek keletkezésének történetére is, amelyet összevetve bizonyos szövegegyezésekkel és eltérésekkel, következtetni tudunk arra, hogy mely szöveg melyik másik munkának szolgálhatott forrásául. Kasza Péter tanulmánya alapján kontextusba tudjuk helyezni a kötetben megjelentetett forrásokat, s ezáltal kellő alapot kapunk azok könnyebb feldolgozásához.

A második bevezető tanulmányban B. Szabó János, amint azt fentebb már említettük, az 1555–1556. évi dél-dunántúli hadi eseményeket dolgozza fel. A témában kevésbé jártas olvasó számára talán hasznos lehet ezzel a tanulmánnyal kezdeni a kötetet, mivel a szerző nem csupán a szigetvári viadalt vizsgálja, hanem egészen a mohácsi csatáig visszamenően emeli ki azokat a döntő eseményeket, amelyek a magyarországi hadszíntér fontosságát mutatják az Oszmán Birodalom európai expanziójában. Kiterjedt és részletes szakirodalmi bázist vonultat fel a szerző, melyben azonban nem csupán hadtörténeti témájú művekkel találkozunk. A tanulmányban B. Szabó János részletekbe menően vázolja fel az 1555–1556. évi dél-dunántúli hadmozdulatokat és várívásokat, melyek bemutatásában a legfőbb forrásbázist a kortársak levelezései teszik ki. Többek között említhetjük Nádasdy Tamás nádor és dunántúli főkapitány, Csányi Ákos kanizsai tiszttartó, Dersffy István, Kaposvár birtokosa, Kerecsényi László és

Horváth Márk szigetvári várkapitány, valamint Zrínyi Miklós leveleit. Az 1555-ös hadjárat első állomása Kaposvár ostroma volt, amelyben a várvédők alulmaradtak a török ostromlókkal szemben. Ezt követte Babócsa ostroma, miközben több kisebb erősség bevételére is készültek a török erők, azonban a Nádasdy vezette seregek időben történő közbelépésének köszönhetően csak Korotnát sikerül elfoglalniuk, míg Babócsa végül megadta magát. 1556-ban az oszmán erők a rég áhított Szigetvár bevételére indultak – ekkorra azonban a Dél-Dunántúlon már a magyar királyi hadak is készen álltak a támadásra. Horváth Márk vezetésével kb. 1200 fő védte a szigetvári erősséget, a nagyjából 15000 fős oszmán ostromló sereggel szemben. A török hadsereg számadatait illetően azonban eltéréseket figyelhetünk meg a forrásokban, melyek 10000 és 30000 fős sereget is emlitenek. B. Szabó János elsősorban a kötetben is megtalálható forrásokra támaszkodva, valamint Horváth Márk Nádasdy Tamáshoz írott levelei alapján részletekbe menően tárgyalja az ostrom eseményeit. Szigetvár megvédésében döntő fordulatként tekinthetünk a királyi seregek harcba indulására: a nem sokkal korábban török kézre került Babócsát ostromolják meg, s ezzel sikerül elvonniuk a budai beglerbég, Hadim Ali pasa által vezetett ostromló sereget Szigetvár alól. Bár a babócsai várat nem sikerült visszaszerezni, a harcok során olyannyira legyengítették az ellenséges török hadat, hogy az ostromlók kénytelenek voltak felhagyni Szigetvár vívásával is. Az év augusztusában Ferdinánd főherceg vezetésével újabb sereg vonult harcba a Dél-Dunántúlon, aminek eredményeként több, az előző években török kézre került erősséget is sikerült visszaszerezniük. Szigetvár megvédése, melyben nagy szerepet játszott a királyi seregek sikeres stratégiája, az elkövetkezendő tíz évre viszonylagos nyugalmat teremtett a térségben. Az 1555–1556-os dél-dunántúli hadi események során – mint ahogy tanulmányának végén azt a szerző is hangsúlyozza –, azért is lehetett megmenekülni a nagyobb katasztrófától, mert a Habsburg vezetés számára jól érzékelhetően kiemelt fontosságot nyert a térség, amelyet a különféle seregekből álló királyi határvédelem hatékonyabb működésében érhetünk tetten. B. Szabó János tanulmánya jól rávilágít a korabeli végvári hadi állapotokra, és a számadatok alapján az olvasó számára is vitathatatlanul válik a szigetvári védősereg hősiessége helytállásának és kitartásának jelentősége. Ahogy a korabeli európai kortársak sikerként, úgy az ellenkező oldalon meglehetősen kudarként tekinthettek az eseményekre, ami abból is jól érzékelhető, hogy a török kútfők nem részletezik az 1556. évi szigetvári harcokat. Még Ibrahim Pecsevi sem említi ezt az ostromot, csak Szigetvár egy évvel korábbi megtámadásáról ír röviden, amikor a kedvezőtlen időjárási viszonyokra lehetett fogni a vár alóli elvonulást.³

Nagy erénye a kiadványnak, hogy a bevezető tanulmányok, valamint a források közül három – Horváth Márk jelentése, Zsámboky és Lazius műve – angol

³ *Tárh-i Pecsevi*. I. H. és é. n., 355.

nyelven is olvashatók, ami a nemzetközi érdeklődés igényeit is kielégítheti, s a kötet végén a három említett munka eredeti latin verziója is megtalálható. A hadi események bemutatásánál az olvasót részletes térképmelléletek segítik, amelyek szintén szerepelnek az angol verzióban is. Végezetül fontos megemlíteni a publikáció végére illesztett kivehető térképmellékletet, amely szintén Lazius műve, és az 1556. évi, dunántúli hadi eseményeket mutatja be részletekbe menően. A térkép az ostrom után egy évvel Baselban jelent meg nyomtatásban, ami jól mutatja a 16. század közepi dél-dunántúli hadszíntér európai jelentőségét. A könyvben megjelent források alapján jól érzékelhető, hogy bár mára jócskán megkopott az 1556-os török ostrom emléke, a kortársak a vár hősiességét komoly sikerként értékelték. E kötet megjelenése nemcsak a szűk szakma szempontjából mondható örömdolgosnak, de hozzájárulhat ahhoz, hogy a mai közvélemény is a kortársakhoz hasonlóan tekintszen Szigetvár 1556. évi megvédésére.

Pázmándi Ágnes

MEGEMLEKEZŐ KONFERENCIA KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR HALÁLÁNAK 175. ÉVFORDULÓJA ALKALMÁBÓL¹

Körösi Csoma Sándor halálának 175. évfordulója alkalmából a Körösi Csoma Társaság, a Tibet Társaság, az ELTE Bölcsészettudományi Karának Távolkeleti Intézete, a Buddhizmus-kutatás Központ, a Mongol és Belső-ázsiai Tanács, valamint a Tibeti Szak ünnepi megemlékező ülést tartott 2017. április 4-én Budapesten (ELTE BTK, Múzeum krt. 4/B, 172. terem).

A Tibet Társaság részéről Tóth Erzsébet elnök üdvözölte az ünneplő közönséget. Birtalan Ágnes, a Körösi Csoma Társaság elnöke a Csoma-örökségnek az őshazakutatással kapcsolatos jelentőségét emelte ki, és felhívta a figyelmet Csoma követőjének, Bálint Gábornak a munkásságára, aki a nyelvrokonság kutatásához különösen a mongol és a kalmük nyelv megismertetésével járult hozzá.²

Az ünnepi megnyitó beszédet Terjék József, a Tibet Társaság alapítója és tiszteletbeli elnöke tartotta, „Körösi Csoma Sándor emléke” címmel. Csoma munkásságáról szólva a tibetisták újabb generációi számára adott útmutatót. Legfontosabbnak azt tartja, hogy a tibeti kultúra megismerése és megismertetése során legyünk figyelemmel az éppen vizsgált korszak történelmi, társadalmi viszonyaira, az adott vallási, filozófiai jelenségek, szövegek háttérében álló ethoszra, valamint saját korunk követelményeire, a mai ember számára fontos és hasznos értékek közvetítésére – miközben természetesen az elsődleges forrásokra, a tibeti szövegekre és más objektív adatokra támaszkodunk. Előadása második részében bemutatta a *Csoma Archivumot*, amelyben Körösi Csoma művein és levelein kívül elérhető a hagyatékában maradt könyvek – így az ún. Alexander-könyvek – leírása, valamint rengeteg fontos dokumentum az életrajzához, utazásához, illetve emlékének ápolásához kapcsolódóan.³

Az ünnepi beszédet követő előadások a filológiai szempontokra helyezték a hangsúlyt: a korai szótárakat, illetve a feltehetően Csoma forrásául szolgált zanglai iratokat mutatták be.

<http://dx.doi.org/10.24391/KELETKUT.2017.2.129>

¹ A beszámolóhoz felhasználtam az előadók által előzetesen megadott absztraktokat, illetve szóbeli közléseiket. (Az internetes források utolsó megtekintése: 2017. június 20.)

² Gábor Bálint of Szentkatolna, *A Romanized Grammar of the East- and West-Mongolian Languages. With Popular Chrestomathies of Both Dialects*. Ed. and introduced by Ágnes Birtalan. (Budapest Oriental Reprints. B/3.) Budapest, 2009; Ágnes Birtalan, *Kalmyk Folklore and Folk Culture in the mid-19th Century. Philological Studies on the Basis of Gábor Bálint of Szentkatolna's Kalmyk Texts*. (Keleti tanulmányok/Oriental Studies, 15.) Budapest, 2011.

³ Ld. <http://www.archivum.kcst.hu/>.

Péter Alexa „Körösi Csoma Sándor szótárának előzményei” címmel tartott előadást, amelyben az említett filológiai megalapozás történeti összefüggéseire világított rá. Ismertetéséből megtudtuk, hogy az első latin–tibeti szótár Francoise Maria del Tour és Giuseppe d’Ascoli Piceno kézírata alapján készült 1707 és 1714 között. Ők beszélt nyelvi ismereteiket felhasználva állítottak össze egy kéziratos szójegyzéket, amelynek létezéséről csak levelezésükből tudunk. Ezt a kéziratot használta fel Domenico da Fano, aki kijavította, kibővítette, és a latin részt olaszra fordította. 1714 decemberében ebből készített egy kivonatot, s ezt a 74 oldalas latin–tibeti szótárat ma a Párizsi Nemzeti Könyvtárban őrzik. 1717-ben egy másik kapucinus, Francesco Orazio Olivieri della Penna di Billi klasszikus tibeti nyelvű szövegek alapján egy 33 000 szócikket tartalmazó tibeti–olasz, olasz–tibeti szótárat állított össze. A kéziratot az észak-indiai Patnában az egyik ott dolgozó misszionárius angolra fordította, megváltoztatta a szótár rendjét, majd két szerámpuri misszionárius a nyomtatáshoz szükséges tibeti betűk elkészítése után 1826-ban kinyomtatta. A magyar szakirodalomban *Szerámpuri szótár*ként ismert mű a szerkesztés és a nyomdai munkálatok során bekerült hibák ellenére rendkívül gazdag anyagot tartalmaz. Az előadó ezeket a szótárakat mutatta be, összehasonlítva Csoma későbbi tibeti–angol szótárával.

Tóth Erzsébet a folyamat másik oldalát vizsgálta „Körösi Csoma Sándor tibeti–angol szótárának utóélete” című előadásában. Bevezetésként arról szólt, hogy Körösi Csoma Sándor sokszínű, számos témát taglaló tanulmányai bizonyosságot szolgáltatottak a tibeti kultúra végtelen gazdagságáról, amelyről addig csak homályos feltételezések lehettek, s megerősítették és fokozták az érdeklődést Tibet iránt. Nyelvtanával és tibeti–angol szótárával az új tudomány leendő művelői kezébe adta a legfontosabb eszközöket. A továbbiakban részletesen bemutatta Csoma szótárát, amely kiadása pillanatától napjainkig a legmagasabb elismerésnek örvend, s amelyre a későbbi szótárírók is támaszkodtak. Az előadás Csoma tibeti–angol szótára mellett a következő két, még szintén a 19. században megjelent tibeti szótárt, Isaac Jacob Schmidt (1779–1847) és Heinrich August Jäschke (1817–1883) műveit és azok egymáshoz való viszonyát elemezte.

Csoma számára feltehetőleg Szangye Puncog, a zanszkári orvos láma állította össze a tibeti címszavakat. Ez – a tibeti szótárak hagyományos elrendezésének megfelelően – tematikus szó-, illetve kifejezésgyűjtemény. Csoma ezt átalakította betűrend szerinti szótárrá, a tibeti szoros betűrendet mellőzve, egyszerűbb rendszert alakított ki. Schmidt ismerte Körösi Csoma Sándor szótárát, nagy elismeréssel írt róla. Tibeti–német szótára 1841-ben jelent meg, a tibeti–orosz pedig 1843-ban. Jäschke, aki 1881-ben jelentette meg szótárát, ugyancsak nagyra értékelte Csoma munkásságát. Annak nyelvtani részéből felhasználta az irodalmi és társalgási szemelvényeket, a szótárt pedig beledolgozta a sajátjába,

s ugyancsak felhasználta a korábban Schröter által véglegesített *Szerámpuri szótárt* is.

Debreczeni Ákos friss terepmunkájának eredményeiből egy zanglai kéziratot mutatott be „Egy mantragyűjtemény a XIX. századi Zanglából” címmel. Az előadó 2012 és 2014 között három szezont töltött Zanglában a királyi család szentélyében található iratok feldolgozásával. A közel száz tételes gyűjtemény kéziratai, melyek a Bécsi Egyetem *rK&Ts (Resources for Kanjur & Tanjur Studies)* projektjébe integrálódnak, javarészt a család patronálása révén készültek az elmúlt évszázadok során. Az előadás a *Sngags 'dus brgyud sde bzhi'i bod du 'gyur tshad* című művet mutatta be, amely a zanglai királynő, Zla mdzes dbang mo égisze alatt készült, és tematikusan gyűjti egybe a *Bka' 'gyur* szövegeiben található *mantrákat (sngags)*, *dháranákat (gzungs)*, tantrikus *mantrákat (rgyud kyi gzungs)*, és taglalja az egyes iskolához tartozó leszármazási vonalakat (*brgyud*) is. A több mint négyszáz témakörbe csoportosított formulákat több száz fölión keresztül, szisztematikusan haladva sorolja fel a kézirat. A mű különlegessége a szöveghez tartozó mecénás krónika (*chab brjod*), amely alapján kimutatható, hogy a szöveg keletkezése ahhoz a korhoz köthető, amikor Kőrösi Csoma Sándor Zanglában tartózkodott.⁴

Zárszavában Orosz Gergely, a Buddhizmus-kutatás Központ Khyentse-ösztöndíjas munkatársa önálló előadással felérő észrevételekkel gazdagította a rendezvényt. Megjegyezte, hogy Csoma szótárának megvan a kézirata a Bodleianában, az Oxfordi Egyetem gyűjteményében.⁵ Ide került Csoma tibeti könyvtárának kisebbik része, amit Solomon Caesar Malan, Csoma kalkuttai kollégája, barátja és tanítványa nem adományozott oda a Magyar Tudományos Akadémiának. Marczell Péter Csoma-kutató írja, hogy Csoma szótára e kézirat szerint ugyanúgy van felépítve, ahogyan utóbb 1834-ben megjelent, és ugyanúgy, ahogyan az ún. *Szerámpuri szótár* 1826-ban.⁶ Csoma levelezéséből tudjuk, hogy szöszedete a zanglai időszakban került hozzá, vagyis 1824–1825-ben. Később is határozottan azt állította, hogy nem használta fel a *Szerámpuri szótárt* a sajátjához. Akkor pusztán véletlen lenne a szerkesztési hasonlóság a kettő között? Ez annál is furcsább lenne, mert tibeti(ek) állították össze a szóanyagot Csomának, akik tudták, hogy hogyan kell tibeti ábécé szerint szótárat rendezni, valamiért azonban mégsem ezt a hagyományos rendszert követték. (További érdekesség, hogy Csoma halálakor a *Szerámpuri szótárt* találták meg a poggyászában, nem a sajátját.) Ezt az oxfordi anyagot érdemes volna alaposan megvizsgálni.

⁴ Ld. <https://tibetanlegend.wordpress.com/>.

⁵ Ld. <http://solo.bodleian.ox.ac.uk>. Ref TT 403 ENG/2.

⁶ Peter John Marczell, *Alexander Csoma de Kőrös*. Kolkata, 2007, 254–284 és 259. Ld. <https://ia801603.us.archive.org/14/items/in.ernet.dli.2015.31974/2015.31974.Alexander-Csoma-De-Koros--Voll.pdf>.

Orosz kitért a Csoma-gyűjtemények egyéb tibeti anyagaira is, azokra a könyvekre, amelyeknél nem teljesen világos, hogy miért szerezte be őket Csoma. A nyelvtanok, szótárak, történeti művek, *lam-rim* irodalom („fokozatos út”, áttekintő, rendszerezett tanítás), Alexander-könyvek, alapvető buddhista munkák (például *Pratitjaszamutpáda hridaja káriká*) vagy a *Kálacsakra-tantrára* vonatkozó művek esetében világos, hogy mi szüksége lehetett rájuk. Van azonban néhány munka, ahol ez nem egyértelmű. Ilyen például Bhiksuní Srí Avalókitésvarához kapcsolódó *nyungne* (tibeti *smýung-gnas* ’tisztító, böjti fogadalom’) szertartásai; ezekből egy van az MTA gyűjteményében és több a Bodleianában. (Egy szertartásciklusnak a részei.) Ezeket a rítusokat mindegyik előző nő gyakorolja, igen népszerűek Zanglában, ahol évente elvégzik az apácázárdában. Lehet, hogy tanulmányai megkezdéséhez Csomától is elvárták a böjtöt? Ugyancsak érdekes egy *Bardo upadésa* szöveg, a *drukpa kagyü* iskola terméke, amely más gyűjtemények anyagában nem található meg. A szöveg helyben készülhetett, talán a Phug-brag kolostorban. Szangye Puncog és Künga Csöleg mestere Karma Tenzin volt, a Phug-brag apátja. Künga fontos tanítványa lehetett, mert a mester életrajza többször is említi, sőt külön neki szóló tanítások is vannak a szövegben. (Szangye Puncogot csak egyszer említi, *Ru sho* ’i ’*phags pa*, „a legkiválóbb Ru sho” jelzővel.)⁷

Debreczeni Ákos előadásával összekapcsolva a fentieket Orosz hangsúlyozta, hogy a helyi tibeti anyagok vizsgálata hozzásegíthet ahhoz, hogy ezeknek a szövegeknek a funkcióját megértsük. Ahogy az sem kizárt, hogy Csomáról és a vele kapcsolatba került tibetiekről még lehetnek írásos anyagok helyben.

A megemlékező konferencia főszervezője és levezető elnöke Szegedi Mónika volt. Érdeklődésével megtisztelte az eseményt a Centrum Televízió is Martin-Kovács Miklós főszerkesztő és Végvári Tibor operatőr személyében.⁸

Szegedi Mónika

⁷ Künga Csöleg Csoma kérésére összeállította a buddhizmus történetének és lényegének compendiumát. Ez a mű megtalálható a három zanszkári apát közös gyűjteményében is: Kun dga’ chos legs, Csoma de Koros, Alexander, Rgya gar Rum yul nas byon pa’i Sken rdar b+hig gi dris lan du Kun dga’ chos legs kyi gsung. In: *’Brug Zangs dkar gyi bla ma Bzhad pa rdo rje dang Karma bstan ’dzin Kun dga’ chos legs gsum gyi gsung phyogs bsgrigs*. Ed. by Tobdan Tsering. TBRC W23952. 311–452. Kawring, 1978. – Künga Csöleg a Dzongkul kolostor apátja volt, nagyapja, Dubcsen Ngawang Cering (Grub chen Ngag dbang thse ring) és apja, Sepa Dordze (Bzhad pa rdo rje) után. Ez a hagyományvonal a skolasztikus tudás mellett komoly meditációs és jóga tapasztalatokat halmozott fel, így Csoma, aki az aszkézis és a gondolkodás fegyelmzése iránt ifjúkorától elkötelezett volt, valószínűleg mély benyomásokat szerezhetett a nyugati-tibeti buddhista praxisról. További érdekességek a zanszkári mesterekről: Ngawang Tsering Shaksपो, Lamas of Zangskar and the Origin of Tibetan Studies in the West. In: *Himalayan Buddhist Villages. Environment, Resources, Society and Religious Life in Zangskar, Ladakh*. Ed. by J. H. Crook–H. A. Osmaston. Delhi, 1994, 553–558.

⁸ Ennek egyik következményeképpen interjú készült Debreczeni Ákossal: <https://www.youtube.com/watch?v=KCaUkgJd00o>.

E számunk szerzői

Dávid Géza	ELTE, BTK, Török Filológiai Tanszék
Iványi Tamás	ELTE, BTK, Sémi Filológiai és Arab Tanszék
Kápolnás Olivér	ELTE, BTK, Kínai Tanszék
Kovács Máté Gergő	BMGE, Építésmérnöki Kar, Építészettörténeti és Műemléki Tanszék
Pálosfalvi Tamás	MTA, Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet
Pázmándi Ágnes	ELTE, BTK, Török Filológiai Tanszék, doktorandusz
Szegedi Mónika	ELTE, BTK, Filozófiatudományi Doktori Iskola, Antik filozófiai program
Tóth Hajnalka	SZTE, BTK, Középkori és Kora Újkori Magyar Történeti Tanszék

